

Н.О. Савчук

**Українська держава
за гетьманування
Ю.Хмельницького
(1659 – поч. 1663 рр.)**

*Хмельницький інститут регіонального
управління та права.*

Н.О. Савчук

**Українська держава
за гетьманування
Ю.Хмельницького
(1659 – поч. 1663 рр.)**

**Кам'янець-Подільський
“Каліграф”
2001**

ББК 63. (У Укр)46
УДК 947.7
С-13

Рецензенти:

В.С. Степанков – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

О.І. Гуржій – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Д.В. Ярош – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького інституту регіонального управління та права.

Рекомендовано до друку Вченою радою Хмельницького інституту регіонального управління та права.

Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659-поч 1663 рр.) –Кам'янець-Подільський, 2001. –С. 236

У книжці на основі документального матеріалу відображені внутрішньополітичні процеси в Українській державі із врахуванням впливу на них геополітичного фактору. Аналізуються здобутки, недоліки, прорахунки у діяльності уряду Ю.Хмельницького. Досліджується еволюція державної структури та функціонування владних інституцій козацької України за гетьманування Ю.Хмельницького.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто вивчає або цікавиться історією України.

ISBN

ББК 63.(4 Укр) 46
© Н.О.Савчук, 2001

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА У ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ, РОСІЇ Й КРИМІСЬКОГО ХАНСТВА	43
Політика Речі Посполитої щодо козацької України	43
Особливості політичного курсу російського уряду	69
Українська держава у планах Кримського ханства	91
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ	104
Функціонування державних інститутів й утвердження олігархічно-республіканської форми правління	104
Загострення соціальних суперечностей та соціально- економічна політика уряду	130
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ УРЯДУ Ю.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ	146
Зовнішньополітична діяльність	146
Боротьба за територіальну цілісність держави	157
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	192
СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	193
ДОДАТКИ	233

ПЕРЕДМОВА

Сучасні державотворчі процеси, що розгортаються в Україні, супроводжуються зростанням інтересу до вітчизняної історії, прагненням всебічно пізнати і творчо осмислити історичний досвід, набутий на різних, насамперед, переломних етапах розвитку суспільства. Нинішній етап становлення держави постійно вимагає відповіді на запитання: як подолати суперечності та небезпеки на цьому нелегкому шляху, які історичні уроки є особливо актуальними. Тому, однією з проблем, що потребує сьогодні, на наш погляд, підвищеної уваги науковців, є дослідження еволюції політичної структури Української держави протягом другої половини XVII-XVIII ст. в цілому, і, зокрема, в роки гетьманування Ю.Хмельницького (1659 - початок 1663 рр.), коли козацька Україна втрачає внутрішньополітичну самостійність, що негативно позначилося на процесах становлення молодої держави. Тому висвітлення питань функціонування владних інститутів у зазначений період, а саме з'ясування місця та ролі генеральної і старшинської рад, гетьманату, генеральної старшини та місцевої адміністрації набуває особливої гостроти.

Розробка даної теми становить значний науковий інтерес і тому, що гетьманування Ю.Хмельницького припадає на один із етапів Руїни – складного періоду занепаду держави. Питання передумов та причин її руйнації до цих пір залишаються дискусійними у медієвістиці. Поза увагою вчених залишився весь комплекс питань внутрішньої та зовнішньої політики уряду Ю.Хмельницького. Змальовуючи гетьмана жалюгідною постаттю, переважна більшість дослідників вдавалися до надмірних спрощень, не помічаючи його спроб розширити межі української автономії, вираженою соціально-економічною політикою запобігти соціальним вибухам в суспільстві, подолати відцентрові тенденції в державі та не допустити її територіального розколу. Відкритою залишилася і проблема впливу геополітичного фактору на розгортання процесів Руїни.

Тому виникла потреба, на основі розширення джерельної бази та шляхом заповнення фактологічних прогалів дослідити внутрішні та зовнішні чинники, які започаткували процеси занепаду держави та привели до її розпаду на два гетьманства 1663 р.

Методологічну основу роботи становлять принципи

наукового об'єктивізму та історизму. Їх забезпечення вдалося досягнути через залучення до роботи великої кількості архівних та опублікованих документальних джерел, через аналіз і узагальнення фактичного матеріалу та надбань історіографії. Написання дисертації ґрунтувалось на застосуванні проблемно-хронологічного та проблемно-історичного методів, оскільки політична система держави розглядається через призму її еволюції від початку створення до її інкорпорації Російською імперією у XVIII ст. Автором був використаний і загальнонауковий структурно-системний метод (метод структурного функціоналізму), який надає змогу вивчати процеси та події, що відбувалися в зазначений період в Українській державі у контексті історичного розвитку всього регіону Східної і Південно-Східної Європи. Проблематика, охоплена дисертацією, тісно межує із сферою студій із історії держави та права, політології та соціології, визначила потребу застосування поряд із історико-порівняльним методом й полідисциплінарного.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів та узагальнення здобутків вітчизняної і зарубіжної історіографії дослідити внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність уряду Ю.Хмельницького, з'ясувати роль внутрішніх чинників та геополітичного фактору у загостренні соціально-політичного становища в державі та її розколу, висвітлити процес все більшої втрати нею самостійності.

Наукова новизна визначається тим, що автором на основі архівних та опублікованих матеріалів, аналізу наукової літератури вперше комплексно досліджується внутрішньо- і зовнішньополітична діяльність уряду Ю.Хмельницького із врахуванням суспільно-політичного становища всередині самої держави та впливу політики сусідніх іноземних країн. З'ясовано основні форми і тенденції еволюції політичної системи козацької України. Залучення значних масивів неопублікованих джерел, частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, дозволило реконструювати політику щодо неї Речі Посполитої, Росії, Кримського ханства й Порту. Автор, відійшовши від історіографічних стереотипів негативної оцінки постаті Ю.Хмельницького, показує його діяльність, спрямовану на захист українських державних інтересів.

Однією із перших вітчизняних праць, у якій розглядається

питання розвитку Української держави наприкінці 50-х - на початку 60-х рр. є "Історія Русів", невідомий автор якої походив із середовища Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. У ній висловлювалася думка, що рішення уряду Ю.Хмельницького "триматися злуки з Москвою" пояснюється виснаженням воєнного потенціалу Польщі. Відзначає зневажливе ставлення росіян до українців, яких називали "хохлами" і "виговцями". Автор засуджує міжусобну боротьбу козацької старшини за владу, і, зокрема, гостро критикує І.Брюховецького, називаючи його зрадником, що "нажив великі гроші" [460, с.203-208] В цілому, не зважаючи на істотні фактологічні неточності, "Історія Русів", безумовно, є однією із видатних пам'яток українського політичного мислення.

Д.Бантиш-Каменський у праці "История Малой России от присоединения ее к Российскому государству до отмены гетьманства" дав негативну оцінку діяльності Ю.Хмельницького, вважаючи підписання Чуднівських статей із Польщею 1660 р. порушенням договору з Росією та зрадою інтересів українського народу.[391, с.132-134, 157-158] Інший дослідник М.Маркевич у "Истории Малороссии" зображував козацьку старшину головним рушієм історії, виправдовував антиукраїнську політику царського уряду при укладанні Переяславського договору 1659 р., засуджував антиросійські виступи українського населення 1659-1660 рр. [496, с.36-49]

Якісні зміни у вивченні історії відбулися в другій половині ХІХ ст., коли з'явилися нові методології дослідження та більш широка джерельна база. В історіографії започатковується і розвивається народницький напрямок, найвизначнішим представником якого був М.Костомаров. Характеризуючи процес руйнації суспільно-політичного устрою під кутом зору внутрішніх процесів ("Руїна"), він підкреслює, що "козацьке військо, не досягнувши своєї мети, було невзможі витримати натиску трьох країн - Польщі, Росії, Туреччини". [471, с.43-45] Саме М.Костомаров вводить до наукового обігу поняття "Руїна", маючи на увазі спустошення краю внаслідок громадянської війни та іноземних загарбав і розпад України на Правобережну та Лівобережну частини, та відносить її початок до 1663 р. [461, с.3-5] Вченому належить єдина у вітчизняній історичній науці монографія, присвячена гетьмануванню Ю.Хмельницького у 1659-1662 рр. Він позитивно оцінив Жердівські статті, вбачаючи у них прагнення козацької старшини розширити українську автономію.

Детально описуючи підготовку та прийняття Переяславського договору 1659 р., зазначає, що нові статті обмежували права козацької держави та стали поштовхом до розпалювання ворожнечі між українською і російською сторонами. Серед причин, які спонукали український уряд укласти Чуднівський договір, він називає непоступливість Москви у вирішенні ряду питань, зневагу командуючого російськими військами В.Шереметьєва до гетьмана, активну дипломатичну діяльність поляків в українському таборі, пропольську орієнтацію правобережної старшини та київського митрополита. [460, с.158-159, 167-172, 188-191] Розкол України на дві частини відбувся насамперед, на думку М.Костомарова, внаслідок діяльності лівобережної старшини, яка прагнула зберегти підданство царя та отримати за це різні надання та привілеї. Серед неї він виділяє Я.Сомка і В.Золотаренка, головних претендентів на гетьманську булаву.[460, с.230-239] Вперше в історіографії дослідник наводить в роботі широку картину безчинств російських підрозділів, які поряд із грабінницькою діяльністю польських та кримських військ спричинили повне спустошення краю. [460, с.240-242, 250, 261-262, 270] В цілому, дана робота М.Костомарова, не дивлячись на відсутність посилань на архівні джерела та своєрідний літературний виклад матеріалу, є цінною для нас не лише завдяки детальному висвітленню подій і характеристикою історичних постатей, а й використанням архівних даних, втрачених для сучасних дослідників.

Видатний історик В.Антонович першим аргументовано розвінчав створений польською історіографією міф про “месіанську роль” польської шляхти в Україні, охарактеризував визвольну боротьбу народу за незалежність як Українську революцію. Аналізуючи загострення соціальних протиріч після смерті Б.Хмельницького, він критикує діяльність козацької старшини, яка через невиробленість політичної програми втягнула Україну у вир безкінечних війн. [384, с.88-89] Негативну оцінку дає і Ю.Хмельницькому, який не зміг через свою “молодість і бездарність” об’єднати навколо імені Хмельницького всі верстви українського суспільства. [382, с.112-115; 383, с.24] Подібну оцінку щодо гетьмана висловив і В.Волк-Карачевський у монографії про політику Польщі стосовно козацької України.[412. с.71-89]

В кінці XIX - на початку XX ст. з’являються праці, присвячені суспільно-економічній історії України XVII-XVIII ст. Серед них

потрібно відзначити роботи О.Лазаревського, який започаткував вивчення аграрних відносин в Українській державі XVII-XVIII ст. В ряді досліджень він використав значний матеріал з історії заселення території полків, звернув увагу на зосередження земельних володінь в руках старшини і православних монастирів, простежив поступове закріпачення селян. Автор стверджував, що до 1648 р. панівним класом на Україні була шляхта, а після – козацтво. [480, с.114-116; 484, с.72-81; 485, с.4-5] Цінною для нас є його розвідка про Полтавщину, в якій О.Лазаревський зробив висновок, що її віддаленість від політичного центру - Чигирин, обумовила й незначний ріст великого феодалного землеволодіння і населення, переважну більшість якого становили вільні козаки; відзначив значний вплив Запорожжя на козаків цього полку, які після скинення в травні 1661 р. Ф.Жученка (союзника Ю.Хмельницького), стали підтримувати І.Брюховецького. [483, с.359-462]

Послідовники цього визначного вченого - В.Барвінський, І.Луцицький і В.Модзалевський вбачали причини розшарування селянства не лише в економічних факторах суспільного розвитку, а й в зловживаннях старшини та православного духовенства. [393, с.26-35; 491, с.91-116; 492, с.391-424; 508, с.43-46, 52-55; 507, с.241] Зокрема, у своєму дослідженні щодо відносин між монахами Мгарського монастиря та лубенськими козаками 1649-1661 рр., В.Модзалевський підкреслював, що монастирське управління часто конфліктувало із козаками за право на навколишні монастирські околиці, проте в цих суперечках гетьмани, а зокрема і Ю.Хмельницький, завжди підтримували ченців. [506, с.61-64]

Вагомий внесок у дослідження економічного розвитку України в другій половині XVII ст. здійснив Д.Багалій. Автор розкрив процес покозачення всіх прошарків українського населення, показав шляхи займанщини: через розподіл громадських земель, особисту займанщину, утворення слобод козацькою старшиною тощо. [388, с.10-26] При розгляді історії колонізації Слобожанщини він стверджував, що перше переселення українців у степовий порубіжний регіон розпочалось 1651 р., друге проходило з 1659 по 1663 рр. за Ю.Хмельницького. Саме тоді була заселена місцевість від Білгорода і Чугуєва та засновано ряд містечок - Боровець, Салтиково, Богодучів та ін. [389, с.432-433]

Соціально-економічне становище Правобережжя другої

половини XVII ст. вивчала О.Єфименко - український науковець, етнограф, історик спочатку народницького, а потім ліберального напрямку. Вона відкидала існування в даний період на Україні сільської общини і общинного землеволодіння; негативно оцінювала діяльність Ю.Хмельницького, зображуючи його маріонеткою у руках старшини. [455, с.145-146, 149-151; 456, с.31-33] Протилежну оцінку молодого гетьмана давав І.Левицький у праці "Іван Виговський та Юрій Хмельницький". На його думку, Ю.Хмельницький намагався забезпечити самостійність Української держави, проте не зміг цього зробити через ряд причин внутрішнього та зовнішнього характеру. [488, с.35-53]

Невдачі автономістських прагнень козацької старшини учень В.Антоновича - О.Левицький вбачав у тому, що вона не виражала інтересів всього українського народу і хотіла нав'язати йому своє розв'язання соціальної ситуації в Україні. Укладання Жердівських статей, на його переконання, свідчило про спроби еліти відстояти політичну незалежність України. Із укладанням Чуднівського договору автономістська партія розпалась на пропольську і промосковську, між якими наприкінці 1660 р. спалахнула запекла боротьба, яка знесилила Україну в розумово-моральному, національно-політичному і матеріальному відношеннях. [486, с.60-67, 70-72] В іншій розвідці, присвяченій судочинству в козацькій Україні, О.Левицький визначив соціальну роль та загальностановий характер судової системи, зобразив суд народним представницьким органом. [487, с.6-20]

На широкому тлі залучених нових архівних джерел написана праця Д.Яворницького, присвячена історії Запорозької Січі. Автор висловлює твердження, що саме за допомогою січовиків Ю.Хмельницькому вдалося повернути гетьманську булаву 1659 року, а також характеризує взаємовідносини його з І.Сірком, боротьбу запорожців проти татарських і польських військ. [611, с.232-245]

Видатний історик М.Грушевський, на основі багатого джерельного матеріалу, почерпнутого із вітчизняних та зарубіжних архівів, проаналізував політичні та соціально-економічні події в Україні. Причинами краху здобутків національно-визвольної боротьби українського народу після смерті Б.Хмельницького він вважав дефекти соціальної структури суспільства, слабкість інтелігенції. Дослідник підкреслює, що хоча козацька старшина

змагалася за загальнонаціональні інтереси, проте одночасно хотіла збагатитися, поступово запроваджуючи панщинну систему та експлуатуючи міщан, що загострювало соціальну ситуацію в державі та заважало консолідації суспільства на національній основі. [435, с.323-325; 434, с.23-26] Невдачі політики гетьманських урядів, починаючи із Б.Хмельницького полягали у тому, що вона базувалася на закордонних союзах, а не на допомозі та за участю свого народу. Повернення шляхти на Україну після Чуднівського договору знеохотило людність до польської зверхності. Гетьман Ю.Хмельницький втратив довіру свого народу ще й через постійне перебування татарських орд на Україні, які під личиною допомоги грабували і руйнували край. [435, с.334, 336]

На початку ХХ ст. під впливом геополітичної школи в європейській політології в українській історіографії формується державницька школа. Найвизначніші її представники - Д.Донцов, О.Терлецький, В.Липинський, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич та інші присвятили свої праці саме дослідженню процесів виникнення, еволюції та занепаду Української держави від середини XVII до кінця XVIII ст. Зокрема, Д.Донцов відзначав, що Україна у XVII - XVIII ст. була типовим зразком західноєвропейської країни, цілком чужа візантійсько-татарській Москві. У другій половині XVII ст. Україна була втягнута у вир міжнародних конфліктів, які не дали змоги їй зберегти свою державність. Причини невдач Гадяцького та Чуднівського договорів дослідник вбачав у слабкості Речі Посполитої, де перемогла партія прихильників угоди з Росією. [450, с.6-7, 24-25, 87]

На думку О.Терлецького, причини занепаду Української держави (період Руїни) полягали у її несприятливому географічному становищі щодо цивілізаційних осередків, існуванні Степу, сусідстві з Ордою, агресивній політиці Польщі і Москви. Вважав, що в 1659 р., із підписанням нового Переяславського договору, перестала існувати українська незалежна держава, перетворившись у складову Московії. Щодо державного устрою козацької держави, дослідник підкреслює її європейські риси: добробут мешканців опирався на земельну власність і суспільні верстви мали свої політичні права. Польський вплив на її структуру виявився у цілковитій суспільній і політичній перевазі однієї верстви - українського козацтва (як у Польщі - шляхти), а міщанство виступало слабкою політичною силою. Тому Україна, як і Польща, стала жертвою анархії. [590, с.159-160, 163-

164, 288] О.Терлецький поділяє Україну на хліборобську (державотворчу) і степову (нестабільну). Під степовою він розуміє Запорозьку Січ, яка з другої половини XVII ст. опинилася в опозиції до гетьманської держави і тому стала пережитком, який негативно впливав на подальшу історію України. [591, с.5-6]

Погоджуємось з думкою В.Липинського, що для тогочасних відносин на Україні монархічний лад, запроваджуваний Б.Хмельницьким, мав позитивне значення, оскільки гарантував певну стабільність і відносний спокій, припиняючи на деякий час боротьбу різних угруповань за владу, що так згубно позначалася на долі української державності в період "Руїни". [490, с.299-300; 489, с.50-61] Державницьке розуміння українського історичного процесу бачимо в написаних в 30-х рр. XX ст. працях Д.Дорошенка та І.Крип'якевича. Зокрема, Д.Дорошенко вважав, що саме 1660 р. почався процес "Руїни": розпад України по р.Дніпро, зростання анархії в самому українському суспільстві, загострення класових антагонізмів всередині козацтва, що виливалося у постійні внутрішні міжусобиці. [451, с.66-70] І.Крип'якевич відзначав, що Переяславський договір 1659 р. показав, якими шляхами московський уряд бажав знищити українську державність: за плечима гетьмана вів переговори із козацькою старшиною, містами і духовенством, роздавав землі, звільняв від податків; воєводи втручалися у справи української адміністрації, стягали з України срібло, засипали край безвартісною мідною монетою, московські залоги грабували населення. Вчений підкреслював прагнення Ю.Хмельницького об'єднати під своєю булавою цілу Україну та припинити ескалацію громадянської війни. [478, с.195-196]

Політичні портрети І.Виговського і Ю.Хмельницького та детальний аналіз Чуднівської кампанії дав у своїх працях В.Герасимчук. Ю.Хмельницький, за його словами, людина без якихось великих здібностей, хиткої вдачі, через що постійно перебував під впливом інших. Він вважав причинами переходу Ю.Хмельницького і частини старшини до польського табору 1660 р.: бажання російського уряду різко обмежити самостійність Української держави статтями Переяславського договору 1659 р., свавілля російських воєвод в українських містах, вмілу діяльність польських дипломатів. [421, с.29] Автор переконливо доводить, що рішення правобережної старшини прийняти протекцію польського короля було вироблене в ході переговорів під час Чуднівської кампанії, а не

задовго до неї, як це стверджували російські історики. Дослідник показав розпал міжособної боротьби за владу серед старшини, коли Ю.Хмельницький висловив своє бажання скинути із себе гетьманські повноваження під Чудновим. Автор відзначав також “вперте” бажання української сторони відвоювати якнайширші права та свободи Війську Запорозькому у переговорах з поляками про умови заключення миру, показав нищення української людності московськими військами, які силою приводили її до присяги царю.[422, с.80-82, 99] В цілому, роботи В.Герасимчука для нас цінні поданням широкої картини розвитку подій на Україні в зазначений період, із використанням вітчизняних та польських джерел.

Як трагедію історії України другої половини XVII-XVIII ст. Н.Полонська-Василенко розглядає той факт, що сфальсифікований документ 1659 р. став єдиним офіційним текстом так званих “Статей Богдана Хмельницького”, і на якому підписувалися згодом усі гетьмани. Дослідниця відзначає намагання Ю.Хмельницького об’єднати українські землі в 1661-1662 рр., які в силу ряду причин залишились нездійсненими.[538, с.40-41]

Детально дослідив україно-російські договори XVII ст. А.Яковлів, розглянувши правовий статус України після Переяславської угоди. Він вважає, що договір 1654 р. потрібно трактувати як міждержавний, за яким встановився оборонний союз проти Польщі і Туреччини, в результаті чого Україна потрапила під протекторат російського царя на умовах васальної держави. Проте вже при обранні на гетьманство Ю.Хмельницького в жовтні 1659 р. московському уряду вдалося провести для затвердження сфальсифікований текст договору 1654 р. і Україна ставала вже автономною одиницею Російської держави.[616, с.120-123]

Вагомий внесок у дослідження процесів функціонування держави у 1659-1662 рр. зробили дослідники з історії українського права Л.Окиншевича і М.Слабченка, що їх проводила “Академічна комісія західноруського та українського і звичаєвого права” під науковим керівництвом М.Василенка у 20-х роках XX ст. Л.Окиншевич виводить початки державного устрою Гетьманщини із громадського устрою Запорожжя, де, не дивлячись на весь його демократизм, владне управління зосереджувалось в руках старшини. Правомочність такого стану речей ґрунтувалась на звичаєвому праві. Вчений наголошував, що Гетьманщина в XVII ст. не мала письмового,

юридично зафіксованого механізму реалізації політичної влади. Частково він був зафіксований в конституційних законах, якими вчений вважав “статті-пакети” договорів України з московським царем.[520, с.136-139, 140; 521, с.6-10, 212] Присвятивши еволюції Генеральної ради в другій половині XVII-XVIII ст. спеціальне дослідження, Л.Окиншевич показав зменшення її ролі в політичному житті Української держави вже із середини 50-х рр., ще за життя Б.Хмельницького. Причини слабкості цього законодавчого інституту він вбачав у невизначеності організації роботи, становому характері, пасивній ролі міщан та вищого духовенства, використанні як інструменту постійної боротьби різних угруповань козацької старшини.[515, с.299, 335, 386-390, 398; 516, с.3-7; 517, с.311-326; 518, с.200-202] Не дивлячись на скликання двох Генеральних рад за гетьманування Ю.Хмельницького (Переяславська 1659 р. - на вимогу Росії і Корсунська 1660 р. - на вимогу Польщі), автор вважав, що основні державні функції виконувала вже старшинська рада, що знаменувало перемогу в політичному устрої Гетьманщини олігархічних тенденцій над демократичними і монархічними. На основі великого обсягу джерел Л.Окиншевич розглянув генезис старшини як окремого стану українського суспільства, її політичні та військові функції, роль у політичній структурі держави. Він відзначає, що вже наприкінці 50-х рр. XVII ст. із її середовища виділяється окрема група “знатних військових товаришів”. Поняття “знатності” випливало з походження, певних соціальних позицій козака, що ставило дану особу в привілейоване становище. [519, с.12-15] Не погоджуємося із думкою Л. Окиншевича та Н. Полонської-Василенко, що уряд був одним з видів старшинської ради, бо це різні за характером державні установи.

Про формування станової організації серед українського козацтва в своїй праці “Малоруський полк” писав і М.Слабченко. Досліджуючи формування різних прошарків привілейованого козацтва, вчений дійшов висновку, що козацька старшина почала виділятися у окремий соціальний стан ще за гетьманування Б.Хмельницького, а вже за Ю.Хмельницького займала панівне становище в суспільстві та керувала усім державним життям.[554, с.58, 102] Конспект лекцій, читаний на українських курсах для вчителів середніх шкіл, М.Слабченко присвятив проблемі утворення та функціонування центральних установ України в XVII -XVIII ст. На його думку, за гетьманування Ю.Хмельни-

цького не було “чорних” рад, оскільки вони не розглядали карних справ над старшиною. Взагалі ж автор не проводив чіткого розподілу між радами генеральними і старшинськими, називаючи останніх “військовими” (як, зокрема, раду під Васильковим в липні 1660 р.). [556, с.16-17, 19-21, 25]

Певний вплив на формування радянської школи в українській історіографії у 20-30-х роках ХХ ст. мали праці М.Покровського, який характеризував події 50-х років XVII ст. як козацьку революцію. Він вважав, що союз із Москвою - політична необхідність для України, оскільки вона могла бути розчавленою між сусідами. Цар поступово перетворював козацьку державу на провінцію Москви. [537, с.291-298]

В цей час з’являються розвідки, присвячені окремим питанням політичної та соціально-економічної історії Гетьманщини другої половини XVII ст. та розвитку окремих її регіонів. Так, М.Ткаченко у праці “Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст.” зазначив, що соціальні протиріччя, які загострилися у суспільстві в роки перебування при владі І.Виговського, використали московський та польський уряди для зміцнення свого становища на території України. [596, с.116] В праці, присвяченій історії Уманщини XVI - XVII ст., він розглянув крім економічно-соціального становища цього регіону й вплив на нього розвитку політичних подій. Відзначив пропольську орієнтацію уманського полковника М.Ханенка, який не підписував в Переяславі статей договору 1659 р. з Росією. Після укладення Чуднівського договору на території Уманщини посилюється польський вплив, який підтримувала козацька старшина Правобережжя, яка за конституцією 1661 р. отримала від польського уряду ряд привілеїв і надань. Масово поверталися до своїх маєтків шляхтичі, а селяни та рядове козацтво змушені були знову виконувати панщину. [595, с.26-29]

Цінне дослідження над літописом Самовидця зробив М.Петровський. Він відзначив прихильне ставлення літописця до полковників І.Золотаренка і Я.Сомка на протигагу І.Брюховецькому, Т.Цецюрі, В.Золотаренку. Після Чуднівського договору ситуація в Україні розвивалась, вважає дослідник, двома напрямками: 1) боротьбою промосковських полків проти тих полків, які підтримували Ю.Хмельницького та Польщу; 2) загостренням внутрішньої класової та міжособної боротьби, що мала своїм зовнішнім проявом змагання за гетьманську булаву на Лівобережжі. [533, с.100, 110, 150]

Як типовий портрет козацького полковника періоду Руїни змальовує М.Петровський Т.Цецюру, переяславського полковника, який спочатку був вірним слугою Москви, а при поразці Б.Шереметьєва під Чудновим, перейшов на бік Ю.Хмельницького і став підданим Речі Посполитої, згодом, під час бойових сутичок, був захоплений в полон московським військом і засланий до Сибіру, де і помер.[534, с.90-96]

Під впливом існуючого ідеологічного диктату, в працях істориків кінця 30-х - першої половини 40-х рр. (О.Макаря, М.Марченка) вже виразно звучить думка, що перехід України під владу Росії є позитивним явищем. [494, с.35-39] У праці "Боротьба Росії і Польщі за Україну" М.Марченко зауважив, що Переяславський договір 1659 р. значно звужував декларовані грамотами царського уряду політичні права козацтва. Він висловив думку, що в кінці 50-х - на початку 60-х рр. проходить процес зміцнення місцевих полкових урядів, не лише як урядів військових, а й адміністративно-судових. Прагнення Ю.Хмельницького об'єднати Лівобережну Україну з Правобережною історик пояснює намаганням Польщі поширити свою владу на всі українські землі, хоча і зазначає, що гетьман опирався на власні сили та допоміжні татарські загони. В окремому розділі дослідник показує загострення політичних і соціальних суперечностей на Лівобережжі в 1661-1662 рр., тісно пов'язуючи їх із міжусобною боротьбою Я.Сомка, В.Золотаренка та І.Брюховецького за гетьманську булаву.[497, с.54-55, 68-75] В.Пічета показав поступову інкорпорацію Української держави Росією після 1659 р.[536, с.4-8]

Після чергового погрому історичної науки 1947 р. М.Кагановичем, у 50-х рр. Переяславський акт 1654 р. став оцінюватися як найкраща перспектива для поступу українських земель. Замість вживаного терміну "приєднання" декретується термін "возз'єднання", тому будь-які намагання українського уряду зберегти незалежність чи укласти договори з іншими державами трактуються як зрадницькі. З поля зору вітчизняної медієвістики практично випав цілий комплекс питань, пов'язаних з утворенням і подальшим розвитком української держави, її стосунків із сусідніми країнами, що призвело до серйозних прогалин у вивченні політичної історії українського суспільства.

Із-поміж монографій 50-х - середини 80-х років виділяються

праці О.Апанович, І.Бойка, В.Борисенка, М.Брайчевського, В.Голобуцького, В.Дядиченка, О.Компан, Ю.Мицика, К.Стецюк, Г.Слюсарського, Л.Олійника, Г.Швидько та Ф.Шевченка, в яких вчені розглянули окремі аспекти державного будівництва на Україні другої половини XVII ст., розвитку економіки, соціальних відносин, судочинства даного періоду тощо.

Зокрема, О.Апанович у монографії про Запорозьку Січ веде мову про підтримку запорожців Ю.Хмельницького 1659 р., підкреслює, що міжусобна боротьба за владу розпочалася вже з перших днів гетьманування Юрія. Дослідниця критично оцінює спроби гетьмана об'єднати дві сторони Дніпра під своєю булавою у 1661-1662 рр., оскільки його союзники - татари руйнували та грабували край.[386, с.148-163] На думку І.Бойка, входження України до складу Російської держави згідно з договором 1654 р. поклато новий етап у розвитку української національної державності. В роки гетьманування Ю.Хмельницького продовжували функціонувати ті органи влади, які склалися в ході Визвольної війни, проте прерогативи гетьмана були суттєво обмежені царським урядом.[398, с.90]

Комплексне вивчення питань соціально-економічного розвитку Лівобережної України в другій половині XVII ст. здійснив В.Борисенко. Автор, характеризуючи соціальні верстви українського суспільства наприкінці 50-х - на початку 60-х рр., зробив висновки щодо зростання тенденцій до посилення феодалної залежності селян, інтенсивної диференціації лівобережного міщанства та православного духовенства у зазначені роки. Дослідник зупинився на господарських заняттях російських втікачів-кріпаків та солдатів, які знаходили притулок на українських землях на початку 60-х років XVII ст.[399, с.48-49, 134-137, 152-153, 196-197, 212-215]

Розвінчуючи міф радянської історіографії про “возз'єднання України з Росією” 1654 р., М.Брайчевський звернув увагу на фактори, які змусили український уряд прийняти фальсифіковані статті договору 1659 р.: відсутність консолідації всередині еліти та військовий тиск Москви.[404, с.16-17] В.Голобуцький відзначав автономну діяльність запорожців від центрального уряду 1660 р., коли січовики робили походи на Крим. Вважав, що Ю.Хмельницького позбавило влади польське керівництво.[425, с.218-236] В.Дядиченко висловив думку, що посилення соціального гніту з боку

козацької старшини призвело до класових протиріч, які використала Росія для посилення своїх позицій на Україні на початку 60-х років XVII ст. [452, с.25-31; 453, с.6-12]

Дослідник суспільно-політичної думки другої половини XVII ст. П.Гнатенко відзначив переважання у свідомості соціальних низів суспільства проросійських настроїв.[423, с.36-42] Широке коло питань розвитку феодальної промисловості охоплено в монографії О.Компан про міста України другої половини XVII ст. Автор зазначала, що в роки громадянської війни на Україні (1661-1662 рр.) лівобережна міська біднота займала яскраво виражені антишляхетські і антистаршинські позиції та підтримувала російський уряд; міський патриціат, орієнтуючись по ситуації на військовому фронті, підтримував сильнішого.[468, с.85-86]

Українські літописи студіював Ю.Мицик: вивчав позиції авторів літописів до перебігу подій на Україні даного періоду, відповідність наведених ними фактів з історичною реальністю, вплив літописних традицій на подальший розвиток історіографії. Так, він відзначив, що Ф.Софонович у своїй “Кройніці” виправдовував антифеодальну боротьбу українців в XVII ст., симпатизував боротьбі проти польських і турецьких загарбників, засуджував Ю.Хмельницького, політика якого привела до реставрації старих порядків на Правобережжі. [501, с.20] Історик Л.Олійник вважав, що старшина ще до Чуднівської битви була готова перейти на бік Польщі. Відзначив велику роль російських гарнізонів та воєвод на території Лівобережжя у відбитті походів Ю.Хмельницького.[522, с.53-61] На базі досліджень фондів РДАДА, що торкаються історії України, написана монографія К.Стецюк. Вона дійшла висновку, що характерною особливістю феодалізму на більшості території України другої половини XVII ст. була переважаюча скарбова власність у вигляді вільних військових поселень. На її думку, після підписання Чуднівського договору 1660 р., значна частина козацької старшини, духовенства та заможного міщанства Правобережжя прагнула до об'єднання із Лівобережжям не тільки із патріотичних почуттів, але й керуючись економічними інтересами. Дослідниця детально описує походи Ю.Хмельницького на Лівобережжя, невдачі яких вона бачить у антишляхетських настроях лівобережного населення, його ненависті до гетьманського союзника – татар та існуванні політичної опозиції серед лівобережної старшини, яка сама претендувала на

гетьманську булаву. Характеризуючи боротьбу за владу між Я.Сомком, В.Золотаренком та І.Брюховецьким, К.Стецюк підкреслює прагнення першого розширити рамки української автономії та антидержавні, популістські заклики останнього. Загострення соціальних протиріч на Лівобережжі в 1661-1662 рр. вона вбачала у посиленні феодалного визиску старшиною соціальних низів та втручанні російського уряду у внутрішнє життя України, зокрема у запровадженні тут мідної монети.[587, с.108, 192-196, 202-204] Г.Швидько відзначає загострення соціальної боротьби всередині українського суспільства в роки гетьманування Ю.Хмельницького.[602, с.80-85] У дослідженнях Ф.Шевченка з'явилася теза про значне покращення становища українського селянства після повстання Б.Хмельницького та про відсутність в Україні достатньо сформованого державного апарату.[603, с.50-57]

Національне відродження з кінця 80-х рр. та відновлення незалежності Української держави створили сприятливі умови для об'єктивного вивчення політично-правової історії України другої половини XVII ст. Критично переосмислюються установлені погляди на суть Визвольної війни зростанням інтересу до питань державного будівництва (цьому сприяло проведення восьми Всеукраїнських читань, присвячених Українській козацькій державі).

У працях О.Апанович, В.Борисенка, І.Верби, В.Горобця, О.Гуржія, Я.Дашкевича, В.Кривошеї, Л.Мельника, Ю.Мицика, В.Панащенко, П.Саса, В.Смоля, В.Степанкова, Т.Чухліба, В.Шевчука, Р.Шуста, В.Щербака та ін. з'ясовано питання становлення і розвитку Української держави, організації боротьби за незалежність і соборність, розвиток української державної ідеї протягом другої половини XVII - XVIII ст., запропоновано нову концепцію Національно-визвольної боротьби тощо.

У створених О.Апанович та Ю.Мициком політичному портреті Ю.Хмельницького наводиться думка, що гетьман проводив політику, яка привела до посилення влади козацької старшини і загострення соціальних суперечностей в Україні.[385, с.92-94; 503, с.243-245] Ю.Мицик вважає, що український уряд намагався використати російську військову допомогу 1660 р., щоб поширити свою владу на західноукраїнський район.[503, с.244-246] Причини втрати незалежності Україною та її розподілу В.Борисенко вбачає у відцентровій діяльності запорожців та лівобережної старшини, які

відмовилися визнати владу законних гетьманів І.Виговського та Ю.Хмельницького.[402, с.8-9; 403, с.2-7] Поступове обмеження російським царизмом прав Української держави, перетворення її 1659 р. у автономію Московщини, простежують історики В.Горобець, І.Верба, Л.Мельник. Зокрема, Л.Мельник відзначає процеси послаблення гетьманської влади за Ю.Хмельницького, великий вплив на нього окремих представників старшини та розгортання у її середовищі міжособної боротьби за владу. Невдачі спроб об'єднати Лівобережжя з Правобережжям історик бачить у зростанні антигетьманських та проросійських настроїв у суспільстві.[499, с.124-128] У своїх дослідженнях про І.Нечая В.Горобець зазначає намагання уряду Ю.Хмельницького розширити рамки української автономії та претензії Запорозжя на політичну гегемонію в державі.[432, с.34; 430, с.33-38; 431, с.26-27] Прагнення гетьмана не допустити територіального розколу козацької України засвідчив І.Верба. Проблемам із соціально-економічної історії Гетьманщини другої половини XVII ст., її кордонам, кількості та етнічному складу населення, розвитку і джерелам правових норм даного періоду присвятив свої праці О.Гуржій. Автор зазначає, що починаючи з другої половини XVII ст., на Лівобережжі відбувається інтенсивний ріст феодальної земельної власності.[437, с.162; 441, с.42-43, 84] Демографічна ситуація кінця 50-х - початку 60-х рр. обумовлювалася значним міграційним рухом українців на Слобожанщину, де царський уряд, зацікавлений у швидкому освоєнні і захисті південних земель, визначав місце проживання для переселенців, надавав їм термінову матеріальну допомогу при заснуванні ними господарств, дозволяв поширювати на місцях козацьке самоврядування.[440, с.44-48] Вчений висуває положення, за яким для другої половини XVII ст. характерною є тенденція серед старшинської адміністрації створити на міцній правовій основі розвинуту централізовану систему підпорядкування.[442, с.7; 439, с.126-127] Проблемам утворення соціальної еліти гетьманщини та функціонуванню полково-сотенного устрою присвячені роботи О.Байди, Ю.Бодрова, В.Кривошеї та В.Панашенко, які містять цінні дані про наявність тих чи інших полків як територіальних одиниць держави наприкінці 50-х - на початку 60-х рр. XVII ст. та перелік прізвищ полковників, які їх очолювали.[390, с.15-21; 396, с.3-12; 472, с.51; 473, с.3-15; 474, с.283-291; 475, с.2-10, 86-110; 527, с.6-9, 24-42; 528, с.47-68] Я.Дашкевич

вважає, що у другій половині 1662 р. Ю.Хмельницький вже не виконував гетьманських повноважень, а фактичним гетьманом на Правобережжі був П.Тетеря. [449, с.260-263]

Обґрунтовуючи твердження, що Запорозька Січ протягом першої половини XVII ст. сформувалась у антисистему стосовно уряду Речі Посполитої, П.Сас відзначає переважання у свідомості запорожців ідей політичного сепаратизму, які стали формою реалізації їх корпоративних станових інтересів.[553, с.160-163] Досліджуючи соціально-економічну думку XVII ст. в Україні, А.Смолка дійшов висновку, що з кінця 50-х років XVII ст. в Україні перемогла елітарна концепція суспільно-економічного устрою, тому саме з цього часу починає формуватися старшинсько-пליхетський напрямок економічної думки. [574, с.90-91]

Українська держава після смерті Богдана Хмельницького була цілком життєздатним органом, підкреслює В.Смолій, з великими потенційними можливостями для самостійного розвитку, які через об'єктивні та суб'єктивні причини не були розкриті.[564, с.12-13] В козацькій республіці середини XVII ст. були всі ознаки держави.[566, с.59-63] В.Смолій і В.Степанков аргументовано типологізували національно-визвольні рухи середини - другої половини XVII ст. як Національну революцію, визначили її характер, особливості, хронологічні рамки та періодизацію.[568, с.3-10; 571, с.3-8; 567, с.3-18] Вагомих здобутків ці історики добилися при вивченні становлення та занепаду державних інституцій козацької України, еволюції державної ідеї у XVII-XVIII ст.[569, с.10-68; 570, с.247-293; 573; 574] Вказані науковці розробили цілу низку питань про соціально-економічні перетворення в козацькій державі, підкреслюючи революційний характер цих змін. Так, зокрема, В.Степанков вважає, що під час національної боротьби українського народу за незалежність відбулася перебудова феодального базису української економіки, із середини XVII ст. в надрах якої починають розвиватися буржуазні елементи.[580, с.60-63; 581, с.129-131; 603, с.4-6] Цінним є твердження В.Степанкова, що саме Запорозжя підтримало Ю.Хмельницького у боротьбі проти І.Виговського (серпень-вересень 1659 року) та про становлення на початку 60-х років олігархічного режиму на Україні.[584, с.7] Вперше у вітчизняній історіографії В.Смолій і В.Степанков, на основі аналізу джерельних даних, стверджують, що Ю.Хмельницький намагався

зберегти незалежність внутрішньополітичного життя Української держави.[571, с.9; 574, с.124-125, 128]

Деструктивну діяльність в національному державотворенні Ю.Хмельницького відзначав дослідник В.Шевчук, оскільки гетьман дозволив прийняти сфальсифіковані статті договору 1659 р. з Москвою та відмовився від ідеї Великого Руського князівства 1660 р. Вважає, що Руїна почалася саме за його гетьманування. Проте визнає, що Юрієм проводилися заходи щодо забезпечення внутрішніх державних інтересів.[604, с.296-323; 605, с.3] Початками українського парламентаризму вважає діяльність старшинської ради Р.Шуст.[606, с.15-21] Формування української еліти досліджував В.Щербак, який аргументовано доводить, що одним із її активних чинників була українська середня і дрібна шляхта. Наводить прізвища козацької старшини шляхетського походження, що перебувала на державних посадах за Ю.Хмельницького.[607, с.49-52; 608, с.191-192; 609, с.10-12] Складним феноменом станової військової диктатури, у якій збройна корпорація - козацтво зуміла стати "політичним народом", бачить Українську козацьку державу дослідниця Н.Яковенко.[615, с.68-69] Ю.Хмельницького вона характеризує як безталанного та лялькового гетьмана.

Російські історики ХІХ ст. С.Соловйов, В.Ключевський, М.Павліцев, О.Барсуков та інші, розглядали українські події 50-60-х рр. ХVІІ ст. під кутом зору боротьби проти польського гноблення, за "возз'єднання Русі". Так, В.Ключевський вважав, що російський уряд в 1654 р. погодився прийняти козаків під "свою високу руку", виходячи із політики збирання руських земель. Проте українське питання зіпсувало зовнішню політику Росії, втягнувши її у вир безкінечних війн, змусило відмовитися від Литви, Білорусії і Правобережної України, роздробивши сили у боротьбі з Польщею. Капітуляція російського воєводи Б.Шереметьєва під Чудновим сталася тільки внаслідок козацької зради.[463, с.110-115] В написаній на великій джерельній базі роботі С.Соловйова визнається факт, що статті 1659 р. були виправлені в інтересах Росії. Історик зображує Ю.Хмельницького жалюгідною постаттю, що перебував постійно під впливом когось із угруповань козацької старшини, вважає справедливими слова Б.Шереметьєва, що цьому "гетьманішкові гуси пасти, а не гетьманувати".[576, с.97-106, 111] О.Барсуков детально описує Чуднівську кампанію і засуджує перехід Ю.Хмельницького

на бік Речі Посполитої.[394, с.330-334] Описуючи перебіг політичних подій кінця 50-х - початку 60-х рр., М.Павліщев дотримується висловлених тверджень С.Соловйова. Вважає, що Ю.Хмельницький мав намір “зрадити” Росію ще перед Чуднівською битвою, однак замовчує той факт, що В.Шереметьєв віддав на поталу татарам козацький загін, що був при ньому, перехід наказного гетьмана Т.Цецюри до табору Ю.Хмельницького розглядає як фатальний удар російській армії. Описує героїчну боротьбу московських військ і Б.Шереметьєва як визначного воєначальника.[524, с.274-281]

Цінний матеріал містить дослідження В.Ейнгорна про зносини українського духовенства із російським урядом. Він подає широку картину боротьби за владу всередині православних ієрархів, яскраво змальовує постаті бласитителя Київської митрополії Мефодія, митрополита Діонісія Балабана, чернігівського єпископа Л.Барановича. Дослідник підкреслює великий вплив українського духовенства на російське церковне життя. На його думку, включення до статей договору 1659 р. пункту про підпорядкування київської митрополії московському патріархату відбулося з ініціативи українського білого духовенства, яке бажало за допомогою Росії обмежити владу своїх владик.[610, с.238-240, 142-145, 232]

Соціально-економічне становище козацької держави в кінці 50-х – на початку 60-х рр. XVII ст. досліджували історики К.Козловський та С.Стрельчевський, які вважали, що козацька старшина орієнтувалася на польську шляхту, а Москву підтримував простий народ.[467, с.22-23; 586, с.2-3]

Різні правові аспекти державного життя Гетьманщини досліджували І.Розенфельд[542, с.172-173] та В.Нольде. Зокрема, останній стверджував, що договір 1654 р. і подальші акти не визначили точно межі залежності і межі самостійності України від Росії. Відзначає, що в статтях 1659 р., підписаних Ю.Хмельницьким, вперше закріплюється право царя тримати своє військо в межах України і мати воєвод по українських містах, заборонено скидати гетьмана з посади без дозволу Москви.[512, с.26, 29-36]

Із праць російських істориків першої третини XX ст. привертає увагу дослідження В.М'якотіна, присвячене вивченню соціальних зрушень в Україні внаслідок Визвольної війни, в якому зазначено, що Ю.Хмельницький продовжував політику своїх попередників, підтверджуючи та роздаючи великі земельні наділи

православним монастирям, видавав підтверджувальні універсали на маєтності шляхті та козацькій старшині. [509, с.36-38, 61, 80-82, 96-97]

Із середини 30-х років, в атмосфері погрому української історичної науки, посилювався процес творення офіційної концепції політичних подій другої половини XVII ст. Як позитивне явище розглядалася війна із Річчю Посполитою, а всі намагання українців здобути незалежність і розірвати стосунки з Росією - зрадницькими. Яскравим прикладом цього може бути робота М.Рубінштейна, який змальовує ситуацію на Україні із кінця 50-х років таким чином: простий український народ і запорожці прагнуть бути в союзі з Росією, проте їм постійно заважає козацька старшина, всередині якої постійно точиться міжусобна боротьба за владу. [544, с.46-48]

В 50-80-х рр. з'являється ряд праць російських істориків, присвячених окремим проблемам української історії другої половини XVII ст., часто - в контексті розвитку подібних процесів в Російській державі. Так, зокрема, І.Галактіонов у своєму дослідженні з'ясував ряд заходів російського уряду, спрямованих на посилення армії і флоту на початку 60-х років XVII ст., щоб продовжити війну за українські землі із Річчю Посполитою. Відзначав посилення україно-татарського співробітництва у спробах Ю.Хмельницького об'єднати Правобережну Україну із Лівобережною. [439, с.53, 54-56]

В 90-х роках проблеми політичної історії, зокрема початковий період Руїни, вивчала Т.Яковлева. Дослідниця вважає, що її головною причиною стала незакінченість державного будівництва: відсутність досвіду політичної діяльності козацької старшини, невиробленість соціальної структури, боротьба між старшинськими угрупованнями, несприятлива геополітична ситуація. [618, с.9-10] Погоджуємося з її думками, що усунення І.Виговського від влади і обрання Ю.Хмельницького у вересні 1659 р. стало результатом перевороту, вчиненого правобережною старшиною; що саме через відсутність консолідації серед української еліти Москва спромоглася нав'язати не вигідні умови Переяславського договору 1659 р. Заслуговує на увагу і твердження Т.Яковлевої, що ця угода посилила анархічні сили в Українській державі та сприяла початкові нового витка громадянської війни. [619, с.334-350]

В цілому, аналізуючи стан дослідження проблеми у російській історіографії, слід відзначити, що у більшості праць вона розглядалася лише опосередковано: існування Української держави

не визнавалося, розвиток подій у 1659-1662 роках подавався через призму теорії “збирання руських земель”; намагання Ю.Хмельницького та частини козацької старшини розширити рамки української автономії, їх угоди з Польщею та Кримом однозначно трактувалися як зрадницькі. Проте, через використання великого загалу російських архівних джерел, частина яких на сьогодні є вже втраченою, дані роботи є цінними для сучасного дослідника. Окремо слід відзначити праці І.Галактіонова і Т.Яковлевої, в яких автори відходять від шовіністичних політизованих схем та намагаються подати реальний аналіз історичних фактів.

Українська проблематика, зокрема історія Української держави в другій половині XVII ст., привертала увагу польських дослідників вже з другої половини XVII ст. Історики XIX ст. – Я.Плебанський, М.Краєвський та О.Даровський в своїх роботах відображають політичні доктрини, сформовані ще на рубежі середньовічної і нової історії, які обґрунтовують позиції польського месіанізму. Події кінця 50-х – початку 60-х рр. розглядаються як внутрішньопольський соціальний конфлікт (“домова війна”).[668, 659, 636] В історіографії кінця XIX - початку XX ст. продовжували розвиватися ідеї концепції “домової війни”. Керівники українських урядів, які вели боротьбу з Річчю Посполитою за незалежність, одночасно розглядалися як “руйнівники” Вітчизни. Праці Т.Корзона, В.Чермака, Х.Савчинського, Ф.Равіти-Гавронського базуються на ширшій джерельній базі і дають змогу прослідкувати окремі аспекти військових подій кінця 50-х - початку 60-х років, дипломатичних відносин Речі Посполитої із українською адміністрацією, української політики щодо королівського двору тощо. Так, зокрема, В.Чермак і Х.Савчинський з’ясували, що спроби реформи польського сеймування (вільної елекції) королівським двором викликали опозицію серед шляхти і, особливо, війська, що не дало змоги скористатися воєнними здобуттями в битвах під Полонкою і Чудновим. [634, с.13-21, 54-69] Кілька праць детального огляду Чуднівської кампанії присвятив В.Чермак. “Щасливим роком” він вважає 1660, наповнений воєнними успіхами Польщі в боях з Росією за Білоросію і Україну. Перемога під Чудновим вдалася, вважає автор, завдяки майстерності командувачів, особливо польного гетьмана Є.Любомирського і старанням польських дипломатів.[631, с.35-57; 632, с.531-551; 633, с.301-325] Через призму діяльності Яна

Собеського, майбутнього короля Польщі, розглядає події на Україні Т.Корзон. Чуднівську кампанію він висвітлює з точки зору літописців-авторів “Польсько-московська кампанія під Чудновим” і “Битва з Шереметом”, дає негативну оцінку способам реформи “вільної елекції”, які викликали розкол в польському суспільстві.[656, с.53-65. 81-91, 113-159]

Ф.Равіта-Гавронський є автором єдиної в усій польській історіографії монографії, присвяченої життєвому шляху Ю.Хмельницького. Проте ця робота написана на невеликій джерельній базі і ґрунтується, в основному, на літописах Самовидця, Й.Єрлича, М.Єміоловського, Актах Південної і Західної Росії, Пам’ятниках Київської комісії та попередніх вислідах польських істориків і російських (С.Соловйов). Праця є цінною тільки як намагання подати біографію Ю.Хмельницького. Дослідник повторює характерні для польської історіографії штампи про величність Гадяцької унії, якої не зрозумів український народ; під час Чуднівської кампанії Ю.Хмельницький “мав виправити помилку батька і повернути Україну до Речі Посполитої”; та й сам молодий гетьман - “не мав ані досвіду, ані розуму, ані поваги”. [676, с.44-45, 62-68]

Після відродження Речі Посполитої, внаслідок розпаду Австро-Угорської і Російської імперій та приєднання до Польщі західноукраїнських земель за Ризьким мирним договором 1921 р., зріс інтерес до вивчення української проблематики в польській історичній науці. Серед робіт 20-30-х рр. потрібно відзначити серйозні досліді Л.Кубалі, А.Хнілка, В.Конопчинського. Зокрема, Л.Кубаля показав реальний зміст Гадяцької угоди і те, що 1659 р. сейм тільки під натиском двору і укладачів цієї угоди, що заспокоювали шляхту її поверненням на Україну після “відірвання” козаків від Москви, погодився на її прийняття. Обрання Ю.Хмельницького замість І.Виговського на посаду гетьмана відбулося, на думку автора, внаслідок неприсилання польських жовнірів на допомогу І.Виговському через військову конфедерацію. [660, с.253, 255, 390-392] А.Хнілко стверджує, що після Чуднова перед королівським урядом постали завдання ліквідувати вплив Московії на Україні та повернути польсько-шляхетське панування на цих землях. [642, с. 167; 643, с.32-36] В.Конопчинський наводить приклади, коли в 1661-1662 рр. королівський двір намагався залучити українські війська у боротьбі із внутрішньою опозицією. Серед козацької старшини, вважає він,

відбувається боротьба ідей Гадяцького і Переяславського договорів. Причинами поразки спроб Ю.Хмельницького в 1661-1662 рр. поширити свою владу на Лівобережній Україні вбачав у відсутності допомоги польських військ.[653, с.48-51; 65, с.141]

В перші десятиріччя існування ПНР (50-60-ті роки) в польській історіографії відбувається процес переосмислення суті подій в Україні другої половини XVII ст. Дослідники вже визнають негативні наслідки для українців політики польського уряду, почали вживати поняття “визвольна війна” тощо. Так, визначний польський науковець З.Вуйцик показував грабування і нищення українського краю жовнірськими військами і татарською ордою, які особливо посилилися по Чудновській битві. Єдина мета, яку переслідувала польська шляхта щодо України - повернення до своїх маєтків. Королівський уряд намагався будь за що не допустити до союзу козаків із татарами, тому в 1660-1662 р. відбувається, на думку автора, змагання Речі Посполитої з Кримом за Україну.[690, с.620-621, 629-633; 691, с.49-50; 692, с.59-64; 695, с.255-262; 696, с.92-96] Підкреслює, що на початку 60-х рр. помітно активізується процес зближення Польщі та Росії.

Про прагнення Польщі утримати як союзника у війні з Росією кримський уряд говорить Б.Барановський, відзначає намагання Криму в 1660 р. втягнути польський двір у війну з Росією за Україну.[621, с.68-70; 622, с.487] Польські дослідники визнають, що в 60-х роках XVII ст. боротьба українського народу за самостійність розвивалась в тяжких умовах. Зокрема, А.Вічанський вважав, що підлегла Росії Україна не відмовлялась від дальших спроб боротьби не тільки проти Польщі, але і можливості відокремлення від Росії.[699, с.354-355] Україна не могла досягти повної незалежності, оскільки цього не хотіли визнати ні Польща, ні Москва - констатує К.Піварський.[666, с.63-64] Річ Посполита і Росія розірвали між собою край, який мріяв про незалежність.[667, с.15-22]

В 60-х роках XX ст. з'являються кілька досліджень О.Окенецького, Я.Віммера та В.Чаплинського з історії війська та військового мистецтва. Автори дійшли висновку, що роки 1660-1661 показали кращу досконалість польської тактики відкритого бою над російською, тому, навчені гірким досвідом, росіяни замикалися у фортецях, до яких стягали навколишніх мешканців із продуктивними запасами. Польська армія, через нестачу фінансів у скарбниці, не

мала потрібної кількості артилерії та амуніції і терпіла поразки під тими твердинями.[689, с.125-126] Брак коштів позначився і на кількості війська: жовніри, не отримуючи платні, розходилися по Правобережній Україні, грабуючи народ.[628, с.20-21] Проводиться думка, що Визвольна війна і розвиток подій після неї на Україні значно послабили позиції Польщі на міжнародній арені і привели до господарчої кризи всередині країни.[693, с.37; 677, с.427-429] Цінні відомості із польських архівів містять праці С.Охман-Станішевської про сейми 1661-1662 рр. Вона наводить вимоги козацького уряду на цих сеймах, які яскраво засвідчують намагання українців забезпечити найширші автономні права Української держави.[664, с.56-58] По укладанню Олівського договору Річ Посполита звернула всю свою енергію на повернення Короні українських земель, вважає Л.Підгородецький. Проте внутрішня криза в польській державі затягнула війну з Росією за Україну.[670, с.300; 672, с.200-201; 671, с.306-307]

Із початку 80-х років у польській історіографії окреслилася тенденція до відмови від використання терміну “визвольна війна” і повернення до старої трактовки подій під кутом зору “козацького повстання”. Замовчується колоніальна політика польської панівної верстви щодо України. Ігноруються національно-політичні аспекти боротьби, процес творення Української держави. Так, описуючи становище в Україні в 1661-1662 рр., З.Вуйцик перебільшує дезінтеграцію, хаос серед козацтва, причини яких вбачає у відсутності польського війська на території українських земель.[697, с.961-963] Автор кількох досліджень, в яких аналізується роль Яна-Казимира в польській історії, Т.Васілевський критикує договір 1659 року як такий, що обмежував автономію козацтва, однак замовчує статті Чуднівського договору, за якими автономія ставала зовсім мінімальною.[687, с.51; 688, с.218-219] Взяті із французької преси дані подій 1661-1662 рр. про пошук Ю.Хмельницьким протектора, який вислав ряд посольств до Туреччини, наводить в своїй праці, присвяченій діяльності руського воєводи Стефана Чарнецького, К.Марцинковський. Річ Посполита, вважає історик, після Гадяцької угоди могла створити Україні найкращі умови для розвою, проте в силу своєї політичної слабкості не могла відвоювати її у Москви.[661, с.131] А.Міронович (білоруський історик, який живе у Польщі) зробив дослідження з історії православної церкви і унії за Яна-

Казимира у Речі Посполитій. Автор однозначно стверджує, що більшість польської шляхти і католицького духовництва ніколи б не погодилася, щоб православна церква посіла в польській державі рівне місце із католицькою. Тому статті Гадяцького та Чуднівського договорів ратифікувалися на сеймах після довгих дебатів із певними обмеженнями і застереженнями, що в майбутньому польська сторона виправить ряд пунктів на свою користь.[662, с.187-203] Майже у всіх монографіях 90-х років підкреслюється твердження, що на початку 60-х рр. XVII ст. Польща і Москва офіційно ділять Україну між собою і українці не мали ніяких шансів відтворити соборну державу в силу геополітичного трикутника, що її обіймав - Речі Посполитої, Росії та Криму.[678, с.156-157; 684, с.485-486; 647, с.213-214; 698, с.152-153]

Таким чином, розглянуті роботи польських вчених по-різному підходять до вузлових питань історії України, зокрема, періоду гетьманства Ю.Хмельницького 1659-1663 рр., трактуючи їх з точки зору інтересів польської держави. Проте багатство залучених в них джерел становлять безперечний науковий інтерес для вивчення. Для дослідження проблеми важливими є висвітлення польсько-українських і частково, україно-кримських стосунків у зазначений період; деякі аспекти зовнішньополітичної діяльності уряду Ю.Хмельницького.

Представник геополітичної школи С.Рудницький, який був змушений в 20-х роках працювати за кордоном, наголошував: в історико-географічному розрізі проблема становлення державності України великою мірою визначалась близькістю експансивних сусідів - Польщі і Московії та їх взаємною боротьбою за вихід до Чорного моря. Причинами її занепаду після Б.Хмельницького він вважає: впливи польського шляхетського світогляду на козацьку старшину, які привели до закріпачення селянства; козацтво, що мало бути опорою держави, перетворилося у привілейований стан. Період "Руїни" спричинила зовнішня агресія Туреччини, Криму, Польщі і, найбільше - Росії.[545, с.5-7, 335]

В 20-30-х роках над питаннями розвитку українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. працювали А.Яковлів, Я.Падох та С. Наріжний. Я.Падох підкреслює, що від 1654 р. на Україну щораз більше починає впливати російське право шляхом різноманітних указів, обмежуючи автономію гетьманської

адміністрації та козацьких судів.[525, с.48; 526, с.16-17] Цікава розвідка С.Наріжного, присвячена розвідувальній службі Московської держави на Україні в другій половині XVII ст. Він відзначає, що російський уряд здобував інформацію про українські справи різними способами: від своїх порубіжних воевод, розпитуванням різних проїжджих людей, від воевод, що перебували із залогами в українських містах, а також через своїх агентів чи прихильників різних верств українського суспільства.[511, с.1, 5, 9,-11, 19-20]

У післявоєнний період історію української державності другої половини XVII ст. досліджували Р.Млиновецький, О.Субтельний, Г.Гаєцький. Так, Р.Млиновецький вважає, що на Україні в кінці 50-60-х рр. потрібна була сильна монархічна влада, щоб різні прошарки українського народу - селяни, міщани, козацька старшина і шляхта не жертвували загальнонаціональними інтересами для своїх станових, особистих та стримувати агресивні зазіхання сусідніх держав.[505, с.138-139] Початок періоду Руїни канадський історик О.Субтельний датує із гетьманства І.Виговського, суть якої вбачав у втраті українцями можливості політичного самовизначення. Апогею вона досягла на початку 60-х рр., коли, вважає вчений, окупована польськими і російськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами і чварами між політичними фракціями, козацька Україна розділилася на дві окремі частини.[589, с.128-133] На базі узагальнення надбань вітчизняних та європейських істориків американський вчений Г.Гаєцький вивчав становлення та функціонування козацької адміністрації Гетьманщини. В другому томі своєї праці він подає перелік полків із зазначенням прізвищ полковників протягом всього існування Гетьманщини.[637] Дослідниця Л.Гвоздик вважає, що старшинська рада до початку XVII ст. в державній системі козацької України не мала ніякої законодавчої влади, а носила характер дорадчого органу при гетьмані.[419, с.180-187]

У західноєвропейських науковців інтерес до козацької держави другої половини XVII ст. з'явився ще наприкінці XVIII ст. Французький аташе при російському дворі Катерини II Ж.-Б.Шерер написав "Історію козаків-запорожців та козаків України або Малоросії". В ній автор відзначає велике прагнення українців до свободи; привілеї козаків у російській державі він вбачає у вільному користуванні їх майном, вільних виборах гетьмана та старшини, які існували від Олексія Михайловича до цариці Єлизавети.[353, с.60-

61] У XIX ст. французький письменник, етнограф та історик П.Меріме звертається до козацької тематики і стає автором висліду “Українські козаки та їхні останні гетьмани”. Дослідник вважає, що після смерті Б.Хмельницького почався занепад козацької республіки, всередині якої почалася громадянська війна, що виснажила сили України і обумовила її розпад.[500, с.134-135]

Серед західноєвропейських і американських вчених XX ст. привертають увагу роботи В.Аллена, К.Кононенка, Бікфорда О’Браєна, З.Когута та А.Камінського. Англійський історик В.Аллен у загальній історії України зазначає, що в громадянській війні початку 60-х років українське населення, особливо Правобережжя, сильно страждало від введення на її територію жовнірів і постійної присутності татар, що привело до масового переселення на Слобожанщину.[620, с.150-151] Історію економічних стосунків між Україною і Росією подає К.Кононенко, котрий вважав, що починаючи з 1654 р., на українську економіку посилюється російський вплив і поступово всі буржуазні здобутки боротьби за незалежність замінюються феодальними самодержавницькими порядками.[652, с.10-13] Нарис політичних подій на Україні 50-60-х років XVII ст. зробив американський історик Бікфорд О’Браєн. Проте робота написана не на джерельній базі, а на кількох монографіях, зокрема С.Соловійова та В.Аллена. Автор дійшов висновку, що в 1661-1662 рр. на Україні різко падає авторитет Росії, про що свідчить велика кількість антимосковських повстань.[623, с.71-73] А.Камінський високо оцінює умови Гадяцького договору для України, проте зазначає, що повернення до традиційної політики Речі Посполитої щодо козаків привела до розколу в українському суспільстві і розпаду території України.[648, с.192-195] Процеси формування української еліти із середини XVII ст. до середини XVIII ст. вивчав З.Когут. На його думку, еліта формувалась із різних прошарків українського суспільства: козацької старшини, української шляхти, міщанського патриціату та представників вищого православного духовенства.[651, с.109-115]

Таким чином, у своїх працях представники української діаспори та зарубіжної історіографії торкалися лише окремих питань даної теми та не базувалися на великому обсязі архівних джерел. Однак, їх вивчення є безперечно корисним, оскільки дає можливість комплексно, із врахуванням різних думок і підходів, досліджувати

дану проблему.

Отже, огляд надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії із проблеми свідчить, що найбільш висвітленими в працях істориків є політика Росії та Польщі щодо Української держави, військові дії в 1659-1660 рр. Частково були досліджені спроби уряду Ю.Хмельницького розширити рамки української автономії, об'єднати обидві сторони Дніпра та припинити громадянську війну. Лише фрагментарно розглянуто проблеми функціонування органів державної влади (генеральна та старшинська ради, гетьманат, уряд) та встановлення за гетьманування Ю.Хмельницького олігархічно-республіканської форми правління. Практично, із поля зору істориків випали питання соціально-економічної політики уряду Ю.Хмельницького та його зближення із Кримським ханством. Таким чином, існує потреба комплексного вивчення внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Української держави за гетьманування Ю.Хмельницького. Фрагментарність та тенденційність існуючої з цих питань літератури спонукає до їх перегляду і поглибленого вивчення за рахунок розширення джерельної бази.

Джерельна база

Джерельну базу роботи складають неопубліковані архівні матеріали та археографічні публікації. Дисертантом використані і введені в науковий обіг документи із 50 фондів архівосховищ і рукописних відділів бібліотек України, Росії та Польщі.

Із вітчизняних джерел найважливіше значення для висвітлення теми дослідження мають матеріали Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім.Вернадського. Фонд П 22179-22194 (Дипломатичні відносини між Росією, Україною, Польщею, Туреччиною, Швецією і Кримом (1652-1717)), містить інформацію про інструкції посольствам уряду Ю.Хмельницького на Варшавський сейм та Яна-Казимира, зміст україно-кримської угоди 1661 р. Ряд гетьманських документів Ю.Хмельницького, що стосуються соціально-економічної політики і містять імунітетні універсали та привілеї монастирям, охоронні універсали міщанам і рядовому козацтву, [340, с.27-30] знаходяться у фондах І 57953-58049 (Статті гетьманів...), ІІ 58154 (Універсал Ю.Хмельницького...), І 59218-59223 (Універсали Ю.Хмельницького), І 646 38-39 (Укази Олексія

Михайловича Війську Запорозькому; статті Ю.Хмельницького); фонду XII 7654-7669 (Універсали Б. і Ю.Хмельницьких); фонду XIV, 2-59 (Універсали гетьманів...) Про захист державних кордонів українським урядом та його спроби об'єднати Право-бережну Україну з Лівобережною багато даних містять копії із ряду фондів Російського державного архіву давніх актів, зроблені у 20-30-х роках нашого століття і зберігаються в інституті рукописів бібліотеки. Зокрема, були використані фонди Белгородського столу (спр. II 15401-15419); Розряду різних столів (спр. 15544); Московського столу (спр. II 15539-15541), Молдавських справ (спр. II 15577-15581) та Кримських справ (спр. II 15425-15487) Посольського приказу, Матеріали до історії України, Росії, Польщі (XIV, 163). Більша частина документів цих фондів, вводяться до наукового обігу вперше. Вони дають змогу дослідити заходи уряду щодо повернення Лівобережжя під свою владу (зазивні універсали гетьмана до населення лівобережних полків, його листи до Я.Сомка, організація військових походів, зносини із Кримським керівництвом) та визначити суть політики офіційних Москви та Бахчисараю стосовно козацької України (підтримка царським урядом сепаратистських сил на Лівобережжі, насильницьке повернення Росією цієї сторони Дніпра під свою владу, спроби царату домовитися з польським керівництвом про поділ України, ненадання своєчасної допомоги Ю.Хмельницького у походах 1662 р. ханським двором) тощо.

Ряд документів соціально-економічного характеру зберігається у Центральному історичному архіві України у Києві у фондах: 220 Колекція документів Київської археографічної комісії (спр. 168-170), 51 Генеральна Військова канцелярія (Оп.3, спр.477, 6), 59 Київська губернська канцелярія (Оп.1, спр.968, 1228, 6361, 8115; оп.3, спр.614).

Про місце козацької України в геополітичних планах Росії та Польщі свідчать документи Центрального державного історичного архіву України у Львові - фонд 309, відділі Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника - фонд Оссолінських (спр.189/II).

Багато цінних справ, що стосуються внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації в Українській державі в роки гетьманування Ю.Хмельницького, містяться у РДАДА. Із фондів 124 Малоросійські справи та 229 Малоросійський приказ використані документи, що стосуються розвитку україно-російських стосунків в даний період (намагання української сторони укласти Жердівські

статті, таємний царський Указ О.Трубецькому про обмеження автономії України, документація Посольського приказу про посольства від гетьмана, полково-сотенної адміністрації, міст із магдебурзьким правом, окремих представників духовенства) та соціально-економічної політики Москви на Україні (царські грамоти на земельні пожалування старшині, привілеї та подарунки міщанам та православним ієрархам). Вперше до наукового обігу нами була введена більшість документів із фонду 210 Розрядного приказу, а саме із Севського столу (спр.159, 167, 180, 190, 196), Приказного столу (спр.219, 308, 311, 312, 342), Московського столу (спр.315, 316, 329, 342, 361), які раніше не публікувалися і відображають агресивну суть російської політики по відношенню до Української держави та спроби українського керівництва запобігти терито-ріальному розпаду держави на дві частини. Справи із фонду 396 Оружейної Палати містять переконливі докази про підкуп російським урядом частини української еліти (в тому числі і представників духовенства), шляхом жалування їм платні і різних дарунків (срібні кубки, відрізи сукна, церковний посуд тощо). Дисертантом використані й матеріали фонду 79 Зносини Росії з Польщею, які засвідчують процеси польсько-російського зближення на початку 60-х років XVII ст., намагання урядів цих держав поділити між собою козацьку Україну та перешкодити Ю.Хмельницькому об'єднати обидві сторони Дніпра під своєю владою.

Раніше зовсім не залучались до вивчення гетьманства Ю.Хмельницького архівні документи Санкт-Петербургу. У відділі рукописів РПБ ім.Салтикова-Щедрина (Ф.293 Зібрання західно-російських актів, спр.403-404; Ф.271, Зібрання Дубровського (оп.2, ч.2,спр.85, 181), Ф.371/1 Ермітаж) та Архіву Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії (Ф.68 Київська Казенна Палата; колекція 114. Акти, що поступили в імператорську Археографічну комісію від різних осіб, спр.58; колекція 150 Акти Чернігівського губернського управління, спр.4-13) містяться універсали гетьмана соціально-економічного характеру, інструкції українським посольствам до польського керівництва 1661 р.

Значний масив важливих для вивчення теми дисертації джерел зберігається в архівах та рукописних відділах наукових бібліотек Польщі. Так, віднайдені матеріали в Архіві головному актів давніх у Варшаві у фонді Архів коронний варшавський були використані справи із відділів: Козацький, Татарський, Російський,

Молдавський і Волоський, Турецький, кореспонденція. В них містяться листи російських воєвод та грамоти царя до гетьмана, в яких вони закликали Ю.Хмельницького повернутися під “царську руку”; інструкція капітану Ф.Сухотіну; листування гетьмана із лівобережними полковниками та уманського полковника М.Ханенка із Молдавським господарем К.Щербаном; листування Олексія Михайловича з Яном-Казимиром про розподіл України тощо. Велика кількість документів Відділів Татарського і Турецького дає змогу з’ясувати (це, в основному, листи Кримського уряду до польського та інструкції польським посольствам до Бахчисараю) особливості політики цих держав стосовно козацької України та дізнатися про соціально-політичну ситуацію в Україні. У фонді Сігіллята зберігаються відомості про обдарування польським двором українського гетьмана та представників старшини. Важливий документ зберігається у спр. 124/147 Архіву Браніцьких із Сухой: інструкція українському посольству на Варшавський сейм 1661 р. із вимогами розширити рамки державної автономії Війська Запо-розького. Ще одна інструкція – посланцю Ю.Хмельницького сотнику С.Опарі до короля, знаходиться у спр. 1765/1766 фонду Інвентар Новицького.

Із відділу мікрофільмів бібліотеки Народової (у Варшаві) нами використано м/ф 4551 (Бібліотека архіву Замойських), в якому вміщені документи, що стосуються умов Чуднівської угоди, приватного листування сандомирського воєводи Я.Замойського із київським підкоморієм І.Немиричем у 1660 р., з якого дізнаємося про розгортання міжособної боротьби за владу серед старшини; царська грамота до Яна-Казимира, датована цим же роком, мала за мету приховати приготування Росії до масштабної воєнної кампанії. М/ф 23177 із фонду власне самої Національної бібліотеки містить матеріали зовнішньополітичного характеру (листи Ю.Хмельницького до короля 1661 р., в яких гетьман просить військової допомоги у польського керівництва для походу на Лівобережжя, та відповідь на них, що містить відмову, аргументовану конфедерацією у війську та вичерпаністю державної скарбниці. Подібні прохання гетьмана вже наступного року зберігаються у фонді Бібліотеки Рачинських (м/ф 8915). Цінними для нас є дані із бібліотеки Оссолінських (м/ф 10761) – королівська переписка із Самбора про стосунки із Москвою та Туреччиною і копія листа французького посла де’Лембреза із Гданська у вересні 1662 р., в якому він дає повну характеристику

кожному із польських найвищих чиновників та відношення їх до України, Росії, Криму, Туреччини, Австрії, Франції, позиції у питаннях конфедерації та вільної елекції тощо (м/ф 2484). Про добру підготовленість польської армії у Чуднівській кампанії, налагоджену роботу розвідки та контррозвідки свідчить віршована поема невідомого автора, сучасника тих подій, що зберігається у фонді Бібліотеки Чарторійських, відділі "Теки Нарушевича" (м/ф 16460, с.419-813).

Вперше до наукового обігу була введена частина матеріалів, що зберігаються у архівосховищах та рукописних відділах бібліотек Кракова. Зокрема, із Бібліотеки музею Чарторійських - ф.402 - справи, що стосуються діяльності уряду Ю.Хмельницького: інструкція посольству на Варшавський сейм у березні 1662 р. (с.413-418), повідомлення Ю.Хмельницького королю про своє складання булави (с.477-478) та П.Тетері про обрання його гетьманом (с.469-476); наводиться універсал Ю.Хмельницького від 4 квітня 1662 р. про повернення шляхти у свої маєтки "згідно Гадяцьких пактів" (с.421). Із Бібліотеки Польської Академії наук (спр. 1065) використані документи із переписки польських можновладців, з яких дізнаємося про соціально-політичне становище на Україні, наміри польського уряду не допустити україно-кримського зближення, про зносини Ю.Хмельницького із офіційним Стамбулом, про хід військових подій у 1660-1662 рр. Міститься інструкція полоцькому стольнику П.Тетері до гетьмана у лютому 1662 р., звіт королівського посла Т.Коржевського про перебування в Чигирині у 1661 р. Про прохання офіційної підтримки Ю.Хмельницького у його спробах ліквідувати відцентрові сили на Лівобережжі дізнаємося із іншого фонду ПАН - Теки Римські (спр.83, с.137-138).

Важливі документи були виявлені у Краківському державному архіві: 2 універсали Ю.Хмельницького соціально-економічного спрямування у фонді зібрання Русецьких (спр.69); інструкції польським послам до Криму 1661 р., в яких ставилось завдання переконати хана та візира розірвати стосунки із Ю.Хмельницьким, та характеристика польської армії у 1659-1660 рр., яка через конфедерацію та відсутність грошей частково втратила свою боєздатність - містяться у ф.Різо (спр.22-24). Документи рукописного відділу бібліотеки Ягеллонського університету (спр.5) проливають світло на хід Чуднівської кампанії.

До наукового обігу нами вперше було введено матеріали

Гданського воєводського архіву, фонди якого, що зберігають джерела з історії Української держави у 1659-1662 рр., досі не вивчалися. Найбільша кількість документів періоду гетьманування Ю.Хмельницького знаходяться у фонді Рецеси станів західнопруських 500/29. У спр.150 (1660 р.) знаходимо пункти шляхетського сейму, листування Яна-Казимира та коронного підскарбія В.Рея із гданським бурмістром, в яких йдеться про збирання коштів для війни з Росією за українські землі. У спр.151 (1661 р.) містяться копії рецесів Варшавського сейму 1661 р., вісті Яна-Казимира, із яких дізнаємося про політично-економічне становище у Речі Посполитій та розвиток подій в Україні; листування Людвіки-Марії, в якому вона розкриває плани залучення козацьких підрозділів до боротьби із конфедерацією тощо. Спр.152 (1662 р.) містить, в основному, документи економічного характеру про поглиблення економічної кризи в Речі Посполитій. Матеріали, що стосуються політики Польщі щодо козацької України, містяться у фонді Рукописи різні 300, Р (звіти посольської ізби про приїзд до Польщі українських, татарських і турецьких посольств у 1661-1662 рр.; запис сейму 1661 р., пункти Чуднівської угоди) та у фонді Листи і документи (1525-1793) 300, 53 (листування офіційних кіл Речі Посполитої у вересні 1659 р., з яких дізнаємося соціально-політичну ситуацію на Україні, перебування турецького посольства у Чигирині, вбивства про-польсько орієнтованої української шляхти, перехід окремих правобережних полковників на проросійські позиції тощо).

Окрім неопублікованих джерел використані усі виявлені опубліковані джерела. Серед археографічних публікацій джерел найціннішими є видані у другій половині ХІХ ст. спеціальні багатотомні зібрання, зокрема: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.ІV. – СПб. – 1863; Т. V. – СПб. – 1867; Т. VII. – СПб. – 1872; Т. XV. – СПб. – 1892 (далі - АЮЗР); Акты Московского Государства. – Т. III. – СПб. – 1861 (далі - АМГ); Акты, относящиеся к истории Западной России. - Т. V. – СПб. – 1853 (далі - АЗР); Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – К. – 1854 (далі - ПВК); Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – К. – 1898 (далі - ПКК); Материалы до истории Малороссии (1660-1664), отд.3, Т. IV. – К. – 1854; Акты исторические, относящиеся к России... - Т. IV. – СПб. – 1842 (далі - АІР). Вони містять документи, які можна поділити на законодавчі акти та матеріали діловодства. Серед законодавчих

актів слід виділити гетьманські універсали та царські укази, а серед матеріалів діловодства - донесення і статейні списки воевод, інструкції українських посольств у Москву та Варшаву та російських посольств до Чигирин, листування офіційних кіл України, Росії та Речі Посполитої тощо. Опубліковані документи АЮЗР дають можливість дослідити діяльність уряду Ю.Хмельницького, спрямовану на поширення автономних прав Української держави (Жердівські статті, інструкція посольствам у грудні 1659 та березні 1660 рр., листи старшини до царя влітку 1659 р.). Важливими для з'ясування соціально-політичної ситуації в Україні, ходу військових дій за її територіальної цілісності є донесення воевод у Москву. Царські пожалування та надання окремим представникам української еліти, духовенства та міщанам дають змогу визначити масштаби втручання російської адміністрації у внутрішні справи козацької України. Документи АМГ цінні для з'ясування заходів уряду Ю.Хмельницького по захисту державних кордонів наприкінці 1659-початку 1660 рр., містять дані про його зносини з Молдавською; ряд листів Ю.Хмельницького до командуючого російською армією Г.Ромодановського у серпні-вересні 1660 рр., свідчать про те, що гетьман напередодні Чуднівської кампанії не мав наміру розривати договірні стосунки з Москвою. Із донесень воевод дізнаємося, що наприкінці 1660 - протягом 1661 рр. частина лівобережних полковників підтримували Ю.Хмельницького та вели активні військові дії із російськими підрозділами; про похід наказного гетьмана П.Дорошенка на Лівобережжя; про скрутне економічне становище ратних людей на Україні тощо. АЮР та "Акти історичні" містять універсали Ю.Хмельницького та царські грамоти на пожалування монастирям та вищій українській православній ієрархії. Вивчення листування між представниками урядових структур України і Польщі, вміщених у ПВК, дає змогу охарактеризувати прихід Ю.Хмельницького як наслідок старшинського перевороту, дослідити проект коронного обозного А.Потоцького "Втихомирення України", з'ясувати позиції старшинських угруповань, намагання Ю.Хмельницького об'єднати під свою булаву обидві сторони Дніпра та визнання ним республіканської форми правління Української держави тощо. Важливими для з'ясування кроків уряду Ю.Хмельницького, спрямованих на захист українських інтересів перед керівництвом Речі Посполитої та Криму, його намагання запобігти

територіальному розколу козацької України є опубліковані матеріали ПКК. Вони також яскраво ілюструють агресивну суть політики королівського двору стосовно Української держави. Особливість цієї групи джерел полягає в тому, що багато автентичних документів (наприклад, з колекції “АЮЗР”) було з плином часу загублено, отже, публікації дають нам нагоду використовувати надзвичайно цінні свідчення про 50-60 рр. XVII ст.

Окремі документи, що стосуються проблематики нашої дисертації, містяться в “Дополнениях к сводной Галицко-Русской Летописи (1660-1700)” (Львов, 1891), укладену В.Петрушевичем (опис портрету Ю.Хмельницького, його листи до царя з проханням відпустити І.Нечая та Д.Виговського, військові дії у 1661-1662 рр. тощо); у “Источниках малороссийской истории, ч.1 (1649-1687 гг.)” (М., 1858), укладених Д.Бантшиш-Каменським (царська грамота про окреслення українських кордонів на початку 1660 р. Борисівський з’їзд). Про вплив геополітичного фактору на погіршення ситуації в Українській державі на початку 60-х рр. XVII ст. свідчать документи, опубліковані в “Жерелах до історії України-Руси”, Т.ХІІ. Матеріали до історії української козащини. -Львів, 1911; “Археографическом сборнике документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси”. -Т.VII -Вильно, 1870. Вони містять, головним чином, листи магнатів, їх листування з козацькою старшиною, листування Яна-Казимира з володарями інших країн, у якому чітко простежуються намагання польської сторони підпорядкувати під свою владу козацьку Україну та ліквідувати на її території будь-які згадки про автономію.

Частина джерел, важливих для вивчення мети дисертації, опубліковано Ю.Мициком, [337, 338, 339] Л.Кубалем, Я.Плебанським, Ф.Ключицьким та М.Балінським. [660, 668, 362, 358] Вони, в основному, містять відомості про хід Чуднівської кампанії (дані про розгортання міжособної боротьби за владу серед старшини в розпалі битви, падіння авторитету гетьмана, намагання кримських владців контролювати ситуацію в українському таборі тощо), а також листування Ю.Хмельницького із волинським каштеляном С.Беньовським, Яном-Казимиром, І.Виговського із магнатами, які засвідчують про намагання українського уряду лавірувати між Польщею та Росією 1659 р., та відображають недовіру польського керівництва до українського уряду.

З-поміж нарративних джерел, використаних при написанні

дисертації, першорядне значення мають літописи Й.Єрлича, Самовидця, Ф.Софоновича, С.Величка, Г.Граб'янки та О.Рігельмана.

В хроніці Й.Єрлича, написаній польською мовою, автор, що належав до шляхетського стану, описуючи Чуднівську кампанію та походи у 1661-1662 рр. польських підрозділів на Лівобережжя, називає українців “здрайцями” і “бунтівниками”. Відзначає жорстоке нищення ординцями краю. Вважає, що Ю.Хмельницький здав гетьманські повноваження ще восени 1662 р. [365, с.45-75]

Велику увагу автор “Літопису Самовидця” приділяє военним діям об'єднаного україно-російського війська проти Польщі, зокрема Чуднівській кампанії, спробам Ю.Хмельницького повернути під свою владу Лівобережну Україну; засуджує міжусобну боротьбу за гетьманську булаву між Я.Сомком, В.Золотаренком та І.Брюховецьким. В оцінці тогочасних подій він займає відкриту проросійську позицію. У Літописі допущено ряд фактичних помилок, які не підтвержені архівними джерелами (що Ю.Хмельницький відмовився від гетьманської булави восени 1662 р., зменшує поразку війська Г.Ромодановського під Бужином на початку серпня 1662 р. тощо); [331, с.61-75] М.Петровський пояснює їх тим, що Самовидець або був під час цих подій у складі посольства у Москві, або не приймав у них безпосередньої участі. [533, с.262-266]

Феодосій Софонович, представник вищої православної ієрархії, очевидець подій другої половини XVII ст., різко засуджує Ю.Хмельницького за його розрив із Москвою, оскільки підписання договору з Польщею вело до реставрування старих порядків на Правобережжі: “... поляки не тільки людям простим, а й козакам чинили марадерства..” Автор критикує лівобережну старшину за прагнення збагатитися шляхом посилення визиску соціальних низів і симпатизує соціальній боротьбі українського народу. [352, с. 124-126]

С.Величко також, як і Самовидець, дає негативну оцінку діяльності Ю.Хмельницького; різко засуджує жадобу старшини до наживи і її корумпованість, що “зادля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...” [321, с.26-29] З другого боку, негативно ставиться до люмпенізованих прошарків населення, соціальні виступи яких порушують спокій в державі. Виступає противником і міжусобних змагань лівобережної старшини за владу, що гублять Україну і Козацьку державу. Історична цінність цього твору знижується не

завжди критичним ставленням автора до джерел і певними погрішностями в датах і фактах.

Літопис Г.Габ'янки - "Действия предельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского" - написаний також представником козацької старшини. Літопис є компіляцією різних рукописів та книг. Автор засуджує Ю.Хмельницького за укладання ним Чуднівської угоди, неприхильно ставиться до І.Брюховецького та В.Золотаренка, ідеалізує Я.Сомка. Хоча вороже відноситься до поляків і татар, проте рішуче виступає проти російських зазіхань на Україну, критикує утиски московських воевод в українських містах.[330, с.87-92]

В цілому, названі автори у своїх творах хоча і дотримуються автономістських проросійських позицій, виступають українськими патріотами, душа яких болить за рідну Україну. Літописи свої писали, щоб "діла предків наших не впадали в забуття".[604, с.316-318] Вони важливі для нас використанням великої кількості документів Гетьманської канцелярії, які внаслідок історичних катаклізмів на сьогодні є втраченими.

У "Літописній повісті про Малу Росію та її народ та про козаків взагалі" автор XVIII ст. О.Рігельман, російський генерал-майор, позитивно розглядає діяльність Ю.Хмельницького до заключення Чуднівської угоди, засуджує розрив із Москвою, підкреслює зростання проросійських настроїв українського населення у 1661-1662 рр. [348, с.294-329]

Велике значення для дослідження мети роботи серед розповідних джерел становлять історичні праці, щоденники і мемуари, створені польськими та іншими зарубіжними авторами в 50-60-х рр. XVII ст. Серед них в окрему групу можна виділити роботи, присвячені Чуднівській кампанії. Це: "Польсько-московська війна під Чудновим", авторство якої польські дослідники приписують самому польному гетьману Є.Любомирському;[357] "Битва із Шереметом і Цецорою" невідомого автора,[354, с.280-289] у якому польський історик В.Чермак вбачає монаха Яна Зеленовича, а А.Хнілко – обозного коронного С.Лецинського.[642, с.192-193; 643, с.167] Ще одна праця невідомого польського автора, сучасника тих подій – "Діаруш війни з Шереметом і Цецорою" дуже детально описує військові події осені 1660 р., оскільки її автор - товариш гусарської хоругви гетьмана коронного С.Потоцького, брав у них

безпосередню участь.[360, с.140-187] Також велику цінність має ще один щоденник учасника Чуднівської кампанії – німця за походженням, поручика драгунської дивізії Є.Любомирського П.Гордона. [322, с.159-211] З цих робіт ми отримуємо важливі дані про опір української армії польським військам під Чудновим і Слободищами; про бажання кримських воєначальників тримати під своїм контролем хід переговорів між українською і польською сторонами, їх відмову на пропозицію старшини за гроші покинути польський обоз; про намагання українського керівництва під час переговорів про укладання угоди зберегти автономні права козацької України; про незадовільну координацію дій між українським і російським командуванням тощо.

Свідчення про військові дії на Україні в 1660-1662 рр. вміщують щоденники М.Ємьоловського та М.Обуховича. Зокрема, перший - товариш хоругви легкої кінноти від Белзького воєводства, детально описує розташування польських підрозділів на Правобережжі наприкінці 1659-початку 1660 рр., про допомогу кримської орди у намаганнях жовнірів захопити українські міста, вважає, що Ю.Хмельницький склав гетьманські повноваження ще 1661 р.[361, с.142-170] Обухович, також учасник військових подій початку 60-х рр. XVII ст., розповідає про походи руського воєводи С.Чарнецького у 1661-1662 рр. на Лівобережжя, пояснює причини його поразок підтримкою українського населення російських загонів.[373, с.112-145]

Із “Записок” К.Перетятковича, писаря С.Беньовського, дізнаємося про негативну реакцію української еліти на привезені польським посольством урізані статті Гадяцького договору. Це дає змогу з’ясувати причини скинення І.Виговського з гетьманства правобережною старшиною. За даними автора, можна простежити тенденцію в державному устрої козацької України вищості рішень старшинської ради над гетьманськими: за словами І.Виговського “на вашу волю даю (розгляд привезених статей - С.Н.), що схочете, то й учините”. [329, с.10-19]

Важливим джерелом, яке містить відомості про україно-кримське зближення у 1661-1662 рр., є донесення папських нунційів із Варшави до Риму,[376, с.300-305] та листування секретаря польської королеви П’єра де Нуайє із французьким двором, з якого довідуємося про пошуки Ю.Хмельницького 1662 р. протекції в Оттоманській Порті.[366, с.24-28]

Окрему групу розповідних джерел становлять історичні праці,

створені польськими авторами другої половини XVII ст. Серед них найбільш важливими для дослідження проблем нашої дисертації є праці Я.Рудавського “Історія Польщі від смерті Владислава IV до Олівського миру” та В.Коховського “Історія панування Яна-Казимира”. Вони містять цінний фактичний матеріал, який дає змогу з’ясувати роль дипломатичної діяльності польського уряду при підготовці Чуднівської кампанії, розміри економічної та політичної кризи в Речі Посполитій на початку 60-х рр. XVII ст., боротьбу королівського двору із шляхетським сепаратизмом - а звідси, неспроможність офіційних кіл Варшави надати суттєву військову допомогу Ю.Хмельницькому. Автори, що належали до панівних верств Речі Посполитої, неприховано вороже ставляться до спроб українців відстояти державну незалежність та протистояти поверненню шляхти до своїх маєтків на території козацької України, засуджують перехід уряду Ю.Хмельницького під протекторат Москви 1659 р. Історики славлять польських полководців Є.Любомирського, С.Потоцького, С.Чарнецького, завдяки яким Україна була повернена до свого “природного володаря”, під владу короля.[363, 377]

Отже, при написанні монографії автор використала комплекс виявлених друкованих і рукописних джерел. Вони дають змогу говорити про утвердження за гетьманування Ю.Хмельницького олігархічно-республіканської форми правління, дослідити соціально-економічну та зовнішню політику уряду в 1659-1662 рр., його спроби протистояти територіальному розколу Української держави на дві частини, з’ясувати роль геополітичного фактору на соціально-політичні процеси в державі.

Однак наявна джерельна база не завжди дозволяє з необхідною глибиною висвітлити той чи інший аспект досліджуваної проблеми. Особливо відчутною виявилась недостатня кількість документів Гетьманської канцелярії, які б змогли в більш повній мірі охарактеризувати політичну структуру Української держави наприкінці 50-х – початку 60-х років, діяльність в цей період центральних та місцевих органів влади.

Потрібно також зазначити, що у ряді випадків за першоджерелом неможливо точно визначити, за яким стилем датовані окремі документи. Тому не виключені похибки в хронологічній послідовності викладу подій у 10 днів (різниця в кількості днів між старим і новим стилями). Усі з’ясовані дати наводяться за старим стилем.

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВА У ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ, РОСІЇ Й КРИМІСЬКОГО ХАНСТВА

Політика Речі Посполитої щодо козацької України

Протягом кінця 50-х - початку 60-х років XVII ст. у зовнішньополітичній діяльності урядів Польщі, Росії, Кримського ханства українське питання продовжує займати важливе місце. Як і раніше, вони намагались не допустити створення незалежної козацької України. Кожен із “претендентів” мав власну політичну доктрину, яка обґрунтовувала бажання оволодіти територією Української держави. * Російський уряд аргументував прагнення утримати українські землі під своєю владою тим, що “Хмельницькому... по Случ і Горинь на кілька десятків миль від Києва землі були віддані і після смерті Хмельницького під королівськими володіннями ніколи ці містечка не були”. [599, с.128] А керівництво Криму, заявляючи свої претензії на Україну, відзначало, що має право на тутешні провінції, “бо вже протягом 12 років захищає її своєю зброєю від різних неприятелів”. [344, с.378] Позицію офіційних кіл Варшави яскраво ілюструє виступ одного із польських магнатів на засіданні сенату в травні 1659 р., який прелімінарно розглядав питання ратифікації Гадяцьких статей: “вся земля руська є споконвічно приєднаною до Польської Корони, а князівство Київське, на основі інкорпораційного привілею Сігізмунда Августа 1569 р. є частиною голови Польської Корони, тому не може бути ніяким чином відірване від неї”. [660, с.252]

Обговорення польськими магнатами умов договору із Українською державою всередині 1659 р. виявило серед них два крила у політиці щодо України - помірковане і радикальне. Помірковане очолювали волинський воєвода Я.Лещинський та коронний маршалок Є.Любомирський [286, с.47-49, 75-76]; до радикального входили, насамперед, католицькі єрархи, зокрема, краківський архієпископ А.Тжебицький, львівський архієпископ Я.Тарновський, папські нунції А.Пігнателлі та П.Відоні, із світських

* Українська держава – утворена в ході Національної революції 1648-1676 рр. держава на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств .

чиновників - литовський маршалок М.К.Радзивілл та луцький воєвода А.Фредро.[662, с.180-182; 369, с.560-563, 573-574] Радикали виступали проти будь-яких поступок українському урядові, наполягаючи на поверненні дореволюційного статус-кво козацькій Україні. * Помірковане прагнуло домовитися з нею шляхом надання їй незначних поступок, бажаючи використати військову допомогу українського уряду для залагодження внутрішніх конфліктів та у боротьбі з Московією. Проте представники цієї групи серед польських керівних кіл, обіцяючи офіційному Чигирину визнання за козацькою Україною статусу князівства Руського, мали на увазі "спочатку привабити козаків, а потім повернути давні порядки" (із виступу С.Беньовського на засіданні сенату).[660, с.252]

За порозуміння з українським урядом виступали в королівському дворі два іноземних послы, що користувалися великим впливом серед магнатів і займали протилежні позиції в питанні елекції наступника короля: австрійський посол Ф.Лізола вбачав у козаках значну підмогу у війні з Росією,[372, с.13-15] французький посол де'Ламбрез прагнув їх використати у боротьбі за вільну елекцію.[300, с.45-46; 286, с.49] Ратифікацію Гадяцьких статей в урядових колах підтримувала і королева. Оскільки за пунктами договору гетьман І.Виговський обіцяв виставити в разі потреби козацькі полки проти кожного ворога, Марія Людовіка (за французькою інтерпретацією Марія Луїза, бо була за походженням французенкою) прагнула використати цю військову силу в особистих інтересах. Вона була автором проекту обрання наступника короля за життя Яна-Казимира - французького принца де'Енґієнна, плануючи одружити його на своїй сестрі.[668, с.103-104] Проти цього проекту сформувалась сильна опозиція, що викликала рух конфедератів серед жовнірів.[650, с.15-16] Королева сподівалась, що сенатори, міністри та послы від князівства Руського могли б скласти протывагу ворожій стороні на сеймах при обговоренні питання вільної елекції, яку підтримували не лише конфедерати та австрійці, а й Оттоманська Порта.[270; 272]

Хоча шляхетська більшість обурювалась перспективою

* Козацька Україна – територія Української держави, що охоплювала Лівобережну та частину Правобережної України та поділена на адміністративні полково-сотенні одиниці.

“терпіти хлопів в сенаті”, [660, с.251] представники зацікавлених урядових кіл Речі Посполитої змусили її погодитись на узаконення Гадяцьких статей. Територія князівства Руського обмежувалася Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами; чисельність козацького реєстру встановлювалася в 30 тис. осіб (проти 60 тис., як того вимагала українська сторона), унія залишалася (а не скасовувалася, як того бажали українські послы від сейму). Православні могли обіймати посади лише в Київському воєводстві, а в Брацлавському і Чернігівському - поперемінно з католиками. Пропонуючи мати при дворі для його потреб додаткові військові підрозділи, прихильники вилучили із статей застереження про необов'язковість для Війська Запорозького брати участь у можливих військових акціях Речі Посполитої. Щоб українська старшина погодилася на ці “обрізані” пункти договору, польський уряд надав І.Виговському Любомське і Барське староство, групі старшин - маєтки, понад 30 осіб отримали шляхетство. [381, с.297-305]

Проте ці надання лише загострили соціальну напруженість в Українській державі, послуживши однією з причин повстання проти гетьмана І.Виговського та його оточення з української шляхти. [571, с.17-18] У самій Речі Посполитій поглибилася господарча криза, яку зумовили постійні військові дії. Державна скарбниця була пуста, грошова одиниця знецінилася, [297, с.319-322] розгортанню інфляції сприяла втрата внутрішніх ринків в Україні. Реєстри поборів і люстрацій за 1659-1662 рр. показують, що у 50-х роках людинність у Великопольщі зменшилася на 50%, Мазовії - 40%. [677, с.428] Хоча двір віднайшов на сеймі 1659 р. кошти, щоб оплатити своїм урядовцям заслуги перед урядом, зокрема, тільки С.Беньовському, волинському воєводі і польському послу в Чигирині, було заплачено за переговори з козаками 40 тисяч злотих, [692, с.293] заборгованість перед армією становила близько 34 млн. злотих. [654, с.439; 633, с.39] Подібна політика стосовно військових знеохочувала останніх до несення служби, жовніри кидали зброю і розходилися по домівках; серед них посилювався рух опору до королівського двору. Конфедеративна організація “Братерський зв'язок” виступила проти порушення стародавнього звичаю вільної елекції та протидіяла спробам варшавського керівництва об'єднати польських жовніврів для проведення великомасштабної військової акції проти Росії. [659, с.168; 626, с.22; 649, с.444-447] Цим можна пояснити той факт, що

практично протягом всього 1659 р. польський уряд не спромігся надати суттєвої допомоги І.Виговському у боротьбі із Росією та внутрішньою опозицією. Саме відсутністю військової підтримки з боку Речі Посполитої пояснював С.Беньовський королю падіння І.Виговського.[660, с.255] Та й сам гетьман в багатьох листах до Яна-Казимира прохав надіслати на підмогу коронні війська, запевняючи того, що як тільки “козаки побачать силу Речі Посполитої, то погодяться на Гадяцьку унію”.[344, с.345] Проте Гадяцька умова в обрізаному сеймом вигляді спричинила до того, що й правобережна старшина, останній оплот гетьмана, відмовилася його підтримувати. Конотопська битва востаннє з’єднала І.Виговського з його колишніми прибічниками, які вже перед битвою роблять спроби порозуміння з лівобережною старшиною[309, с.405-416] та російською адміністрацією.[309, с.413-417] Польський уряд не спромігся надати влітку 1659 р. суттєву військову допомогу І.Виговському, який в своїх спробах витіснити російські війська з Лівобережжя опирався, в основному, на допомогу татаро-молдавських загонів.[309, с.366-370; 304, с.640-641, 649-677] Та 3-тисячний загін під командуванням коронного обозного А.Потоцького. Проте така мізерна кількість жовнірів не змогла змінити співвідношення сил на користь І.Виговського, який з 1,5-тисячним підрозділом (частина козаків повернулася у свої домівки, інша - перейшла на сторону Ю.Хмельницького) відразу подався під захист польських корогв. Тому скинення І.Виговського з посади та обрання новим гетьманом Ю.Хмельницького правобережною старшиною при сприянні Запорозжя відбулося, практично, безкровним шляхом (якщо не рахувати загибелі Верещаци і Сулими на Германівській раді).[344, с.350-354; 346, с.332-338]

А.Потоцький, що курсував по Правобережній Україні, між Білою Церквою і Котельнею,[334, с.370] в кількох листах до Яна-Казимира просив надіслати жовнірів, оскільки “татари невзможі допомогти нам, бо зайняті війною з Угорщиною, Молдавією, а переконати козаків може лише сила зброї”.[334, с.370] Його намагання створити пропольську партію серед української старшини, залучивши до неї полковників білоцерківського І.Кравченка, паволоцького І.Богуна, уманського М.Ханенка і корсунського Г.Гуляницького, закінчилися безуспішно,[303, с.77] бо згадані полковники, як ми зазначали вище, згуртувалися навколо нового

гетьмана і планували поновити союзницькі відносини з Москвою.

Намагаючись утримати український уряд під владою короля, коронний обозний відіслав до українського табору під Білою Церквою делегацію на чолі із полковником Т.Корчевським, який мав повідомити про згоду І.Виговського віддати гетьманські клейноди. Польський посланець привіз до українців угоду із 3 пунктів: а) щоб Військо Запорозьке присягнуло на вірність в.к.м.; б) щоб уряд погодився на повернення шляхти в свої маєтки; в) щоб з Чигирини відпустили польську заложу та дружину І.Виговського.[344, с.379] Зміст цієї умови, особливо її 2 пункт, свідчить про недалекозорість польських політиків, які не враховуючи загострення соціально-політичної ситуації на Україні, знаючи про ймовірність переходу українського уряду на сторону Москви, ставили на порядок денний питання повернення шляхти на територію козацької України.

Генеральна рада, що зібралася в урочищі Маслів Став наприкінці вересня 1659 р., погодилася визнати підданство від речі Посполитої та організувала спеціальну комісію, щоб залагодити пункт про повернення полонених із гетьманської столиці. Проте осоружну всім перспективу повернення шляхти до своїх старих маєтків, як було дипломатично зазначено, “відклала на розгляд подалі”. [344, с.380] Таке рішення ради, звичайно, не могло задовільнити поляків. Саме тоді в А.Потоцького народжується план “втихомирення України”, який під назвою “Перестороги про Україну” він відсилає королю. Цей документ яскраво ілюструє сутність колоніальної політики Речі Посполитої щодо українських земель. Наведемо кілька витягів з нього. Зокрема, коронний обозний пропонує Яну-Казимиру таємно від українців, дипломатичним шляхом, вирішити всі існуючі непорозуміння з Росією та взяти зобов’язання з царя, що він не візьме їх під протекцію. А щоб останні прийняли висунуті Річчю Посполитою умови, необхідно, щоб татарські орди вивозили українських людей до Криму, особливо з Волині і Поділля, бо “коли українські землі залюднені, то приховують небезпеку для Речі Посполитої”, на його переконання, “...потрібно вступити на Україну з найпотужнішим військом, щоб, якщо не добивши одним махом, то заспокоїти навечно, а потім запровадити такий порядок, щоб не змогли більше зашкодити й.к.м. ...”. [346, с.289] Зміст цього документу свідчить про появу в середовищі польської правлячої еліти тенденції відходу від ліберальних планів

Гетьман Ю.Хмельницький.

розв'язання україно-польських стосунків і переходу на позиції сили.

Цей проект А.Потоцького, певно, знайшов відгук в урядових колах Варшави, оскільки наступного року було зібрано майже все коронне військо і кинуте на Україну. А тим часом в самій дивізії обозного коронного ширився конфедеративний рух, жовніри вимагали видачі платні і не хотіли брати участь в бойових акціях. З-під табору під Глинянами вони поступово розходилися додому по воєводствах.[346, с.384] Польський двір тим часом намагався швидше розв'язати свої суперечності із Швецією, зосередивши на

заході та півночі держави дві найбільші групи армій коронного маршалка Є.Любомирського і руського воєводи С.Чарнецького.[689, с.126] Отримуючи повідомлення від А.Потоцького та І.Виговського про переговори українського уряду з Росією, Варшава вирішує протягом часу, поки не розв'язано “північного питання”, дипломатичним шляхом утворити пропольське угруповання серед генеральної та полкової старшини й переконати молодого гетьмана повернутися під владу “його справжнього, Богом даного пана”, польського короля. З цією метою відправляється до Ю.Хмельницького спеціальний комісар, професійний дипломат, який вже неодноразово доводив на практиці свої вміння плести інтриги, С.Беньовський.

4 жовтня 1659 р. гетьман повідомив Яна-Казимира про своє обрання, підкреслюючи, що воно відбулося “згідно з давнім звичаєм і вольностями, наданими Війську Запорозькому в.к.м.”.[619, с.339-340] Цим фактом отримання ним гетьманських регалій без узгодження із Варшавою, українська сторона засвідчила своє негативне ставлення до обрізаного варіанту Гадяцької умови, за якою обрання гетьмана з чотирьох кандидатів було прерогативою короля. Польська верхівка з недовірою віднеслася до запевнень Ю.Хмельницького у вірнопідданстві. В листі до краківського єпископа А.Тжебицького С.Беньовський критично відгукнувся про обітницю вірнопідданства гетьмана - “туман в очі пускає”. Після укладання українською стороною Переяславського договору в жовтні 1659 р., волинський каштелян вбачав своє завдання у поглибленні протиріч між старшиною, щоб потім легше було “перетягнути її на сторону природженої вітчизни”. [660, с.607] Він наприкінці року досить активно листувався з Ю.Хмельницьким, про що було відомо навіть в Москві.[308, с.316] Проте у відповідь гетьман порадив комісару вести переговори з царем, а не з ним. Він іронічно оцінив спроби польського уряду повернути його під свою владу. Говорить, що виглядаючи з нетерпінням обіцяну допомогу, вже “притупив зір”; критикує “благодіяння” короля, який задовільнив прохання оточення І.Виговського, а не усього Війська Запорозького; підкреслив, що особисто до себе не відчуває “ніякого благовоління” з боку Яна-Казимира, який навіть не захотів підтвердити за ним права на Суботів.[344, с.426-429]

Об'єднане військо А.Потоцького та І.Виговського наприкінці

1659 р. зазнає кількох поразок від української армії та допоміжних російських підрозділів.[305, с.15; 346, с.399-402; 365, с.34-35] На їх чисельні прохання надати допомогу, зокрема військом коронного гетьмана С.Потоцького, що із дивізією перебував поряд кордонів Української держави, король відповідав відмовою, посилаючись на відсутність коштів у державному скарбі.[344, с.364-367] Військові невдачі поляків під Хмільником змушують їх активізувати дипломатичну діяльність. На початку 1660 р. в Чигирин прибув посланець від С.Беньовського - Селецький. Сам воєвода побоювся можливого арешту і не приїхав в гетьманську столицю, певно, знаючи про указ царя “зловити і відправити до боярина в Київ”. [308, с.317] Польський посланець привіз спеціального листа, в якому С.Беньовський закликав українське керівництво повернутися під королівську владу. Для обговорення даного листа була зібрана старшинська рада, і багато хто зі старшин, за повідомленням Селецького, були схильні змінити московську протекцію на польську.[660, с.383] Проте посланець поїхав ні з чим,[344, с.429] оскільки Ю.Хмельницький та генеральна старшина, сподіваючись дипломатичним шляхом розширити рамки державної автономії та із допомогою військових сил Росії продовжити боротьбу за соборність українських земель, не мали наміру розривати договір 1659 р.

Королівський двір, перебуваючи з грудня 1659 р. по квітень 1660 р. в Гданьську,[655, с.52] у своїй зовнішній політиці зробив акценти на ведення переговорів із Швецією, прагнучи залагодити з нею давні суперечки за північні території та з Росією - також з метою вирішення територіальних проблем. На прохання Яна-Казимира відновити мирні переговори, вибравши для них якесь білоруське місто, у Борисів приїхало російське посольство, очолюване Н.Одоевським.[524, с.271] Проте самі польські комісари у Борисів не з'явилися, будучи незадоволеними прибуттям на переговори великого українського посольства в складі 53 осіб на чолі з В.Золотаренком і Ф.Коробкою, яке, скориставшись поправкою російського уряду до Переяславських статей 1659 р., мало висунути на майбутньому з'їзді ряд вимог до польської сторони. Саме тим фактом, що російська сторона дозволила українській делегації прийняти участь у переговорах, пояснював король причину того, що Борисівська комісія, маючи з обох сторін офіційних уповно-

важених, так і не приступила до роботи.[49]

Кілька місяців ще тривало листування між М.Одоевським та А.Желябузьким, керівником польського посольства. Останній вимагав, щоб російські комісари не називали українських послів царськими підданими, а самі послы щоб не мали вільного голосу в переговорах.[261, с.71-72] В ході цього листування обидві сторони вдавалися до військової демонстрації сили на теренах України та Білорусії, прагнучи в разі перемоги вплинути на хід переговорів. Польський уряд ще наприкінці 1659 р. почав стягувати сили до кордонів Української держави. Кілька підрозділів із армії Є.Любомирського з Данії було перекинуто на допомогу С.Потоцькому; частина дивізії С.Чарнецького відправлена до Білорусії.[689, с.126]

Коронний гетьман, який отримав підмогу ще й загонами татар Кай-бей-мурзи, разом із обозним А.Потоцьким, київським воєводою І.Виговським та коронним писарем А.Сапєгою почав в лютому 1660 р. масований наступ на землі Поділля та Волині, дуже спустошуючи та руйнуючи край. Польські жовніри, що так і не отримали платні, прагнули поживитись при захопленні Могилева, Бару та інших міст, під які вони підходили. Проте марно: український уряд належним чином організував відсіч польським військам, які не захопили жодного великого населеного пункту.[288, с.369] С.Потоцький прийняв рішення про відступ із території козацької України, пояснюючи його причини тим, що “видалося ліпше відступити назад, аніж згодом зморити військо, щоб у наступному наступі на неприятеля привести його до поразки”. [633, с.41] Коронний гетьман розташував жовнірів на квартирах на Поділлі і Покутті, І.Виговський - між річками Случем та Горинню, татари відійшли на молдавські землі і зоставалися тут до липня 1660 р.[633, с.41]

Наприкінці квітня 1660 р. був укладений в м.Оліві мирний договір між Швецією, Польщею, Австрією, Бранденбургом та Данією. За його умовами, Ліфляндія залишилась під владою Швеції, лише невеличка південна частина (Інфляндія) увійшла до складу Польщі. Польський король відмовився від своїх претензій на шведський престол, а Швеція - від своїх завоювань в Пруссії та Литві; збережені права польських протестантів.[381, с.755, 757, 760] На думку польського дослідника З.Вуйцика, Олівський договір, яким закінчилась Північна війна (1654-1660 рр.), змінив співвідношення сил на політичній арені Європи, в результаті яких ослабла Польща,

зменшилась могутність Швеції і виграв Бранденбург (відміна ленної залежності від Речі Посполитої).[693, с.37] Невигідний в територіальному плані укладений мир зміцнив при дворі вплив Франції, що виступила гарантом даного договору для Польщі. А це означало продовження вирішення питання про обрання наступником польського трону за життя Яна-Казимира французького принца де'Енґієнна.

Відразу після підписання Олівського миру польське керівництво приступило до підготовки широкомасштабної війни з Росією. В травні 1660 р. у Варшаві відбулася військова нарада, на якій було вирішено розділити польську армію на 3 групи: першу на чолі з коронним гетьманом разом із татарами, направити на козацьку Україну, другу із С.Чарнецьким та литовським гетьманом розташувати на Білорусі, третю - підрозділи польного гетьмана Є.Любомирського залишити в резерві.[642, с.26] Після наради король розіслав І і ІІ віці на посполите рушення в державі.[689, с.127; 297, с.32-34] В них король додатково закликав шляхту, якщо вона "хоче спокійно жити в своєму домі", виділити гроші на платню війську. Крім того, намагаючись відвернути напади запорожців на татарські чамбули, польський уряд надіслав кошовому писарю К.Лук'яновичу 20 травня грамоту на містечко Ветиниця,[660, с.386] оскільки розраховував на серйозну допомогу орди у війні з Росією та з Українською державою.

В червні зосереджена частина литовських корогв (близько 9 тис.) під командуванням П.Сапеги та О.Полубинського з'єдналася із дивізією С.Чарнецького (понад 4 тис. жовнірів) і 27 червня розгромила російське військо під командуванням А.Хованського під Полонкою.[689, с.127; 633, с.43] Перемога в Білорусі викликала передислокацію у польському війську: було вирішено перекинути дивізію Є.Любомирського, якого було призначено польним гетьманом замість померлого С.Лянцкоронського, у південну групу армії, скеровану проти козацької України. Протягом липня-серпня підрозділи Є.Любомирського рухалися до місця призначення; до кінця липня кіннота зупинилася під Гродном, піхота всередині серпня зібралася під Криловим. Відділи коронного гетьмана С.Потоцького зосередилися під Тернополем.[689, с.129; 643, с.37] Польські війська, особливо піхота і драгуни, були погано обмундировані, не вистачало боєприпасів; втрати коней змушували замінювати драгунські

регіменти на піші. Військо вимагало платні, окремі короги відривалися від своїх командирів і пускалися грабувати місцеве населення. Лише завдяки проведеній агітаційній роботі Є.Любомирського, який пообіцяв виплату заборгованості держави перед своїм військом відразу після закінчення планованої кампанії, дещо заспокоїло конфедератів та збільшило популярність коронного маршалка серед вояків.[656, с.115-116]

Шляхта не відгукнулася на заклики Яна-Казимира про допомогу у майбутній війні: сеймики не прийняли жодних ухвал в справі податків чи посполитого рушення. Її реакцію можна пояснити глибокою кризою польського господарства внаслідок ведення довгих виснажливих війн. Проте король не втрачав надії швидше залучити своїх підданих до підтримки коштами своїх планів: 9 липня він видає 3 віці, в серпні - ще два універсали до шляхти.[297, с.319] Попри заклики двору рятувати “вітчизну, яка в небезпеці”, шляхта, розорена вкрай, так і не спромоглася надати суттєвої допомоги.[633, с.45-49] Лише шляхта волинського, белзького та хелмського воєводства виділила продовольство для війська.[633, с.57] Практично уряду доводилося розраховувати тільки на власні кошти та підтримку союзників. Польський історик В.Чаплінський пояснює подібну позицію шляхти до королівського двору не тільки економічною кризою в державі, а й негативним ставленням до планів Яна-Казимира і Марії-Людовіки порушити давній звичай вільної елекції. Хоч і даний проект королівської пари був покликаний зменшити анархію всередині Речі Посполитої, шляхта розглядала його як зазіхання на її владу.[627, с.9-10]

Ян-Казимир протягом підготовчого періоду активно листується із Бахчисараєм та Стамбулом, повідомляючи хану і султану про плани майбутньої кампанії та ситуацію в Україні.[266, течка 87] Польська дипломатія у війні з Росією намагалась заручитися підтримкою Оттоманської Порти[270] та волозького господаря.[276] Відчуваючи певну залежність польського уряду від своєї допомоги, хан через посла при дворі Мехмет-Суку-бея, висловлював М.Празмовському своє незадоволення польським урядом, який не надав ханові належних дарунків.[264, течка 91]

Остаточна військова нарада відбулася у Львові на початку серпня, куди прибули обидва гетьмани, - великий коронний і польний, великий коронний канцлер М.Празмовський, литовський канцлер

К.Пац, київський воєвода І.Виговський та король із двором. Гетьмани отримали указ вирушити на Правобережну Україну. До татарського обозу було вислано С.Бідзінського із проханням вирушити в козацьку Україну.[361, с.152] Вже наприкінці серпня до польського війська, зосередженого під Костянтиновим, прибула 40-тисячна орда на чолі із нураддин-солтаном.[357, с.32]

Поляки добре налагодили діяльність військової розвідки та контррозвідки. Польському командуванню було відомо про кількість наступаючого ворога та напрямки його руху. В свою чергу, спеціально відібрані вояки для полону їх протилежною стороною дезінформували російсько-українське військове керівництво про стан справ у польському війську. Зокрема, вони передавали, що при С.Потоцькому під Тернополем знаходилося не більше як 6 тис. осіб, а Є.Любомирський із армією взагалі перебуває за р. Віслою.[660, с.391; 497, с.60; 359, с.145] А тим часом під Старокостянтинів прибували все нові підрозділи: коронного хорунжого Я.Собеського,[655, с.54-55] коронного польного писаря Д.Вишневецького, белзького воєводи Я.Сапєги, луцького старости С.Ліщинського і київського воєводи І.Виговського.[422, с.21; 394, с.305] Загалом на Волині зібралось близько 30 тисяч польського (без обозної челяді) і 40 тисяч татарського війська.[689, с.128-130] Керівник польської розвідки П.Кренчинський привіз дані про рух української армії на Котельню, а російської з допоміжними підрозділами Т.Цецюри - до Чуднова.[359, с.145]

Перед виступом польських військ воєначальники отримали лист від Яна-Казимира до Ю.Хмельницького, в якому король апелював до молодого гетьмана, щоб “не допустив проливання крові” і обіцяв тому, в разі повернення під владу польського керівництва, отримати підтвердження всіх прав і привілеїв та амністію козакам, які “відступили від Речі Посполитої”.[698, с.151] Не маємо даних, коли саме польське командування передало листа Ю.Хмельницькому, проте, певно, він зіграв свою роль пізніше, коли гетьман погодився на наполягання частини старшини почати переговори з поляками.

Не будемо детально зупинятися на ході Чуднівської кампанії, зазначимо лише кілька чинників, які зумовили у ній перемогу Речі Посполитої. Насамперед, це добра інформованість про дії російських і українських військ; вдале розташування польських підрозділів по р.Случ, що дало змогу перекрити доступ до води армії В.Шере-

метьєва та змусило воєводу зайняти позиції, вигідні для поляків. Спрацював також маневр талановитого польського полководця Є.Любомирського, який розділив армію на три частини: великий гетьман коронний залишився із своєю дивізією і половиною татар проти обозу В.Шереметьєва; І.Виговський і друга половина татар вирушили до Слободищ навпроти Ю.Хмельницького, щоб не дати тому об'єднатися із російським військом; третя - очолювана самим польним гетьманом, підійшла під Слободище, підступивши із другої сторони до українського війська. Саме польське військо, особливо гусарські корогви, відзначилися високою боєздатністю; крім того, до його складу входило 13 тисяч німецької піхоти, що завжди вирізнялася дисциплінованістю і професійністю; було більш забезпечено, ніж противник, артилерією.[422, с.25] Не потрібно забувати і про 40 тисяч татарської орди. Вдало була проведена польською стороною і дипломатична кампанія серед козацької старшини, яка мала за мету схилити українського гетьмана до підписання договору з Річчю Посполитою. В петрактаціях 15-16 жовтня про зміст угоди між польськими уповноваженими, яких очолював брацлавський воєвода І.Чарторийський та представниками старшини, поляки обіцяли українцям вважати їх за "спільних дітей тієї самої вітчизни та її оборонців". Полковники, попри всі солодкі речі польських урядовців, наполягали, що замирення повинно відбутися тільки на Гадяцьких умовах. В цих переговорах обидві сторони, за влучним висловом В. Герасимчука, "старалися якнайбільше для себе виторгувати, обидві страхали себе обопільно, але ні одні, ні другі не хотіли їх зривати".[422, с.102] Непоступливість козаків змусила польських комісарів 16 жовтня повернутися до табору; повідомивши гетьманів про ситуацію, було вирішено скликати військову раду виключно з польських найвищих достойників.

Автор реляції "Польсько-московська битва під Чудновим", учасник тих подій, переповідає, що впертість козацької старшини обурювала багатьох, бо "замість по багаторазових для себе нещасливих поразках прийняти в покорі запропоновані свободи, вони наважувалися ще показувати нерозважну зухвалість і пропонувати горді умови".[357, с.35] Найрадикальніші з них, як галицький каштелян О.Цетнер та коронний хорунжий Я.Собеський, пропонували продовжити військові дії і розгромити українську армію

вщент. Інші, зокрема С.Беньовський, обидва гетьмани, були готові йти на деякі поступки, бо “домові війни по обох пільнім проливі крові ніколи інакше не залагоджуються”. Врешті було вирішено погодитись на Гадяцькі пакти, за винятком пункту про Руське князівство, аргументуючи його некорисністю для самих українців. [357, с.36-39] Сама думка надання Україні хоча б деякої автономії була ненависна магнатерії, згадаймо оте “сидіти в сенаті з хлопами!” В обмін на цю поступку, обіцяли старшині надати нобілітацію та різні дарування. Про це говорилося в 1 статті договору. В інших статтях умови із Ю.Хмельницьким поляки зобов’язали гетьмана направити два полки для закінчення воєнних дій із В.Шереметьєвим (ст.3), прийняти присягу від лівобережних полків (ст.5), втихомирювати заколоти проти гетьманського уряду, особливо на Запорозжі (ст.6), обіцяли амністію всім козакам, що перейдуть на їх бік (ст.4), вимагали мирного співжиття із Кримським ханством (ст.7), повернути дружин із всіма статками І.Виговського та І.Груші (ст.8), видачі польських та татарських полонених (ст.9). [289, с.312-314; 288, с.355-360]

В додаткових статтях до договору гетьман мав через вислані посольства до короля (ст.1) та хана (ст.2) повідомити їх про прийняття присяги на вірність Польській короні, а через універсали сповістити про це також населення козацької України (ст.4) та полки, що перебували в Литві (ст.4). Він зобов’язався направити до коронного війська два своїх полки: один правобережний і один лівобережний (ст.5), забезпечити польський табір продуктами харчування із найближчих міст, за які поляки повинні були заплатити (ст.6), надати для польського війська кілька полків на відпочинок на той час, поки не замерзне Дніпро, забезпечити жовнірів запасами (ст.8). Ст.7 передбачала зносини Ю.Хмельницького з литовським керівництвом. [288, с.360-362; 289, с.315-316]

Зміст запропонованих польськими урядовими колами статей свідчить про те, що Річ Посполита практично не винесла жодних вагомих уроків із 12-річної кровопролитної війни з українцями, що боролися за незалежність. Вона прагнула домогтися повернення маєтностей шляхті на теренах козацької України та використати її військову потугу у своїх цілях. “Щасливим роком” визнаний 1660 рік у всій польській історіографії, проте в ній і зазначено, що Річ Посполита власне не змогла повністю скористатися своїми військовими успіхами через кілька факторів: негнучку політику щодо

України, яка була спрямована на відновлення дореволюційних порядків, економічну кризу, конфедерацію у війську та шляхетську опозицію до королівських задумів зміцнити державну владу та послабити анархічні тенденції.[642, с.167; 690, с.633; 698, с.152; 660, с.413; 640, с.152-153; 653, с.43-44; 699, с.338]

Поляки після укладання договору поспішили окупувати Правобережну Україну. 6 листопада був відданий наказ генералу артилерії Вольфу рушити з артилерією, пішими регіментами в навколишні містечка на відпочинок.[359, с.162] Великий коронний гетьман, як людина похилого віку і менш енергійна, повернув із частиною війська на свої квартири у напрямку Підгаєць. Решта під командуванням польного гетьмана вирушила 7 листопада вглиб України. В Коростишеві відбулася військова рада, після якої Є.Любомирський розквартирував своїх жовнірів по всьому Правобережжі, окрім Чигирин, Суботова, Умані, Богуслава та ще кількох інших найбільших міст.[361, с.159; 642, с.167; 690, с.613]

Після Чуднівської перемоги на порядку денному в польського уряду постало два питання: ліквідувати будь-який вплив Москви на Україні та санкціонувати повернення шляхти в свої маєтності. Щоб новий договір із Річчю Посполитою визнало все населення, потрібно було його юридично ухвалити на козацькій раді. Крім того, вона мала розв'язати питання про нового керівника Війська Запорозького, бо Ю.Хмельницький вирішив скласти з себе гетьманські повноваження. С.Беньовський, котрий офіційно представляв Варшаву при українському уряді, порадившись із Є.Любомирським, вирішив, що польській короні вигідно, щоб молодий гетьман залишився на своїй посаді, бо є “до війни не здатний і більше до монастирських дзвонів, аніж стрільби навчений”. [361, с.156] І.Виговський був викреслений ними як можливий кандидат на гетьманство, оскільки тепер ідея Князівства Руського була для польської еліти зайвим баластом, що утруднював цілковите підпорядкування козацької України. Тому спочатку на старшинській, а потім Генеральній раді 21 листопада, С.Беньовському вдалося реалізувати два намічених завдання, про які писав королю: “маємо насамперед дві справи: перша, щоб Хмельницького притримати на булаві, друга, або пана Тетерю осадити на писарство”. [336, с.32]

Цей успіх можна пояснити прихованою боротьбою всередині козацької старшини, що не змогла у важкий час об'єднатися і

виставити на раді свого єдиного кандидата на гетьманську посаду. Поки що постать слабкого Ю.Хмельницького влаштувала всіх, тому С.Беньовський вже особисто вручив йому гетьманську булаву від імені уряду Речі Посполитої. Після ради польський дипломат мав довгу приватну розмову з П.Тетерею, де обмірковувались плани спільного україно-польського походу на Лівобережну Україну.

На Правобережній Україні населення не виявило спочатку неприхильності до укладеного договору, надіючись таким чином врятуватись від спустошливих нападів польсько-татарських загонів. “Українці, - пише радісно польський очевидець, - що перше були нашими головними ворогами, тепер всюди приєднуються до наших військ і по всій Україні заповідають “vesperas Sicilianas” на Москву”. [356, с.174] Проте, знаючи про його вороже ставлення до намагань шляхти повернутися в свої маєтки, П.Тетеря, в листі до Яна-Казимира відразу по Корсунській раді називав вірність українців Речі Посполитій досить “клопіткою і дуже слизькою”. [336, с.51-53]

Наприкінці 1660 р. серед польської правлячої верхівки знову виникають різні плани “заспокоєння України”, щоб втримати її, як зазначав М.Пражмовський, “в потрібних для Речі Посполитої рамках”. [289, с.27-30] Так, руський воєвода С.Чарнецький, який після битви під Басею біля Могилева відокремився від литовської армії і проводив окремі дії, почав схиляти Є.Любомирського до походу вглиб Росії. За мету він мав покарати “неслухняних дейнеків”, тобто лівобережну старшину, яка не визнала Чуднівської умови, та розгромити московські залоги на території України і порубіжних з нею російських міст, щоб ті не змогли надати їм допомоги. [642, с.159] Польний гетьман активно залучився до розробки запропонованого плану. Він почав збирати військові сили для майбутнього походу: своїх 24 хоругви під командуванням П.Чаплінського, 4 полки мав надати Юрій Хмельницький, при яких перебувало 20 тисяч татарської орди Каммамет-мурзи. Він закликав С.Чарнецького якнайшвидше прибути до нього, “бажаючи його бачити на Україні, бо в ординців він у великій пошані, а козаки його бояться”. [286, с.1193] Є.Любомирський планував розділити зібране військо так, щоб завдати удару по ворогу у двох напрямках: дивізія С.Чарнецького мала б переправитися під Лоевим і з’єднатися з основними силами під містечком Ножовим біля Чернігова, а сам Є.Любомирський з козаками і татарами мав рухатися до Путивля, Комаровської волості

та інших околиць.[655, с.155-157]

Проте цей план не був реалізований внаслідок критичної ситуації у війську, жовнірам якого не виплатили платні, як було обіцяно у листопаді 1660 р. за успішно проведені кампанії на Україні і Білорусі. Дивізія С. Чарнецького після безуспішної облоги Чернігова повернулась до своїх квартир в Білорусі.[655, с.158-159] Тільки в січні 1661 р. польські регіменти під командуванням В.Вільчковського, об'єднавшись із полками Ю.Хмельницького і татарськими загонами, переправились через Дніпро на Лівобережжя, проте не добились жодних успіхів.[689, с.131-132]

Тим часом коронний канцлер М.Пражмовський запропонував зібрати 26 лютого 1661 р. велику нараду за участю королівського подружжя, канцлера, вищих польських достойників та козацької старшини на чолі із самим гетьманом. Вона мала б відкритися в Ярославі відразу ж після з'їзду сенаторів у Ченстохові.[289, с.36-39] На порядку денному головним стояло питання про шляхи "стабілізації" на Україні[289, с.40] (тобто малось на увазі швидше визнання Чуднівських умов населенням обох сторін козацької України та безперешкодне повернення шляхти до своїх маєтків - С.Н.). Ця "стабілізація" означала також заспокоєння польської армії, що квартирувалася на Волині і Поділлі й встановлення контролю над українським урядом за допомогою пропольсько настроєної старшини. Великі плани у виконанні останнього пункту офіційні кола покладали на генерального писаря П.Тетерю, що став "очима і вухами" поляків при гетьмані, детально інформуючи Варшаву про соціально-політичне становище в Україні, стан у війську, настрої серед старшини тощо. Відомо, що за послуги перед Річчю Посполитою Ян-Казимир в листі до литовського польного гетьмана О.Полубинського від 25 березня 1661 р. наказував, щоб литовські війська не наїжджали і не грабували маєтки генерального писаря Війська Запорозького, який "висловлює нам особливу зичливість". В іншому листі до того ж О.Полубинського, король, бурхливо зреагувавши на неправдиві звістки про смерть П.Тетері, писав "живе і хай живе довго Тетеря, як вірний наш слуга".[698, с.154] Запланована нарада в Ярославі так і не відбулася, головним чином, через неприїзд українського гетьмана,[690, с.622] котрий збирав полки для походу на лівий берег Дніпра.

Король з дружиною та найближчим оточенням намагалися

використати українські підрозділи для захисту Корони від внутрішніх ворогів, особливо, із конфедератами в армії.[151, с.520-522, 535-537; 697, с.959] В першій половині 1661 р. вони відіслали ряд листів до Чигирина, намагаючись схилити український уряд до підтримки питання вільної елекції на майбутньому сеймі.[298, с.169] Проте він негативно поставився до цих пропозицій і допомоги, якої чекав королівський двір, не надав.

Протягом 1661-1662 рр. офіційна Варшава прагнула розширити лави пропольсько настроєної козацької старшини та унеможливити її повернення під московську владу чи прийняття протекторату Кримського ханства. Наприкінці січня-початку лютого 1661 р. відбувся з'їзд в Ченстохові, на який прибули король з королевою. На порядку денному стояло питання конвокації останнього Вази. До міста приїхало і посольство з Чигирина, яке 4 лютого було прийняте Яном-Казимиром. Останній знову порушив питання про з'їзд в Ярославі, проте послі відповідали, що від'їзд гетьмана з України може викликати революцію в державі і коштуватиме йому гетьманської булави.[289, с.309; 288, с.41-43; 336, с.81-83] Оскільки грошей в скарбниці не було, то уряд прийняв рішення про роздачу різного роду маєтностей (маєтків, хуторів, млинів тощо) із земельного фонду самої Української держави і з підтвердженням права володіння на них. Так, керівникам посольства були подаровані: С.Голуховському - хутір на р.Псьолем, Я.Креховецькому - підтверджено право на хутір в корсунському старостві під Васильковом. Були надані маєтності й іншій старшині за "вірну службу" - Г.Гуляницькому - хутір Буджище в Стеблівському повіті, дружина Виговського одержала підтвердження на попередні володіння, П.Яненко-Хмельницький - села Бугаївка і Берков, П.Дорошенко - 2 фільварки і 2 млини тощо.[280, с.190-191] При прибутті наступних українських посольств до короля, двір продовжував обрану ним тактику залучення на свій бік української еліти. Жодний з прибулих не був відпущений з пустими руками, хоча це і було пов'язано із труднощами. Активно цьому сприяв і П.Тетеря, що перебував весною у Варшаві,[280, с.202-203] вважаючи, що старшину потрібно "щедро винагороджувати, щоб забула московську милість".[336, с.53] Сам писар одержав тоді маєток Сераковичину, до якого належали села Литинівка, Демидівка, Абрамівка, Воронківка і Баківка. Був нобілітований і сотник С.Опара та отримав право на 2

хутори - один під містечком Медведівкою, другий - в чигиринському старостві над р.Псьолом; полковник П.Яненко-Хмельницький - містечко Бобровиццо.[280, с.203-215] Самому гетьману було надано підтвердження на володіння м.Гадячем із всіма селами, фільварками та Суботовим; привілей на право отримувати відсотки від торгівлі чужоземних купців на території України протягом року; крім того, йому були подаровані містечка Медведівка, Новоселиця, Борків.[280, с.210-212] Польський уряд вислав на Україну в цілому 12 універсалів до воєвод та шляхти, щоб ті не виганяли козаків із наданих їм маєтностей до постанови вольного сейму.[280, с.210]

На Варшавському сеймі у травні-липні 1661 р. постало питання ратифікації Чуднівської угоди. Ян-Казимир у своєму виступі перед сенатом, прагнучи схилити магнатів до затвердження договору та вирішення питання вільної елекції на свою користь, залякував важким геополітичним становищем Речі Посполитої, яка не в змозі вести ще й кровопролитні “домові війни”. Король підкреслював, що Московія хоче відірвати Литву по р.Бугу і Нарев, а Бранденбургія - Великопольщу, Швеція - Прусію, а угорський князь Ракоці - Краківське воєводство. Тому вістря польської політики повинне спрямовуватися на те, щоб унеможливити “порозуміння козаків із якоюсь стороною”. [300, с.51-54] Виступ Яна-Казимира був підтриманий французьким послом де Конде, що користувався великим впливом при дворі.[300, с.61-63]

Уряд уважно розглянув пропозиції шляхетських сеймиків у вирішенні українського питання. В цілому, більшість депутатів виступила за підтвердження Чуднівської угоди з певними застереженнями. Насамперед, висувалась вимога не порушувати свобод і привілеїв шляхти. Сеймик шредський домагався призупинити надання козакам до тих пір, поки вони не повернуть маєтків попереднім власникам. Таку ж позицію зайняли сеймики ленчинський, галицький, любельський і луцький. Останній пропонував надати козакам компенсацію за ті маєтності, що залишилися при Москві. Мазовецький сеймик вимагав зменшення утисків та визиску з української людності, аби не давати приводів до “нових бунтів”, пропонував, щоб адміністрація на Україні кілька років обиралася із українських достойників. Сеймики володимирський, житомирський і луцький в своїх постановах були більш радикальними, їх інструкції до вольного сейму вимагали з позиції сили розв’язати українську

справу, та відновити дореволюційний статус України, бо “козаки перші зламали Гадяцьку угоду і виступили проти Речі Посполитої”. [664, с.52-54] Шляхта від литовських воєводств, територія яких продовжувала залишатися ареною активних політичних дій з Росією, виступала за припинення війни з нею. [288, с.253-255] Під впливом виступів литовських послів було вислано комісарів для переговорів з Росією. [263, с.98-99] Велику дискусію в сеймі викликало обговорення ліквідації унії. Врешті-решт, ця вимога українського уряду була заблокована через сильну протидію зорганізованого угруповання на чолі з нунцієм А.Пігнателлі. Він вважав, що “опір козаків найкраще було б зламати силою, але таке розв’язання справи потягнуло б за собою ескалацію домової війни”. [369, с.34-36] Сейм відхилив цей пункт Чуднівської умови, аргументуючи тим, що “віра католицька і унія є єдине ціле, і тому не можуть бути розірвані”. [664, с. 121] Під час роботи сейму маршалок М.Радзивил і примас В.Лещинський звернулися з маніфестом про справу безпеки Речі Посполитої, який містив протест проти угоди з Українською державою. Його підтримала Конгрегація Пропаганди віри. [662, с.195]

Остаточно сейм ухвалив “Декларацію ласки нашої уродженому гетьманові і Війську нашому Запорозькому”, на основі якої була затверджена Чуднівська угода, але без пунктів про Руське князівство і ліквідацію унії. Сейм оголосив про загальну амністію козакам, що перейшли на бік Москви, заборонив українській адміністрації право на ведення зовнішньої політики. У випадку військових дій з Росією гетьман повинен надавати допомогу; також він мав повернути під свою владу лівобережні полки та Запорожжя. Захоплені в полон поляки чи татари повинні бути звільнені. Частина козацьких старшин отримала nobilitację та ряд маєтностей і промислів. Всього було nobilitовано 28 осіб, найвідоміші з них - М.Зеленський, В. та А.Глосінські, П.Дорошенко, О.Гвовський, М.Ханенко, І.Сербин, М.Пободайло, І.Кравченко, О.Гоголь та ін. Не забуті інтереси старшин, що вели активну пропольську політику: П.Тетері надано село Раківка, С.Зарудному - містечко Мглів, Г.Гуляницькому - с.Пожар, М.Булизі - м.Гайсин, Г.Лісницькому - м.Камінноброд тощо. Гетьман, окрім підтвердження на Гадяч з околицями, отримував Миргород. [381, с.359-360] Декларація містила кілька застережень: 1) “щоб армата Війська Запорозького

розташовувалась у староствах Київського воєводства, окрім Житомирського, як того вимагали українські послы; де буде армата, там польських військ не повинно бути і провізії не збирати”; 2) для спокою між козаками і посполитими, гетьман повинен скласти реєстр козаків по імені, полку і сотні з підписом своєї руки; 3) козаки не повинні нападати на татарські і турецькі міста.[381, с.358-360] Сейм також зобов’язав спеціальну комісію, яка мала б у місячний термін розмежувати маєтності католицької, уніатської та православної церков. Було узгоджено також час реєстрування козаків - не раніше, як православної церкві повернуть її добро. Проте, не дивлячись на всі зобов’язання і конституції, релігійний фанатизм та сильна позиція в державі Конгрегації Пропаганди Віри, діяльність цієї комісії під різними приводами відхилялась і вона не виконала покладених на неї зобов’язань.

Зміст ухвали сейму та прийняття “Декларації” свідчили, що польські офіційні кола публічно легітимізували основні положення Чуднівської комісії. Очевидно також, що наданням різного роду володінь козацькій старшині та обіцянок вони приховували суть політичної стратегії щодо України: якнайшвидше реставрувати дореволюційний статус-кво на території козацької України та позбавити її будь-яких автономних прав. Та й самі обіцянки так і залишились тільки на папері - жодна з них не була виконана. Королівський двір навіть не зміг надати Ю.Хмельницькому суттєвої військової допомоги у його об’єднавчих акціях протягом 1661-1662 рр. Проте король вирішив піти на деякі поступки в праві релігійної толерантності і визнання прав “грецької релігії”: 18 червня 1661 р. Ян-Казимир видав спеціальне послання до пінського старости Я.К.Млоцького, в якому засудив діяльність пінського уніатського біскупа А.Квасницького Золотого. Останній змушував православне духовенство визнавати його юрисдикцію, порушуючи цим пункт варшавської конституції, що “кожний, хто не хоче бути в унії, може підтримувати контакти із своїм духовником”, Ян-Казимир наказав старості взяти православних під королівську протекцію і гарантувати їм “свободу віросповідання”. [662, с.196] Звичайно, що один королівський указ не розв’язував проблеми православних в Речі Посполитій, про що свідчать чисельні листи Ю.Хмельницького до короля.[336, с.122, 129-131, 164, 178-181]

Серед конкретних питань, які прагнула розв’язати правляча

верхівка у Варшаві, було намагання запобігти посиленню серед козацької старшини протатарських та протурецьких настроїв. Ще в жовтні 1659 р. А.Потоцький доповідав королю, що при гетьмані “немало таких, які радять йому пуститися в степ та йти до хана”. [344, с.377-378] Після Чуднівської угоди ситуація в самій Україні вимагала союзницьких стосунків з Кримом, оскільки численні татарські підрозділи постійно курсували з обох сторін Дніпра. Поляки боялися, щоб порозуміння між українським та кримським урядами не вилилося для них новим Батоґом, тому використовували всілякі засоби, щоб привернути на свій бік українську еліту та унеможливити її безпосередні зв’язки з татарами. В листі великого коронного канцлера М.Пражмовського до коронного маршалка Є.Любомирського перший висловлював міркування, що дружні стосунки Польщі із Кримом будуть продовжуватися до тих пір, поки ведеться війна з Росією; “ліга козаків з татарами є більш небезпечною, ніж з Росією”, тому польська дипломатія мусить докласти всіх зусиль, щоб між українцями і татарами існувала “постійна ворожнеча”. [289, с.43]

Сильне занепокоєння польського керівництва викликала помітна активізація україно-татарських стосунків в 1661-1662 р., якій немало сприяла зміна політичного курсу Бахчисараю, якому обридла другорядна роль помічника Польщі і він починає розробляти далекоглядний план приєднання України до Кримського ханства. Протягом січня-березня 1661 р. канцлер інформував маршалка, що частина старшини при Ю.Хмельницькому займає прокримську позицію, що пан писар (мабуть, П.Тетеря - С.Н.) повідомляє, що “татари з козаками змовляються проти нас”. В іншому листі він зазначив, що потрібно докласти максимум зусиль, щоб “татаро-українська конфедерація розпалась”. [289, с.37-39, 41, 46] Про кримські намагання взяти Україну під свою протекцію польські урядові кола дізналися через своїх добре інформованих дипломатів. Стурбований цими повідомленнями Ян-Казимир почав навіть розробляти план порозуміння з Росією, щоб перекинути польські війська з україно-білоруського фронту для захисту південних кордонів. Був то намір хоч і короткотривалий, як зауважує польський дослідник З.Вуйцик, але знаменний - як вісник Андрусова. [690, с.628]

З початку 1661 р. польський уряд започаткував широку дипломатичну кампанію, направлену на зрив татарських планів щодо України. Так, на аудієнції короля з кримськими і українськими

послами в Кракові в другій половині січня 1661 р. канцлер зачитав листи Ю.Хмельницького і частини старшини до порубіжних російських воевод про можливість їх повернення під царську юрисдикцію.[289, с.36-38] Зроблено це було, безсумнівно, з метою дискредитації українців в очах кримських достойників. Одночасно до Бахчисараю було вислано посольство на чолі з хорунжим В.Шмелінгом. Йому були дані інструкції пред'явити кримському уряду плани війни з Росією, розроблені королем та запевнити його в потребі міцного союзу супроти спільного ворога. Він мав переконати візиря Сефер-Газі-агу, що тільки Річ Посполита може належним чином контролювати ситуацію в козацькій Україні.[264, течка 110] Польський уряд також направляв посла Ф.Менінського до турецького султана, який мав проінформувати Порту про складну ситуацію в Речі Посполитій, яка веде важкі війни всередині держави та із Росією.[267] Обидва послы мали звернути увагу кримських та турецьких владців на “зрадницьку” діяльність молдаван і волохів, “які з козаками зносяться, шукаючи союзу проти поляків і татар”.[267]

Щоб погіршити стосунки Криму з Українською державою, поляки використовують справу Костянтина Щербана, якого наприкінці 1659 р. Оттоманська Порта скинула з молдавського трону. К.Щербан не змірився з цим і розпочав пошук союзників, щоб повернути владу. Знайшовши підтримку серед частини старшини, він спробував відновити свою владу, але невдало. Польський двір дозволив оселитися экс-господарю у Кам'яні-Подільському, щоб потім використати його проти козаків. Українська допомога К.Щербану сильно обурила татарське керівництво, яке, як васал Туреччини, було проти його повернення на престол. Хан вимагав як у поляків, так і українців, видати йому К.Щербана.[264, течки 116-119] Спроба українського уряду посадити на молдавський трон політичного союзника не вдалася. Зате Ян-Казимир доручив коронному маршалку Є.Любомирському і руському воеводі С.Чарнецькому посилити контроль за діяльністю уряду Ю.Хмельницького, щоб не дозволити йому об'єднатися із Кримським ханством.[289, с.41-43]

На початку квітня 1661 р. до Бахчисараю вирушило нове посольство, очолене В.Венявським, котрий мав повідомити ханові, що поляки не укладуть з Росією жодного миру без відома Криму. Посол мав також показати лист українського гетьмана писаний до

Яна-Казимира з проханням вивести татарські орди з території України. В рамках тієї ж акції через В.Венявського було доручено В.Шмелінгу, який на той час ще перебував у Бахчисараї, наполягати перед ханом і візирем на позбавленні влади Карач-бея, що таємно зносився без дозволу Мехмед-Гірея із українським урядом.[264, течка 118] На аудієнції в хана польський посол поскаржився на нураддин-солтана та інших, котрі підбурюють українців і хочуть мати їх під своєю протекцією.[264, течка 117; 295, с.55]

Як не сутужно було в державній скарбниці з грошима, польський уряд вишукував чималі суми для оплачування польсько-татарських місій. В 1659-1660 рр. на провізію татарським послам було видано 30306 злотих, на експедиції польських посольств до Криму та польських резидентів, перебуваючих при орді в 1661-1662 рр. - 11700 злотих. В цій категорії видатків спеціально чималі кошти виділялися великому кримському послу Сулейману-азі (8998 зл.), посольству В.Шмелінга (4000 зл.), Хорайна (3200 зл.).[692, с.146] Проте, хоч як намагалися польські дипломати звести нанівець україно-татарські контакти, їх агенти знову і знову доносили про активні зв'язки кримського уряду з Ю.Хмельницьким. Відіслане влітку ще одно посольство, очолюване П.Вольським, також не принесло бажаних результатів. Мехмед-Гірей відкрито висловив думку, що султан незадоволений ситуацією в Україні, вбачаючи головну причину анархії на берегах Дніпра у відсутності там польських військ.[697, с.961]

У 1662 р. ситуація в Речі Посполитій різко погіршується через активізацію діяльності конфедератів. Польський уряд навіть пропонує для виплати боргів війську дати костельне срібло.[299, с.358] Становище прихильників короля у справі змінити вільну елекцію ускладнилося, оскільки до конфедератів приєднався талановитий державний діяч і полководець Є.Любомирський.[286, с.90-93] На поверхню знов впливало питання про можливість залучення українського війська для розправи із конфедератами в разі неприбуття французьких і шведських підрозділів з Інфляндії.[689, с.138; 664, с.203]

Окрім зовнішньополітичних аспектів, велике занепокоєння польської правлячої верхівки викликала соціальна політика уряду Ю.Хмельницького. Наприкінці 1661 р. гетьман видав універсал про заборону шляхті займати маєтки на території Української держави.

В канцелярію приходило безліч скарг від шляхтичів, яких вигнали з Правобережжя. Щоб переконати гетьмана в необхідності повернення панів до своїх маєтків, а також розвідати, які нові угоди були заключені між ханом і Військом Запорозьким; з'ясувати позицію козаків щодо укладання можливого польсько-російського союзу; наскільки сильні промосковські настрої серед українського населення та старшини до Чигирини був відісланий полоцький стольник П.Тетеря.[289, с.268; 336, с.145-151] Потрібно відзначити, що П.Тетеря успішно розв'язав поставлені завдання: протягом всього 1662 р. він детально інформував Варшаву про ситуацію на Україні, а в квітні домігся від Ю.Хмельницького, під умовою виконання Чуднівських умов, згоди на повернення шляхти до маєтків в козацькій Україні.[288, с.421]

Проте, Варшавський сейм, що відбувся влітку 1662 р. перекреслив дані попередні обіцянки українському гетьману. Посли від чотирьох воєводств - Київського, Подільського, Брацлавського і Чернігівського, заявили на сеймі свої скарги, що їх не допускають до маєтностей. За наполяганням цих депутатів сейм видав постанову, в якій аргументуючи, що козаки першими порушили свої обіцянки, змусивши вийти "обивателів із своїх володінь", скасував всі привілеї надані козацькій старшині на шляхетські володіння в яких би то не було воєводствах і коли б то не дані - раніше чи недавно. Всі ці надання за новою конституцією визнавались незаконними, мали бути відібрані у старшини і повернені їх попереднім власникам.[381, с.390] Козацький постій заборонявся у Брацлавському воєводстві у шляхетських та королівських маєтках, а в Київському - і у земських. В маєтках земських, шляхетських і панських містах козаки не повинні вписуватися до реєстру, а залишались би під владою панів. Єдиною поступкою було прийняте рішення про утворення комісії, яка мала розглянути питання про повернення "православним добр церковних". Комісія повинна була приступити до роботи негайно і до 5 вересня вирішити всі непорозуміння між православними і уніатами.[369, с.156]

Протидію роботі даної комісії чинили гнезенський архієпископ В. Лещинський і маршалок М.К.Радзивилл, які знову виступили із маніфестом про "Справу безпеки Речі Посполитої".[381, с.390] Через цю петицію комісія так і не приступила до роботи. Варшавська конституція 1662 р. суттєво обмежила автономні права Української держави у складі Речі Посполитої. Робилась спроба взагалі

ліквідувати козацтво як стан, перетворивши його на залежне селянство. Скасування нобілітації та надань козацькій старшині позбавляло українську еліту того привілейованого становища в суспільній структурі Речі Посполитої, яке займала шляхта. Офіційні кола прагнули контролювати і внутрішньополітичну діяльність українського уряду: гетьману заборонялося видавати універсали, які б суперечили наказам із Варшави.

Як наслідок взятого Польщею курсу щодо козацької України, наплив шляхти на Правобережжя спричинив на її території соціально-політичне напруження. Серед старшини посилились проросійські і протатарські настрої. Ю.Хмельницький остаточно вирішив скласти гетьманські повноваження. Польське керівництво бажало бачити на цій посаді людину, яка б неодноразово довела свою вірність королю - П.Тетерю, який на Генеральній раді на початку січня 1663 р. здобув гетьманські клейноди.[288, с.469-476; 662, с.198; 698, с.155]

Уряд Речі Посполитої продовжував і надалі вважати територію козацької України історичними землями Польщі, які в результаті “козацького свавілля” вийшли з-під влади Корони. Серед польської еліти окреслюються нові тенденції, певні моменти лібералізму (визнання української автономії за Гадяцькими пактами) змінюються програмами більш радикальних дій - “заспокоєння” чи “втихомирення” козацької України силою зброї. Колоніальний характер агресивної політики правлячих кіл Польщі чітко простежується у проектах “Перестрога про Україну” А.Потоцького та “Справа безпеки Речі Посполитої” В.Лещинського та М.Радзивілла, автори яких пропонують винищити український народ “заради спокою вітчизни”. [356, с.299; 369, с.156]

Повне несприйняття української державної ідеї знайшло відображення у наступних кроках офіційної Варшави:

1) спочатку за умовами Чуднівського договору обмежувалася автономія козацької України;

2) за Конституцією 1662 р. Польща посилила тиск на соціальні та національно-визвольні здобутки українського народу через заборону козацького постюю у Брацлавському і Київському воєводствах, позбавляючи селян та міщан права переходу до козацького стану та змушуючи їх відбувати дореволюційні повинності. Скасовувалися всі привілеї українській еліті. Королівський двір ліквідував право українського уряду на зовнішньо-

політичну діяльність та намагався контролювати його внутрішню політику.

Така недалекоглядна програма дій польської правлячої верхівки, що не врахувала досвід попередніх україно-польських стосунків, і спрямовувалася на повне інтегрування козацької України у територіальному, соціально-економічному, політичному та релігійному аспектах, викликала широке незадоволення українського населення та стала причиною майбутніх соціально-політичних вибухів.

Особливості політичного курсу російського уряду

Після заключення договору 1654 р., Росія зосередила свої сили на вивченні внутрішньої ситуації на Україні - її фінансів, економіки, відносин між різними станами та групами населення. Чисельні посольства російського уряду на Україні мали таємні накази, в яких на першому місці стояли інструкції розвідувати: розмір і джерела прибутків, відносини між козаками і старшиною, ставлення до гетьмана тощо. Особлива увага зверталась на стан державних фінансів, зв'язок між зібраними прибутками: виплатою платні за службу.[144] Контроль за збиранням прибутків мали здійснювати представники російської адміністрації, що давало Москві можливість постійно втручатися у внутрішнє управління Української держави.[511, с.5-9]

Щоб дестабілізувати політичну ситуацію в Україні, російський уряд використав боротьбу за владу, що точилася між угрупованнями І.Виговського з М.Пушкарем і Я.Барабашем. Московські агенти поширювали гасло про потребу обмеження влади гетьмана і старшини, введення в міста російських залог та перехід козацької України безпосередньо під царську владу. Російський уряд вважав за краще паралізувати незалежницькі прагнення української еліти та впливу Польщі на неї шляхом поступового політичного освоєння української території і створення в містах України царських урядових гарнізонів на чолі з воєводами.

На початку 1658 р. у Переяслав прибув боярин Б.Хитрово з царським наказом про розміщення воєвод у Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших містах, які б не лише оберігали кордони і не

допускали міжусобиць, а й судили населення за місцевим правом.[306, с.94] Ці заходи були одним із кроків поступового політичного підкорення України Росією, і тому викликали опір українського уряду, що вбачав у них безпосереднє обмеження своєї влади. Ще більше цей наказ утискав економічні інтереси козацької старшини: з гетьманської скарбниці мали бути вилучені і направлені до загальної царської казни доходи, частина з яких йшла згодом на платню українському війську: "...а які побори бували наперед цього подимні із оренд, і ті побори збирати в тих містах у військову казну і давати на Військо Запорозьке, як на службу підуть і осадним ратним людям, які при царській величності воєводах будуть, і на військові витрати".[306, с.94-95]

Також 1658 р. російський уряд направив на Україну боярина В.Шереметьєва з інструкцією вчинити огляд українського війська і скласти реєстр у 60 тисяч осіб (як того бажав український уряд через посольство на чолі з Г.Лісницьким у Москві) - "а які міщани або пашенні козаки служать недавно, тим бути в попередніх чинах, а з козаками їм не змішуватися".[509, с.45]

Після заключення 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору між гетьманським урядом І.Виговського і польськими представниками, Москва намагалась запобігти воєнному зіткненню і мирним шляхом залагодити стосунки із гетьманом, показуючи готовність йти на переговори.[307, с.251-254] Одночасно вона повела широку агітаційну роботу серед незадоволених козацькою старшиною верств населення через чисельні посольства і представників російського уряду на місцях.[307, с.259] Князю О.Трубецькому, який очолював російське військо, зібране у Севську, був даний таємний наказ: шляхом переговорів із гетьманом повернути його назад у підданство Москви. Князь повинен був зібрати широку раду у Переяславі, де мав з'ясувати усі непорозуміння в україно-російських відносинах.[307, с.204; 52] Але І.Виговський відмовився її скликати і оголосив російським послам про заключення ним Гадяцького договору,[307, с.275] розірвавши тим самим стосунки з Московією. Російські війська почали чинити жорстоку розправу над "неслухняними" українцями, маючи за мету залякати населення та тримати його таким чином у покорі. В.Шереметьєв ще у травні 1659 р. писав О.Трубецькому та Г.Ромодановському, що на шляху до Києва та Переяслава "ніхто не задержить їх, оскільки всі

устрашилися і втікають”.[308, с.375] Зокрема, містечка Гоголів та Борзна були київським воєводою повністю знищені та спалені, а їх жителі взяті в полон.[308; 370; 306; 235] Одночасно російська сторона намагалася заручитися підтримкою Запорозжя у боротьбі проти гетьмана - у листі до січовиків в серпні 1659 р. О.Трубецької закликає їх “для оборони православних християн від зрадників і бусурман, і від ляхів йти до нас із військом... і з нами промишляти заодно”.[308, с.392] Російський уряд наділив великими повноваженнями наказного гетьмана І.Безпалого, вбачаючи в ньому гетьмана замість І.Виговського. Козаки, що перейшли на бік Москви, влітку 1659 р. називали його “пане гетьмане Війська його царської величності Запорозького”. Сам він підтвердив виданий Б.Хмельницьким універсал на володіння землями для Густинського монастиря,[619, с.327] хоч юридично не мав права цього чинити.

Російські воєводи поширили на Лівобережжі відозви до населення, в яких закликали від “зрадника царського Івашки Виговського” і татар відступити і обрати всім Військом Запорозьким іншого гетьмана, який був би вічно “під високою царевою рукою”, а також бути всьому населенню вірним царю. Виговський винен, за словами бояр, не тільки в руїні, яку несли татари на Україну, а й у тому, що татари “воювали” великоруські міста Холминського, Вольного і Воронежських повітів і багатьох православних християн полонили. Грамоти закликали проти “клятвопреступника” гетьмана, татар і ляхів стояти і “промисел над ними чинити, скільки милосердний Бог допоможе”.[351, с.48; 50] Ці відозви та терор з боку об’єднаного російського війська і полків І.Безпалого в певній мірі спричинили до переходу лівобережної старшини на сторону Росії. 3 вересня присягнув на вірність царю у Ніжині В.Золотаренко, який до останнього часу тримався І.Виговського.[306, с.248] За ним пішли полковники прилуцький Ф.Терещенко та лубенський Я.Засядько.[306, с.433-436] Розгорнув активну проросійську діяльність переяславський полковник Т.Цецюра.[306, с.312] В середині вересня В.Золотаренко, Ф.Терещенко та чернігівський полковник О.Силч вислали посланців до путивльського воєводи князя О.Трубецького з проханням, щоб той “з товаришами йшли в Переяслав”, а з’єднавшись із їх полками, разом виступили проти “ляхів і неслухняних задніпровських полків”.[306, с.252]

Чіткого плану дій у О.Трубецького щодо України в цей час

ще не було, про це свідчить його наказ В.Шереметьєву, якому на допомогу до Києва надіслав підрозділи Г.Козловського і П.Долгорукого - "промишляти, дивлячись на обставини". [306, с.253] Маючи дані про присягу цареві лівобережної старшини, О.Трубецької, що виконував роль російського резидента на Україні, перейшов український кордон і вже в другій половині вересня урочисто в'їхав до Ніжина, а потім до Переяслава. [306, с.250-252] Отримавши листи через Т.Цецюру від Ю.Хмельницького, обозного Т.Носача і семи правобережних полковників про обрання Ю.Хмельницького гетьманом козацькою радою на р.Росаві, він негайно зав'язав зносини із новим гетьманом. Через післанця З.Яцину він переконував Ю.Хмельницького вірно служити цареві і принести йому присягу на вірність. [470, с.157; 616, с.109] Не знаючи, чого чекати від Ю.Хмельницького, московські підрозділи були приведені в бойову готовність, про що доповідав київський воевода В.Шереметьєв царю: "якщо ... не хоче бути під твоєю в.г. високою рукою і до нас писати не буде, то ми над ними всі промишляти будемо". [309, с.308] На початку жовтня до О.Трубецького приїхало українське посольство на чолі з П.Дорошенком, що привезло Жердівські статті, які передбачали невтручання Росії у внутрішнє життя Української держави. Князь, розглянувши запропоновані українською стороною умови та маючи під рукою проект майбутнього договору 1659 р., [52] відповів посланцям, що обговорить подані статті із Ю.Хмельницьким, коли він приїде до Переяслава. [306, с.256]

Хоча Ю.Хмельницький вже був обраний гетьманом, російський резидент отримав завдання Москви скликати у Переяславі нову козацьку раду, на якій гетьманові буде вручена булава від царського імені. Після тривалих переговорів із українським урядом, не гребуючи шантажем (в разі незгоди О.Трубецької погрожував розв'язанням військових дій) Ю.Хмельницький, не підтриманий незалежницьким угрупованням правобережної старшини, був змушений погодитися на приїзд до Переяслава. Причин, чому частина української еліти відмовилася супроводити гетьмана (відомий тільки офіційний привід - захист кордонів) і чому він все-таки поїхав без неї до Переяслава, за наявних джерел виявити не вдалося. Московські воеводи ретельно готувалися до ради, стягнувши до міста велику кількість ратних людей, очолюваних боярином В.Шереметьєвим та окольничим князем Г.Ромодановським. [346, с.370] О.Трубецької

розіслав грамоти до війтів і бурмистрів всіх міст і міщанства з метою заручитися їх підтримкою при затвердженні нових статей. З'їхалися до Переяслава і лівобережні полковники, які вірною службою цареві намагались скріпити своє становище та добитись різних подарунків і привілеїв: ніжинський В.Золотаренко, чернігівський А.Силич, прилуцький Ф.Терещенко, лубенський Я.Засядько, миргородський П.Андріїв та ін.[306, с.259] Рада, оточена тісним кільцем московського війська, 17 жовтня 1659 р. підтвердила обрання на гетьманство Ю.Хмельницького та прийняла нові статті договору з Росією. Жердівські статті, як можливий варіант договору, навіть не обговорювалися; про них О.Трубецької заявив, що “тим статтям не бути, а бути по тим статтям, які на раді поставлені”. [309, с.227]

Прийняті нові статті склалися із пунктів царського указу О.Трубецькому ще в лютому цього ж року. З нього до статей договору перейшли положення про обов'язковий візит новопризначеного гетьмана до Москви, заборону походів на Чорне море для запорожців, про перехід міст Новгород-Сіверського, Чернігова, Стародуба та Почапа безпосередньо під царську юрисдикцію.[52] Низку додаткових статей було ухвалено на самій Переяславській раді, очевидно отриманих О.Трубецьким з Москви незадовго до її початку або ж були складені на “угоду царю” ним та його оточенням. За ними Україна цілком виключалась із міжнародних зовнішніх відносин; гетьманові не дозволялося ні зноситися з жодною державою, ні приймати послів, а в разі їх прибуття - відсилати до царя; гетьман втрачав право розпоряджатися військовими силами Української держави (ст.1,2,4).[55] Окреслилася тенденція поширювання російського судочинства на територію України. Так, ст.7 забороняла обирати гетьмана без царського указу: “без царської величності самим гетьмана не перемінювати, хоч новообраний гетьман опруч зради, проступок який і вчинить”. За договором входять в силу санкції, передбачені “Соборним Уложенням” Олексія Михайловича за ст.18 встановлювалася смертна кара всім, хто із старшини, козаків чи міщан порушить присягу на вірність цареві і перейде на бік ворога.[309, с.269] Наперекір висловленому бажанню в Жердівських статтях позбутися московських воєвод в українських містах, ст.5 вперше говорить про розміщення воєвод із військовими залогоми в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані, що давало змогу російському уряду тримати під контролем ситуацію в Україні.[309,

с.265-266] Дбаючи про розширення кордонів московської держави, в статтях договору була зазначена вимога, щоб козаки переселилися із Білорусі та всі полковники і сотники новостворених загонів козацтва на території Білорусії втрачали свої звання і маєтності. Була поставлена також вимога вивести козацьку загогу із Старого Бихова, в якому осіли вороже настроєні до Москви С.Виговський та І.Нечай.[309, с.267-268]

Частина статей нового договору заслуговує на особливу увагу: завдяки їм російський уряд починає поступово поширювати економічний вплив на Україну. В статті про збільшення кількості воєвод і ратних людей реєстрове козацтво дістало право торгувати горілкою, проте продавати її дозволялось лише гранцями - міркою, дозволеною в Росії, а "тих, хто буде продавати в кварти, карати". Царським людям належало право доглядати за діяльністю збирачів податків, якщо їх обирали із місцевого населення.[307, с.1-7] Не були забуті і безпосередні інтереси російського дворянства. Послаблення феодального гніту на Україні після ліквідації 1648 р. польської фільварково-панщинної системи приваблювало покріпачене селянство російської держави, яке втікало на територію України, оселялося тут і час від часу нападало на своїх поміщиків, руйнуючи їх маєтки. З приводу цього говорилося: "... із Брянського, Карачаєвського, Рильського, Путивльського повітів дворян і дітей боярських діти і селяни багато розбіглися в черкаські міста ... гетьман би і все Військо Запорозьке тих ворогів втікачів веліли, знайшовши, віддати поміщикам їх і вотчинникам і на майбутнє наказати: які боярські люди і селяни почнуть бігати в черкаські міста і тих би ніхто не приймав, щоб тому в порубіжних містах сварки, а служилим людям розорення не було. А про яких біглих людей почнуть із міст воєводи писати і буде приймати втікачів, тих карати смертю".[307, с.10-11] Особливо принизливою була стаття, за якою український уряд мав видати Москві всю родину І.Виговського та його найближчих соратників.

"Нові статті" відрізнялися від договору 1654 р. та його фальсифікованого варіанту 1659 р. не лише за змістом, а й за формою. Це були царські накази, а не ратифікаційні акти московського уряду на запропонований Військом Запорозьким проект.[428, с.36] Збільшення кількості воєвод та надання деяким з них (в Чернігові і Брацлаві) права володіти маєтностями звужувало декларовані

грамоти царського уряду в судових справах (виняток робився для тих, хто вислужився перед Москвою). Тих осіб, на яких вкаже цар, гетьманська адміністрація не мала права судити без присутності представника московського керівництва, навіть якщо вони вчинили злочин проти інтересів Української держави.

Російський уряд не врахував подій громадянської війни в Україні 1658-1659 років і Переяславськими статтями 1659 р., та подальшими політичними кроками в їх запровадженні посилив антимосковські настрої серед частини української еліти.[549, с.27-30] Помірквані прохання українського посольства, що приїхало до Москви у грудні 1659 р., розширити рамки укладених статей були відкинені урядом, за винятком незначних поступок. Гетьману було дозволено послати представників на Віленський сейм, дозволялося зноситися з молдавським і волоським господарями (тільки в прикордонних справах); самому Ю.Хмельницькому надавалися Чигиринське староство і Гадяцький повіт.[62] Було відмовлено у проханні повернути братів Виговських під приводом, що вони особливо небезпечні злочинці і 12 грудня цар видав спеціальний “чорний указ” про заслання Василя, Юрія та Іллі Виговських до Сибіру.[61] Проте російський уряд погодився на обмін полоненими, що займали незначні посади в адміністративних структурах обох держав. Наприкінці жовтня із Москви були відпущені на волю “запорожець Г.Михайлів із товаришами”[56], гетьман в свою чергу звільнив із Чигиринської в’язниці ротмістра Ієвлєва з 28 росіянами.[71]

Силою зброї Москва розв’язала “Бихівську проблему”. На початку грудня 1659 р. російські війська оволоділи Старим Биховом, вчинивши у місті жахливий погром та стративши керівників оборони міста С.Виговського, Драня, Корсака, Малявку та інших.[304, с.682] Лише завдяки заступництву гетьмана захоплені у полон Іван та Юрій Нечаї були відправлені під вартою до Москви.[432, с.33]

Одночасно російський уряд вживав заходи, щоб утримати Ю.Хмельницького, старшину та населення під своєю владою. Так, київському воєводі В.Шереметьєву, який після від’їзду О.Трубецького з України (князь отримав за вдало виконане завдання – повернення України під царську юрисдикцію та заключення вигідних статей ряд пожалувань та привілеїв)[73] залишився головним представником Москви у козацькій Україні, було дано кілька указів

щодо майбутньої поведінки його та інших воєвод в українських містах. Зокрема, наказувалося “тримати гетьмана в любові і честі”, не допускати зносин Ю.Хмельницького із С.Беньовським, а самого волинського каштеляна щоб гетьман “зловив та прислав воєводі у Київ”. Зазначалося, що він може керувати лише воєводами та ратними людьми у визначених Переяславським договором 1659 р. містах, а “до Черкас йому, по договору, справи не має; договірних статей дотримуватися у всьому і ні в чому не порушувати їх”. [308, с.316] Київський воєвода був зобов’язаний стежити за зносинами українського уряду з Молдовою і Валахією та детально інформувати про них Москву. [19] Б.Шереметьєв отримав також завдання надавати військову допомогу українським полкам у боротьбі із польсько-татарськими загонами. Вже в лютому 1660 р. він повідомляв у Посольський приказ, що за його допомогою територія козацької України звільнена від поляків і татар. [308, с.319; 305, с.306]

З кінця 1659 р., у відповідності до Переяславських статей, Московська адміністрація почала активніше втручатися у внутрішні справи Української держави. Наперекір висунутим вимогам українського уряду не приймати в Москві жодних делегацій без відома гетьмана, туди прибувають посланці від міщан, козаків і духовенства, що в обхід Ю.Хмельницького випрошували різні дарування. Російська сторона уважно вислуховувала всі прохання і нікого не відпускала без “царської милості”, хоч би у формі подарунків грішми чи соболями. А такі прохачі як монах Семен Києво-Печерського монастиря та священник Василь з м.Недригайлів, що приїхали до Москви ще в жовтні 1659 р., були обдаровані сукном за “різне терпіння”. [196; 198] Особливо інтенсивно починає зноситися із царським урядом ніжинський полковник В.Золотаренко. На початку 1660 р. він посилає до Москви кілька посольств. Спочатку полковник просив у царя пробачення за участь козаків Ніжинського полку у повстанні під керівництвом Г.Гуляницького. Його прохання було задоволене і всім обивателям світського і духовного чину оголошувалася царська милість і помилювання. [307, с.17] В.Золотаренко тепер постійно інформував царя про події на Україні. [176] За вірну службу російський уряд пожалував йому м.Гомель із волостю. [65]

Відправили до Москви свою делегацію і ніжинські міщани з проханням підтвердити місту привілеї магдебурзького права, і хоч

російський уряд негативно ставився до міського самоврядування, яке було чужим явищем в російській державі, все ж, щоб завоювати прихильність міщан, пішов на задоволення цього прохання. [65; 307, с.20] Крім того, царю були подані чолобитні різних міських чинів про звільнення їх дворів від постойв російського війська і наділення маєтностями. Характерним для них є лист ніжинського бурмиистра Сави Іванова, який в особі московського царя бачив єдину реальну владу, здатну його захистити: "...б'є чолом холоп твій. В Ніжині є дворішко в мене, холопа твого, і на той мій двір ставлять постій і мені чинять збитки і побори великі. Милосердний государю..., пожалуй мене, накажи дати оберігаючу грамоту." [307, с.23] Ніжинському війту на його чолобитну цар пожалував дарчу грамоту, за якою давав тому право на спадкове володіння селами Кукшинським, Колесниками, Мельниками з млином і селянами, всіма угіддями, млинами Вересовським і Казарським. [108] За поданням В.Золотаренка, цар пожалував ніжинському сотнику Р.Ракушці с.Кістер [111] та ніжинському полковнику осавулу Л.Буту с.Киселівку й Адамівку. [112]

Їздили до Москви чи посилали від свого імені посольства полковники переяславський Т.Цецора, [54] чернігівський О.Силіч, [129] пізніше, 1661 року – від наказного гетьмана Я.Сомка [76; 77] та запорозького кошового І.Брюховецького, [82] і всі вони були щедро обдаровані російською владою. Привілеї, що підтверджували магдебурзьке право одержали мм.Чернігів та Стародуб, причому в них робилася помітка – "якщо щось не зможуть владнати, звертатися до царя", [144] таким чином ставлячи царську юрисдикцію вище гетьманської.

Російське самодержавство роздавало українські землі, розпоряджаючись ними як власністю московської держави. Деколи для надання земельних маєтностей досить було мати родинні зв'язки із вірними Москві представниками старшини чи духовенства. Наприклад, в квітні 1660 р., внаслідок клопотання Т.Цецори, цар обдарував його родича, козака Є.Мохновецького, селом Заворичами із всіма угіддями і належними до нього селянами. На прохання єпископа Мефодія Олексій Михайлович у травні 1661 р. підтвердив витлівському сотнику С.Шубі право на володіння селами Орлівкою і Грабівкою. Підтверджувалась за царською грамотою 1661 р. маєтність борзенському сотнику П.Забілі, яка складалася із сіл

Обтова, Ревутинців, Лучників, Погоріловки із всіма селянами.[470, с.243-244]

Російський уряд намагався заручитися підтримкою і українського духовенства, роздаючи його представникам посади та маєтності. Ніжинський протопоп Максим Филимонович своєю проросійською діяльністю домігся того, що на початку 1661 р. був висвячений в Москві в сан єпископа Мстиславського і Оршанського під іменем Мефодія. Крім того, він був призначений блюстителем митрополичого престолу. Мефодія послали до Києва, дали на проживання 6100 руб., нагородили соболями і доручили суму 14000 руб. на платню військам.[201] Для збільшення прихильників царя він отримав додаткові гроші. В Оружейній Палаті йому видавали оздоблення для обкладинки Євангелія та церковної утварі.[206; 208] Як видно з дальшого перебігу подій, Мефодій розгорнув активну діяльність на користь Москви, став одним із тих, хто висунув І.Брюховецького на гетьманську посаду.[157, с.50-52, 58-90]

Розуміючи вплив монастирів на ідеологічне життя суспільства, російський уряд намагався привернути їх на свій бік. Наприкінці 1659 р. Олексій Михайлович підтвердив маєтності за Києво-Братським училищним монастирем,[311, с.286] на початку 1660 р. затвердив дану І.Виговським грамоту Христорождєственському монастиреві на володіння містечком Салтикова Дівиця з прилеглими селами. Крім того, додатково надав цьому монастиреві два млини на р.Загарівка і села Блиставе, Волоскович, Степанівка.[311, с.286] Тоді ж земельними угіддями був щедро обдарований і полтавський Хрестовоздвиженський монастир.[497, с.51-53] Маєтності П.Тетері, що наприкінці 1659 р. виїхав до Польщі, села Козаровичі, Глібовка, Ясногородка були віддані у володіння Київському Межигірському монастирю.[221] Жалувану грамоту на села Рожна і Оленковичі отримав Видубицький монастир,[222] на села Бородянка, Нова Гребля, Загальці, Мосаки і Красне – ігумен Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Ф.Софонович.[223] Підтверджувальне право на с.Соворів і Мухоїди та нові надання на с.Плисецьке, Чорногородку і містечко Рильське одержав Київсько-Богоявленський братський монастир.[224] Село Ходосівка з угіддями було надано Вознесенсько-Печерському жіночому монастирю.[225] У лютому 1660 р. Олексій Михайлович підтвердив грамоту Б.Хмельницького Троїцько-Густинському монастирю на

володіння с.Полова, Левки з млином і Матвіївською з двома млинами[240]; підтвердив за Чернігівським Ільїнським монастирем володіння о.Кривим на Десні, перевозом на цій річці і селами Зайцями і Білоусом, слободами Кучинівка, Скарбовщина, Дуброва і Мостище;[241-242] надав підтверджувальну грамоту Чернігівському П'ятницькому жіночому монастирю на володіння селами Рудки, Березівка, Мохнатин, Янівка, Капівка з млинами і угіддями.[243-244] Цього ж місяця був затверджений на єпископстві Лазар Баранович із правом власності на маєтності, дані ще Б.Хмельницьким.[245-246] У липні 1660 р. був пожалуваний млин під с.Вовчок Лубянському Мгарському монастирю.[247]

Такі чисельні підтвердження на маєтності та надання нових володінь монастирям свідчать, по-перше, що православна церква в Українській державі була великим феодальним власником; по-друге, що російський уряд намагався привернути її на свою сторону, маючи на меті найближчим часом розв'язати на свою користь питання підпорядкування київської митрополії московському патріархату. Офіційна доктрина "Москва-третій Рим", проголошена ще Іваном III у XV ст., що висувала російського царя єдиним захисником усіх православних, ефективно впливала і на українських служителів культу. Вони приїздили в Москву, випрошували милостиню, навіть жерсть для перекриття монастирів.[114; 116] Подібні стосунки між царською адміністрацією та українськими священнослужителями не сприяли зміцненню гетьманської влади. В цілому, хто мав засоби для проїзду в Москву, той і їхав, щоб засвідчити свою лояльність до царської особи та отримати за це подарунки, привілеї чи милості. В обхід уряду полковники відправляли своїх посланців і самі від себе їздили. Зрозуміло, що Москва, отримавши право легально приймати у себе всіх представників українського суспільства, свідомо розхитувала підвалини Української держави, посилюючи в ній децентралізуючі чинники та анархічні тенденції. Причому це робилося під зовнішньою оболонкою надання допомоги всім "страждущим".

Російський уряд намагався провести демаркаційну лінію між своїми новими кордонами, що тепер охоплювали територію козацької України і завойовані землі у Білорусі, із кордонами Речі Посполитої. Українська держава, тепер уже за назвою Малої Русі, мала відмежовуватися від Польщі по р.Південний Буг і "повинна

залишатися в Московській державі навечно”.[470, с.180] З метою обговорення цього питання та питання про правонаступництво Олексія Михайловича на польському троні у Борисів на з’їзд виїхало велике посольство, очолюване боярами М.Одоєвським, П.Шереметьєвим, князем Ф.Волконським та ін.[49, с.260] Проте переговори були зірвані, оскільки обидві сторони готувались розв’язати військові дії – Росія у Білорусі (наступ московської армії І.Хованського на Брест і Ляховичі), Польща на Україні (об’єднаний похід коронних підрозділів С.Потоцького і татарських загонів).

Отримавши звістку про укладання Річчю Посполитою Олівського миру з Швецією у квітні 1660 р., російський уряд почав готуватися до відсічі можливої агресії з боку Польщі. Для обговорення перспектив майбутньої кампанії у Москві на початку травня відбулася нарада, у якій взяв участь наказний гетьман Т.Цецора, оскільки Ю.Хмельницький відмовився приїхати туди під приводом загрози вторгнення на територію козацької України “неприятельських військ”. [107] На нараді було розроблено план військових дій, за яким передбачалося вчинити похід вглиб Польщі, “щоб не дати недругу увійти в наші міста, а зустріти на його землі”. [328, с.722] Командуючим об’єднаними російсько-українськими військами був призначений київський воєвода В.Шереметьєв. Йому мали бути підіслані суттєві підкріплення кавалерії, піхоти, важкої кавалерії, боєприпаси та харчі із князем О.Щербатовим і його сином К.Щербатовим.[394, 270-271] До В.Шереметьєва було відправлено стряпчого М.Головіна з дарунками і грамотами, в яких давались інструкції щодо військових приготувань та відносин з гетьманом. Йому доручалось: 1) скликати військову раду за участю гетьмана та старшини, щоб з ними обговорити план походу; 2) жити в злагоді і любові із Ю.Хмельницьким; 3) з приходом московських ратних людей на Україну не чинити ніяких кривд місцевим жителям.[394, с.272-282; 422, с.3] Рада зібралася в урочищі Кодячку біля Василькова 7 липня 1660 р. Вона визначила головний напрямок походу углиб Польщі та вирішила забезпечити оборону українських земель від ймовірного нападу з Криму. Наступ на Польщу мав початися з походу на Львів двома шляхами: В.Шереметьєв із шістьма козацькими лівобережними полками мав іти великим шляхом через містечко Котельню (на р.Гуйві на південний схід недалеко від Житомира), а гетьман із правобережними полками – Гончарихою – так званим

гончарським шляхом – по місцевості на півдні Житомирщини, на Бердичів. Біля Слободищ (на р.Гнилоп'яті на Житомирщині) обидві частини армії мали з'єднатися.

Як нам відомо з подальшого перебігу подій, рішення роз'єднати війська було помилковим, бо польському керівництву вдалось не допустити їх об'єднання і вирішити долю кожної частини окремо. Ще однією із помилок російського командування, на наш погляд, було розпорошення власних сил. За порадою Т.Цецори, В.Шереметьєв залишив у Києві на правому березі Дніпра підрозділи Г.Козловського, “щоб між правобережними козаками не було зради”, та на Лівобережжі значні сили на чолі із Г.Ромодановським – для захисту від татар.[143] Крім того, не було досягнуто певної узгодженості дій між російським командуванням і гетьманом. Так, наприкінці вересня Ю.Хмельницький писав до Г.Ромодановського у Белгород, щоб той невідкладно поспішив із військом до нього під Слободище.[305, с.184; 10, с.198] Проте, поки воєвода відписав до царя для отримання інструкції: йти чи не йти, поки до нього дійшла відповідь із Москви,[305, с.185] то ця допомога вже стала не потрібною.

У вересні 1660 р. гетьман закликав прийти до нього і В.Шереметьєва, щоб той допоміг стримати і завернути до Криму татарську орду, яка йдучи назустріч полякам, палила та нищила на своєму шляху міста і села. Але гордовитий воєвода, який вважав, що “цьому гетьманішкові гусей пасти, а не воювати”[321, с.13], а тим паче - керувати ним, не відгукнувся на прохання Ю.Хмельницького і продовжував рухатися в напрямку до Котельні, де затримався близько двох тижнів, очікуючи приходу кінця Г.Козловського з військом.[394, с.299-300] Сам же В.Шереметьєв будучи уже в татарському полоні, у листі до царя про обставини невдачі у Чуднівській кампанії скаржився на князя Ю.Барятинського, який на його та гетьманські прохання не надав їм допомоги, маючи при собі 8 тисяч кінноти полку П.Щербатова - “не дійшовши до них, повернувся до Києва, грабуючи містечка і села...”.[14] Російське командування не виробило також тактики ведення військових дій із польсько-татарською армією. Не була прийнята до уваги засторога князя Г.Козловського, який пропонував не вступати у відкритий бій із ворогом, який раніше завжди показував свою перевагу “на відкритому полі”.[363, с.63] Незадовільно працювала і російська

розвідка: В.Шереметьєву не було відомо ні кількість польського війська, ні те, що Є.Любомирський вже повернувся із Пруссії і рухається проти нього, ні про чисельність татарської орди.[394, с.316-317] Всі ці прорахунки московського військового командування сприяли поразці росіян під Чудновим. За умовами договору між російською і польською сторонами, укладеному 27 жовтня, російський уряд мав вивести всі свої гарнізони з України - Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, залишивши в містах свою зброю та військово спорядження і звільнити всіх полонених поляків і татар, де б вони не перебували, В.Шереметьєв разом з іншими керівниками російської армії залишалися заручниками до тих пір, поки не будуть виконані статті Чуднівської угоди і поки роззброєне військо не буде виведене до Путівля.

Копія угоди була післана в Київ заступникові В.Шереметьєва Ю.Барятинському для виконання. Ю.Барятинський отримав повідомлення про капітуляцію під Чудновим та копію тексту умови 5 листопада у Белгороді. Прочитавши листа від київського воєводи, він відповів, що слухається указів царя, а не Шереметьєва, яких в Москві є ще багато.[576, с.121] Про привезені статті він доповів у Москву, запевняючи царя, що “які черкаські міста і містечка ... тобі вірно служити не стануть, то я ті міста зруйную, щоб неприятелі не мали де стати і щоб козаки і мужики боялись твоїх ратних людей. Треба буде їх цілком зруйнувати, щоб між ними (козаками і мужиками) посіяти незгоду. А над зрадниками я буду безмилосердно промишляти”. [422, с.148]

Проте, у Москві не поділяли таких настроїв. Отримавши 14 жовтня звістку про переговори українського уряду з поляками під Чудновим від воєводи І.Чаадаєва та переяславського полковника Я.Сомка, російська адміністрація вжила заходів, щоб повернути Ю.Хмельницького із правобережною старшиною на свій бік. Г.Ромодановський отримав наказ йти до Переяслава, а звідти “промишляти по тамошні справи”. Белгородський воєвода, переконавшись у “відложенні гетьмана”, мав послати до Ю.Хмельницького “кого пригоже”, щоб гетьман “пам’ятаючи Бога і свою обіцянку та присягу, нам служив... а того собі в вину не ставив, що присягнув королю по неволі, а його служба у нас ніколи не буде забута, і наша милість і платня до нього та всього Війська Запорозького за їх службу буде вище попереднього.” Крім того, цар

ще сподівався визволити В.Шереметьєва з неволі – дав завдання Г.Ромодановському з українськими полками відвоювати воеводу від неприятеля. У грамоті також наказувалося, щоб Г.Ромодановський “ратним людям вчинив наказ під смертною карою, щоб вони черкаськими йшли смирно і черкасам безчестя ніякого, і грабунків, і насильств, і розорення не чинили; щоб черкас зрадниками не називали і не докоряли, щоб від того в черкаських містах кровопролиття не вчинилось. А хто із ратних людей твого полку почнуть порушувати, карай їх нещадно – бити кнутом, а злодіїв і вішати, щоб іншим красти було неповадно; а якщо почнуть козаків безчестити і грабувати, а ти їх не будеш карати, будеш від нас в опалі, без всякої пощади”. [305, с.184-185]

На початку листопада Г.Ромодановський відписував в Москву, що отримав від переяславського воеводи копію із листа Я.Сомка, в якому зазначалося, що Ю.Хмельницький “заклучив мир з поляками по неволі, через задніпрянських козаків...” Тоді цар видав йому указ, оскільки белгородський воевода замінив на посту резидента на Україні В.Шереметьєва, йти на лівий берег Дніпра, щоб українців “від всяких хитань утримати: а ми за них накажемо стояти і від неприятеля оберігати”. В указі знову наголошувалося, щоб не робити ніяких кривд українцям, кормів і коней без грошей не забирати – про що “заказ чинити міцний під страхом смертної кари”. [305, с.191] Подібні укази були розіслані по всіх українських та прикордонних російських містах, в яких воеводи повинні були взяти під контроль взаємовідносини з “черкасами”, з якими уникати “ворожнечі і сварок”. [151, с.543-550] 8 листопада 1660 р. до Ю.Хмельницького із Москви був висланий посланець – капітан Ф.Сухотін, який віз із собою царську грамоту до гетьмана і Війська Запорозького [74, с.2] та спеціальну інструкцію із Посольського приказу. [73, с.15] Капітан мав спочатку заїхати до Путивля, де до нього повинен був приєднатися О.Мешков, звідти обоє через Ніжин і Переяслав мали таємно добратися до Ю.Хмельницького, пильно стережучись “неприятельських військ”, щоб не потрапити в полон. [282, с.27]

Інструкція передбачала, що посланець повинен вчинити перед гетьманом цілий екскурс в історію російсько-українських стосунків, наголошуючи на вірній службі його батька та на тому, що тільки цар може оборонити Україну від польського ярма. Сухотін мав закликати і старшину, щоб “опам’яталася” і повернулася під цареву високу руку;

якщо ж вона не зробить цього, то цар вчинить з ними так само, як вчинили з Іудою.[252, с.24] Проте місія Ф.Сухотіна закінчилася для нього нещасливо – Ю.Хмельницький передав його в руки польських властей і він надовго залишився у них в полоні.[336, с.68-73]

Не дивлячись на першу невдачу, російський уряд незабаром вислав ще одне таємне посольство до Чигирини. На цей раз воно було прийняте Ю.Хмельницьким, що викликало велике занепокоєння польського канцлера, який писав Є.Любомирському, що: “Москва намагалась відірвати гетьмана до себе – на нього треба мати око дуже пильне”. [289, с.37] Польському керівництву вдалось вилучити лист воевод Ю.Барятинського та І.Чадаєва до Ю.Хмельницького, писаний 9 грудня 1660 р.[289, с.43-45]

Оскільки після кількох намагань російської адміністрації не вдалося зав’язати безпосередніх стосунків із Ю.Хмельницьким та повернути його під свою владу, були вжиті заходи щодо укріплення прикордонних російських міст, особливо щодо забезпечення їх продуктами харчування (до тих, хто не хотів возити і продавати хліб в міста, застосовувався наказ продавати в холопство).[305, с.245] Г.Ромодановський інформував царя, що “ратні люди розбігаються”, оскільки “дорожнеча в черкаських містах”. [305, с.185] У відповідь той наказав воеводі тимчасово відійти до Сум.[305, с.254] А на повідомлення про напади “зрадників” велів “не задиратися: прийдуть до нього великі люди, йому насамперед до них висилати, щоб пам’ятаючи хрестоцілування, крові не проливати”. [305, с.257]

Таким чином, російський уряд на перших порах після Чуднівського договору намагався мирним шляхом повернути Ю.Хмельницького із правобережною старшиною під свою владу. Він також прагнув не допустити загострення протистояння між московськими ратними людьми та українським населенням через постій та мародерство перших. Москва намагалася виграти час та зібрати необхідні сили для належного влаштування відсічі на Лівобережжі об’єднаним україно-польсько-татарським військам. В лютому 1661 р. Г.Ромодановський відписував царю, що якщо він розішле своїх ратних людей, як йому наказано, від Карпова до Путивля і Недригайлова, то кордон “за малолюдством ніким буде оберігати”. [305, с.316] Тому наприкінці 1660 - протягом 1661 рр. російський уряд проводить заходи, спрямовані на посилення армії. Були проведені три загальнодержавних збори “даточних людей”, що

дало змогу сформувати кілька десятків солдатських полків. Для постачання і озброєння армії уряд розширив виробництво зброї на заводах Тули і Москви, організував збір хліба з монастирів і значно збільшив кількість землі для державних селян.[418, с.53]

Москва активізувала і зовнішньополітичну діяльність. В червні 1661 р. вона заключила «вічний мир» в Кардасі із Швецією – на умовах Столбівського договору; російський уряд зробив спробу найняти шведські підрозділи для війни з Польщею. Російські дипломати запропонували кримському хану щорічну виплату 50 тисяч рублів за розрив спілки з Річчю Посполитою та організували масову закупку зброї в Голландії для реорганізації армії.[418, с.53] Всі ці заходи дозволили Москві вже навесні 1661 р. направити на Лівобережжя потужні військові сили під командуванням Г.Ромодановського, якому вдалося із своїми чисельними підрозділами протягом кількох місяців повернути майже всю її територію під російську владу. Воеводи починають активно втручатися у внутрішнє життя різних верств українського населення, порушувати міське самоврядування та забирали прибутки, якими здавна користувалася козацька старшина. Воеводи київський Ю.Барятинський та белгородський Г.Ромодановський, головнокомандувач військових сил, використовуючи своє особливе становище у воеводському управлінні на Лівобережжі, посилали воевод у такі міста, де їх перебування не було передбачене Переяславськими статтями 1659 р. (зокрема, в м.Гадяч)[308, с.335] Г.Ромодановський вимагав від Зіньківського полку надання 300 підвід і 50 проводників, що було великим тягарем для людей, змучених війною. Взагалі, білгородський воевода досить самочинно поводився в лівобережних містах, про що скаржився в Москву наказний гетьман, прохаючи прислати замість нього іншого боярина. [167, с.501-502] Скарги сипалися і на київського воеводу: від архімандрита Києво-Печерського монастиря І.Гізеля, [79; 130] та навіть співвоеводи Ю.Барятинського І. Чаадаєва, який відзначав, що за воеводства В.Шереметьєва грабувати церкви було заборонено під страхом смертної кари, а “князь Юрій наказує своїм людям церкви опустошувати” й “свою поведінкою відігнав від себе тих жителів Києва”, що царю вірно служили.[308, с.324-325]

Чернігівський воевода Г.Долгорукий відписував царю, що недригайлівські міщани “говорили, що ти великий государ, розіслав в їх черкаські міста своїх воевод, щоб їх вольності перевести, а їх

військо вільне, звикло жити без воєвод...”[150, с.12] Скаржилися на своїх воєвод і слобожанські козаки. 1661 р. суминці надіслали чолобитну царю, в якій звинувачували воєводу У.Шамордіна в “розоренні і грабунках”. [148, с.347-348] Діями воєвод, зокрема, переяславського – В.Волконського, був незадоволений навіть і такий прихильник Москви як І.Брюховецький.[95]

Отже, не дивлячись на всі застороги царського уряду до воєвод не втручати в українські справи, вони прагнули взяти під контроль усі питання політичного та економічного життя на Лівобережжі. Ця їхня діяльність викликала супротив як козацької старшини, так і українського духовенства, міщан та рядового козацтва.

Російський уряд проводив двояку політику. З однієї сторони все ще домагався від Ю.Хмельницького розриву Чуднівської угоди. За дорученням уряду до гетьмана надсилали листи блкоститель Київської митрополії єпископ Мефодій та архімандрит Києво-Печерської лаври І.Гізель, в яких закликали Ю.Хмельницького і правобережну старшину порвати із польським королем і визнати владу царя.[610, с.161-165] У відповідь гетьман відписував, що Чуднівський договір його примусили підписати полковники і важкі обставини, що він “буде думати... про своє повернення і, як раніше, хоче бути в царському подданстві”. [307, с.77-78] Думаємо, що Ю.Хмельницький не мав наміру одразу розривати з Польщею та Кримом, а тільки проробляв ґрунт, щоб з’ясувати позицію Москви по відношенню до нього та всієї козацької України взагалі.

Отримавши цей лист гетьмана, російській уряд через дворянина Ф.Протасєва доручив Я.Сомкові вести переговори з Ю.Хмельницьким, якому обіщали пробачення та маєтності, в тому числі і м.Гадяч, яке було підтверджене за його батьком. Визнавалось, що “гетьман по неволі прийняв підданство польського короля... через задніпровських полковників, які давно шукають загибелі для всього Війська Запорозького”. [307, с.76-77]

З другої сторони, Москва намагалась домовитися із офіційними колами Речі Посполитої про припинення військових дій. У квітні 1661 р. до Польщі було вислано посольство на чолі із Ф.Леонтєєвим та І.Михайловим із пропозицією укласти перемир’я на один чи три роки, яке було можливим при виконанні наступної умови: щоб польський уряд разом із ханом не надавали військовій

допомоги Ю.Хмельницькому у його походах на лівобережні полки. У разі позитивної відповіді послы повинні були погодитись на виведення російських залог із міст Вільно, Гродно, Ковно і Бресту.[17, с.31-32] Таким чином, вже 1661 р. Москва була готова ціною частини білоруських земель та Правобережжя закріпити за собою Лівобережну Україну. Зрозуміло, що ці пропозиції зацікавили королівський двір, який вже сам схилився до припинення війни та утримання за собою лише Правобережної України. Тому і не дивно, що Варшавський сейм влітку 1661 р. санкціонував переговори з Росією. Вже у жовтні-листопаді обидві сторони обмінялися новими посольствами.[263, с.92-93]

Велике занепокоєння російського уряду викликало і становище ратних людей на Україні та їх масове дезертирство із армії, яке було викликане зростанням у кілька разів цін на продукти харчування через наплив мідних грошей з Росії, які випустили 1656 р. для поліпшення фінансової ситуації в російській державі, скарбниця якої була виснажена постійними військовими діями. За задумом царських фінансистів, гроші за своєю номінальною вартістю повинні були прирівнюватися до срібних. Проте, незабезпеченість мідних грошей золотом зумовила їх знецінення. У зв'язку із перебуванням російських військ на Україні, мідні гроші тут увійшли в обіг, але, як повідомляв посол М.Головін з України, “мідних грошей в черкаських містах... беруть мало, і щоб великий государ велів робити в Києві шаги і чехи, і осьнаки, і шелеги, на противагу польським грошам, і тим самим в скарбниці буде прибуток і черкаси будуть раді”. [182] Неприйняття українцями мідних грошей ускладнило становище московських вояків, що перебували у військових загонах на Україні. За даними М.Костомарова, 1661 року в Києві було 4500 осіб гарнізону. Із середини серпня по середину вересня з них втекло 454 особи. До весни 1662 р. їх зменшилося до 3206 осіб. На їх утримання воевода І.Чаадаєв мав 1600 рублів срібних, 6502 єфимки, 76837 мідних грошей. Але ця маса мідяків не давала змоги навіть прохарчуватися воякам.[470, с.242-254] За донесенням ніжинського воеводи С.Шаховського, у Ніжині, внаслідок втеч, залишилося дуже мало московських людей, зовсім не було набоїв. “В Ніжині без срібних грошей не бути ніякими заходами і твої люди без них вмирають голодною смертю”. [309, с.339] Подібне становище було і в інших містах козацької України, про що воеводи постійно

відписували царю.[163, с.133-255] Російський уряд безупинно отримував повідомлення, що “міжусобиця в тих містах, де в.ц.в. ратні люди живуть, діється”.[309, с.328] Багато російських солдатів займалися мародерством: продукти у населення відбирали силою, що приводило до збройних сутичок. Так, у листі від 29 травня 1661 р. до царя архімандрит І.Гізель скаржиться на “служилих людей”, які розорили і спалили містечко Іванків під тим приводом, що жителі не дали кормів на вимогу “ратних царських людей”.[307, с.69-70] Навіть Мефодій Филімонович був змушений скаржитись на насильства ратних людей. У листі до переяславського воєводи В.Волконского він зазначав, що “козаки вельми скорбят” на ратних людей і нагадував, що через такі насильства в минулі роки були битви з ляхами.[308, с.331] А наказний гетьман Я.Сомко 27 грудня 1662 р. писав у Москву, “...від тих ратних людей чиняться злодійства великі, переяславських жителів б’ють, грабують і називають зрадниками, і по хатах і в крамницях крадуть”.[308, с.128-129]

По цій заяві Я.Сомка для спеціального розслідування у Переяслав був висланий стольник П.Бунаков. Протягом року (1661 р.) двічі був замінений київський воєвода: Ю.Барятинський на І.Ржевського, а останній - на О.Мерещькова.[91] Проте окремі заходи російського уряду не принесли бажаних результатів. Внаслідок несприятливих погодних умов, в 1660-1661 рр. на Україні високі ціни на хліб збереглися; щоб врятуватися, українці навіть скуповували хліб в порубіжних російських містах.[148, с.195-196] Тому чолобитні ратних людей, які писали “всяку скудність і голод терпимо, харчуємося травою, багато від пухоти померли, від безхліб’я, якого купити нічим”[305, с.272-274] стали характерними в ці роки. Наскільки серйозною проблемою в україно-російських стосунках стала московська грошова політика свідчить той факт, що Ю.Хмельницький звинувачував у лютому 1661 р. правобережних полковників, які скаржилися гетьману на безчинства жовнірів та ординців в українських містах, в тому, що вони не хотіли брати царських мідних грошей, а тому “відкинулися від Москви”.[305, с.318] А Я.Сомко взагалі видав наказ, який забороняв українському населенню на Лівобережжі приймати чи торгувати мідними грошима.[308, с.333] Проте, тільки після “Мідного бунту” у Москві царський уряд був змушений припинити випуск мідних грошей.[587, с.203]

Не досягнувши відчутних успіхів у переговорах з Ю.Хмель-

ницьким та правобережною старшиною щодо повернення їх під царську юрисдикцію, Москва 1662 р. на багаточисельні прохання лівобережних полковників вирішує скликати козацьку раду для обрання нового гетьмана. Протягом 1662 р. всі військові дії з боку московських підрозділів на Лівобережжі носили суто оборонний характер. В другій половині квітня 1662 р. цар наказав бояринам П.Куракіну, Ф. Волконському та окольничому Г.Ромодановському прибути на Лівобережну Україну, щоб в якості російських комісарів бути присутніми на раді по обранню гетьмана. Активно втягуючи Запорожжя в політичне життя Української держави, 3 травня 1662 р. до І.Брюховецького був посланий стольник В.Кікін з подарунками для січовиків та з наказом царя прибути на раду.[311, с.322-323] Крім того, на Запорожжя були вислані спеціальні грамоти, які спростовували слухи про наміри царя ліквідувати Кіш та зобов'язували козаків “жити в єдності з російським народом”, підтверджувалось право переходу з українських міст у російські.[186]

Москва не санкціонувала рішення Козелецької козацької ради, яка була зібрана у квітні 1661 р. частиною лівобережних полковників для обрання нового гетьмана. Кандидатура Я.Сомка на цій посаді не задовольняла її офіційні кола, оскільки той виступав за розширення гетьманських прерогатив та невтручання російських воевод у внутрішні справи козацької України.[308, с.360; 20, с.3-4] Добре орієнтуючись у співвідношенні сил на Лівобережжі, Москва намагалася використати незадоволення соціальних низів політикою козацької старшини для зміцнення тут своїх позицій. Одночасно, вона прагнула уникнути загострення відносин і з Я.Сомком, щоб той не приєднався до Ю.Хмельницького, тому закликала наказного гетьмана та іншу старшину жити “в союзі і любові”, обіцяючи за вірну службу “тримати в державній милостивій платні, по ваших стародавнім правам і вольностям”.[177]

Влітку-восени 1662 р., внаслідок військових дій із підрозділами Ю.Хмельницького та боротьби за владу між городовою старшиною та запорожцями зібрати Генеральну раду не вдалося. Проте, російський уряд, вважаючи небезпечним відкладати раду на невизначений час, що могло стати поштовхом до розв'язання відкритої міжусобної боротьби за булаву, у категоричній формі доручив Г.Ромодановському зібрати раду до того часу, поки не замерзне Дніпро. Воеводі було наказано не відкладати ради навіть в

тому випадку, якщо Я.Сомко особисто не зможе бути на ній. Щоб прискорити її скликання, з Москви 6 листопада 1662 р. Г.Ромодановському були надіслані тексти грамот до полковників із запрошенням їхати на раду.[179] Але вона так і не була зібрана через військові дії з польсько-татарськими загонами та правобережними полками, тому Г.Ромодановський повернувся до Белгороду.

У зовнішній політиці Росія продовжує курс на заключення договору з Річчю Посполитою. Намагаючись якомога швидше замиритися з нею, російське посольство у Польщі отримує повноваження вести переговори про встановлення кордону між двома державами по річках Двіні та Дніпрі, залишаючи за Московською державою Полоцьк, Бихів, Київ і Запорожжя. У жовтні 1662 р. керівник посольства А.Ордин-Нащокін одержав інструкцію в разі відмови польських комісарів ділити Україну і загрози об'єднання сил Речі Посполитої з Кримським ханством “говорити з клятвою, що їм й інша сторона буде віддана, як буде з'їзд у государевих великих послів з королівськими комісарами”. [418, с.58-60] Повідомити наказного гетьмана та лівобережних полковників про переговори з Польщею мав стольник Ф.Ладиженський, відправлений у грудні 1662 р. на Україну. Він мав запевнити українські урядові кола, що повноважним послам дано твердого наказу від царя на з'їзді “говорити та становити... що бути Війську Запорозькому у в.г. в підданстві по-попередньому із всіма містами, без всяких уступок”. [308, с.350] Проте жодного слова не говорилося про те, щоб на переговори допустити українського представника, цим самим порушуючи договірні статті та додатки до них (зроблені в грудні 1659 р. на вимогу українських послів. С.Н.).

Аналізуючи політику російського уряду щодо козацької України, можна стверджувати, що після 1659 р. Москва здійснила значний крок вперед у поширенні політичного та економічного впливу на Україну. Вона домоглася того, що гетьман був позбавлений права міжнародних зносин, не міг розпоряджатися військовими силами Української держави, не мав права судити своїх підданих без царського указу. Цар відмовився піти назустріч проханням української сторони розширити рамки внутрішньої автономії, і такою недалекоюглядною позицією відвернув від себе частину козацької старшини. В політиці російської правлячої верхівки окреслюються нові тенденції. Якщо на початку 1660 р. Москва дозволила

українській делегації приймати участь у переговорах із польськими комісарами, то вже 1662 р. російсько-польські петрактатії ведуться за спиною старшини. Ціною частини білоруських земель та Правобережжя російський уряд намагався утримати за собою хоча б Лівобережну Україну. Своїми земельними наданнями на Лівобережжі цар узаконював існування на його території феодального землеволодіння. Підігруючи сепаратистські настрої серед старшини та запорожців, Москва домоглася обрання у червні 1663 р. на Ніжинській раді гетьмана Лівобережної України.

Українська держава у планах Кримського ханства

Політика Кримського ханства стосовно до Української держави ще в роки гетьманування Б.Хмельницького носила двоякий характер. З одного боку, Бахчисарай заключив з українським урядом договір про допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої. Проте, з другого - кримське керівництво проводило політику збереження “рівноваги сил” у війні України з Польщею, оскільки це вело в перспективі до їх взаємного виснаження, а відтак - давало можливість хану брати під контроль деякі аспекти їх зовнішньополітичної діяльності. Небажання Криму бачити по своїх кордонах незалежну Українську державу яскраво проявилися вже під час Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р., у битві під Берестечком в травні 1651 р. та Жванецької кампанії в другій половині 1653 р. Кримський уряд був противником створення незалежної Української держави ще й тому, що це б поклало край найбільшому джерелу наживи - грабунку українських земель і торгівлі живим товаром. Водночас Бахчисарай прагнув приєднати захоплені Московією Казанське та Астраханське ханства. Один із чинників, що допомогли б йому реалізувати ці плани, він вбачав у союзі із українським урядом. Війна між Україною та Польщею загрожувала створенню антимосковської коаліції, тому ханський двір всіма силами намагався “примирити” воюючі сторони, або принаймі уникати активної участі у військових діях.[573, с.86-89] Після смерті Б.Хмельницького, Крим активізував свої стосунки із українським урядом, бажаючи поновити союзницьку угоду з Україною. Наприкінці лютого 1658 р. І.Виговський заключив договір з Кримом, що передбачав надання гетьману воєнної допомоги проти

внутрішньополітичних противників, що відкривало перед Бахчисараєм можливість впливати на політику гетьмана[346, с.289-290] і одночасно грабувати українські землі та набирати на них велику кількість полонених. Після Конотопської перемоги Мехмед-Гірей повернувся до Криму,[266, течки 80, 86; 302, с.75-76] і це було його серйозним прорахунком, оскільки, залишившись без військової опори, І.Виговський не зміг опанувати масовий рух проти його влади на Лівобережжі та внутрішньої опозиції серед старшини.

Після приходу до влади Ю.Хмельницького у вересні 1659 р. офіційні кола Бахчисараю зайняли очікувальну позицію, слідкуючи за розвитком подій на Україні,[344, с.370] бо за завданням турецького султана переважна частина татарських орд наприкінці літа - початку осені 1659 р. перебувала в Угорщині та Молдавії, де відбулись заворушення проти Мехмеда IV. Для врегулювання ситуації туди був висланий кримський калга-султан Газі-Гірей, у війську якого крім татарських загонів, брали участь українські та польські підрозділи.[378, с.216-217] Усунений від влади волоський господар Стефан збирав в Угорщині війська, щоб відібрати престол у нового господаря Гики, в зв'язку з чим кримський хан просив у польського короля заборонити Стефану набирати вояків у Самборі та Стрії.[266, течка 82] На прохання І.Виговського татарські загони були відправлені до экс-гетьмана лише у листопаді, після звістки про зміну зовнішньо - політичного курсу українського уряду та заключення ним Переяславського договору 1659 р. з Росією. Два спільних польсько-татарських походи на Правобережну Україну - у листопаді 1659 р. та січні-лютому 1660 р. - були успішно відбиті україно-московськими військами, проте Поділля та Волинь зазнали страшних руйнувань з боку жовнірів та ординців.

В Криму були стурбовані можливим польсько-російським порозумінням у Борисові, тому уряд на чолі із візирем Сефер-Казіагою доклав чимало зусиль, щоб його зірвати. Бахчисараєв штовхав Польщу до якнайшвидшого союзу із Швецією, щоб вивільнити сили для війни з Росією та Україною. З цією метою були відправлені послы до Яна-Казимира, урядів Данії та Швеції.[622, с.485; 266, течка 77] При польському дворі широку антимосковську діяльність розгорнув кримський резидент Сулейман-ага. Під її впливом польський король вислав до хана посла із запевненнями про готовність заключити договір із Швецією та виступити проти Росії.[266, течки 87, 88] В

свою чергу, Мехмед-Гірей вирядив нове посольство до Швеції, яке мало переконати шведський уряд у потребі вступу його до антимосковської коаліції.[264, течка 2]

Укладення Олівського договору у травні 1660 р. викликало велике задоволення кримської еліти, про що повідомляв хан у листі до короля в червні 1660 р., обіцяючи надати допомогу проти Москви та “козаків, що збунтувалися”, наполягаючи, аби Ян-Казимир невідкладно вислав війська на Україну.[698, с.150] Самі ж татари на початку червня вирушили з Криму: калга - до Белгороду, щоб там з'єднатися з нураддином і разом виступити проти козацьких полків; Карач-бей - на Запорожжя, щоб унеможливити напади січовиків на Крим, сам хан із підрозділами кримчан, черкесів та яничар, присланих із Порти, направився проти донських козаків.[660, с.386; 307, с.28-29] Мехмед-Гірей отримав дозвіл султана на похід проти українського уряду за клопотанням польського посла у Стамбулі Ф.Менінського.[267] Кримське керівництво передало листи І.Виговському через його слугу С.Богушевича, в яких просило экс-гетьмана схилити поляків до швидшого виступу на Україну, бо війська під Белгородом стоять “голі і голодні... і зима даремно пройшла, минула також і весна і вже половина літа кінчиться, а поки... їх милість ... підуть на Україну, то наступить зима і надійдуть дощові часи”. [266, течка 90]

В липні 40 тисяч татар увійшло на Правобережну Україну, про що хан та візир сповістили коронного гетьмана С.Потоцького.[422, с.8] 27 серпня маршалок Є.Любомирський у Луцьку прийняв посольство від нураддин-солтана, який сповістив про свій прихід та повну готовність орди взяти участь у військових діях.[296, с.752] Татари не могли всидіти на місці, відчуваючи можливість наживи, і окремі їх загони, за свідченням літописця Й.Єрлича, доходили аж до Острога та Корця,[365, с.51] так грабуючи і нищачи місцевих жителів, що Ю.Хмельницький був змушений просити допомоги у В.Шереметьєва у відбитті цих наскоків.

Військо нураддин-солтана зустрілось із дивізією С.Потоцького 31 серпня під Чорним Островом і вже разом вирушило до Старокостянтинова.[359, с.144] Спеціально підготовлені татари, що “потрапили у полон” до росіян, дезінформували їх про кількість кримського війська, зменшивши його наполовину.[394, с.320-321] Як свідчить подальший перебіг подій, кримське командування зайняло непримиренну позицію щодо спроб української стар-

шини[422, с.82] та В. Шереметьєва[359, с.149] підкупити їх, щоб погодились відступити. Обстоюючи повну капітуляцію української армії під Слободищами та Чудновим, вони взяли участь у переговорах поляків з українською стороною, виславши свого представника Мехмед-мурзу.[357, с.41] Чуднівська угода містила умову, за якою прикордонні міста, провінції Кримського ханства та Кафського еялету повинні бути забезпечені від нападів запорожців, а особливо - міста Азов, Очаків, Тегинь, Перекоп та Белгород.[288, с.328-383]

Після заключення договору та складання присяги татарський солтан почав вимагати від польських союзників видачі гетьмана та козацької старшини, що була при ньому “під меч або в неволю”, аргументуючи цю вимогу тим, що Юрій - син “найбільшого бунтівника Б.Хмельницького... а полковники ті самі, що батькові його служили та радили у війні Польщею, та сина такою самою отрутою поять... Тому, якщо поляки хочуть спокою, повинні їх стратити.”[357, с.18-19; 643, с.107-108] Татари намагались реалізувати цей план при виїзді Ю.Хмельницького з польського обозу, напавши на нього: лише за допомогою сильної польської охорони гетьману вдалося повернутися до свого табору.[643, с.108]

Так само вороже були настроєні нураддин-солтан та його оточення до переговорів із російською стороною. Лише завдяки підкупу Є.Любомирським Селім-Гірея, його візиря Омер-аги, а також Каммехмет-мурзи, Кая-бея та Дедеш-аги вдалося умовити їх піти на підписання договору.[643, с.145-147] Проте татари і після підписання угоди не забули про свої інтереси, взявши в полон В.Шереметьєва та частину російських князів, що були при ньому (разом 24 особи), сподіваючись отримати за них великий викуп, і декілька тисяч ратних людей та козаків із полку Т.Цецкори.[296, с.707] Крім того, після підписання Чуднівського договору, ординці розійшлися по всій Україні, грабуючи населення та набираючи ясир.[257] При поверненні до Криму у листопаді 1660 р. частина полонених була відбита запорозьким загоном, очолюваним П.Суховієм, що рухався на допомогу В.Шереметьєву.[321, с.5-16]

Після закінчення вдалої для себе військової кампанії проти Росії та України, плани кримської правлячої верхівки щодо козацької України суттєво змінюються. На нашу думку, зміни в зовнішньополітичному курсі Бахчисараю можна пояснити тим, що кримський

уряд прагнув відігравати на міжнародній арені роль самостійного правосуб'єкта. До своїх геополітичних планів: відвоювати у Росії Астраханське та Казанське ханства та розірвати свою залежність від Порту[308, с.366] хан та його оточення намагаються залучити Українську державу шляхом встановлення протекції над нею, використовуючи потребу гетьмана у військовій допомозі для відновлення своєї влади на Лівобережжі.[549, с.173] Польський посланець з Криму, прибувши до королівського двору в Самбір ще у жовтні 1660 р., передавав відомості, що татари мають намір прийняти Україну під свою протекцію, відразу ж після перемоги над російськими військами. У листопаді цього ж року у Варшаву був відісланий посол Дедеш-ага, який передав королю та канцлеру листи від хана та візира, у яких ті прохали вислати допомогу Ю.Хмельницькому у його боротьбі з Москвою і частиною лівобережних полковників.[264, течки 102, 109] У грудні між кримським та українським урядами був укладений "вічний мир", який передбачав надання військової допомоги Ю.Хмельницькому. Гетьман пішов на укладення цього договору маючи за мету підпорядкувати Лівобережну Україну під свою владу, оскільки реальної допомоги від польського уряду, що був зайнятий внутрішніми проблемами (підготовкою до сейму 1661 р., на якому мало вирішитися питання вільної елекції), годі було чекати.[336, с.79-80; 305, с.247] Під час укладення угоди було вирішено, що нураддин-солтан із частиною татарської орди залишаться на Україні, щоб разом із підрозділами наказного гетьмана П.Дорошенка взяти участь у поході на Лівобережжя наприкінці 1660 року. Проте вже в січні 1661 р., він через суперечки із П.Дорошенком, який відмовив татарам у розграбуванні містечок Груні та Зінькова та через відомості про напади донських козаків на Крим, повернувся із ордою додому.[305, с.310; 264, течка 108] По дорозі вони спалили м.Миргород та полонили багато людей.

Переговори про прийняття українським урядом кримської протекції велися таємно, через перекопського князя Карач-бея, що мав досвід подібних дипломатичних зносин ще з І.Виговським. На початку 1661 р. він радив Ю.Хмельницькому "не надіятися ні на поляків, ні на Москву, а краще бути при ханові".[265, течка 153] Певна річ, що приватний характер стосунків Карач-бея із представниками української верхівки маскував офіційний курс

урядових кіл ханства. Зважаючи на ведення спільних воєнних дій із Річчю Посполитою проти Росії, ні хан Мехмед-Гірей, ні візир Сефер-Газі-ага не розголошували змісту цих переговорів. Посол Дедешага у січні 1661 р. запевняв Яна-Казимира у дружбі хана до нього і всієї Польщі та прохав, щоб ще цієї зими була розпочата спільна військова акція проти Москви. Сефер-Газі-ага у листі до М.Празмовського відрікався від будь-яких контактів з українцями, направлених проти поляків.[289, с.37] Проте дипломатичні стосунки Бахчисараю із українським урядом на початку 1661 р. помітно активізувалися.[349, с.711, 731] Польський канцлер тривожно повідомляв коронного маршалка про “сильну приязнь між татарами і козаками”, [289, с.46] та зазначав, що потрібно докласти максимуму зусиль, щоб “татарсько-українська конфедерація розпалася”. [289, с.43] Так, на початку весни, Мехмед-Гірей наказав зібрати українських полонених в Криму, взятих зимою біля Ніжина, Прилук та Стародуба і повернути їх додому та радив Ю.Хмельницькому, щоб він “ляхам ні в чому не вірив і не братався, а по передній обіцянці був у підданстві великого государя (кримського - С.Н.)” [1, с.244-246] Ханський посланець Алі-мурза, що перебував у той час в Чигирині, запевнив гетьмана, що весною хан надішле великі військові сили на Україну, а до їх прибуття “війни проти Росії не починає”. [308, с.320]

Незадоволений нападами запорожців на татарські чамбули, Мехмед-Гірей в листі до Ю.Хмельницького від 8 березня 1661 р. вимагав від гетьмана покарати січовиків за недотримання умов договору та повернути кримських полонених додому. Із своєї сторони хан повідомляв, що він післав “суворі листи до солтана Субхан Казіаги та інших татарських князів, щоб вели себе мирно.” Крім того, він призначив більше десяти яничар збирати українських полонених в ногайських ордах та відправляти на Україну. Мехмед-Гірей докоряв гетьману за підтримку К.Щербана - “не чекали такого від вас” і вимагав його видачі, взамін на це обіцяючи просити прощення для молдавського господаря у турецького султана та навіть, можливо, і повернути йому трон, тільки заради “приязні із Військом Запорозьким”. Хан також запевняв, що “якщо Військо Запорозьке буде з нами у приязні, то і ми будемо старатися, щоб воно не терпіло від нас жодних образ”. [336, с.90-95] Одночасно кримські владці, занепокоєні можливістю польсько-російського зближення, вислали

ряд листів до королівського двору. Хан переконував М.Празмовського не приступати до переговорів про мир з Москвою, “надіючись на Бога, що ми дістанемо його шаблею”. [336, с.89] Сефер-Газі-ага інформував С.Потоцького про готовність орди у квітні виступити на Україну і прохав, щоб коронний гетьман готував до походу на допомогу Ю.Хмельницькому допоміжні війська. У цьому ж листі візир відзначав, що Т.Цецюру та Д.Апостола як зрадників краще знищити. [336, с.84-86]

На спробі московського уряду укласти мирний договір із Кримом у квітні 1661 р., який був зацікавлений в утриманні під своєю владою Лівобережжя, Бахчисарай висунув задалегідь неприйнятні для російської сторони умови: вивести московські війська з України та Литви, звільнити польських полонених, віддати татарам Казань та Астрахань, заборонити донським козакам наскоки на Крим. Мехмед-Гірей через російського посла надав цареві 60 днів для роздумів, по закінченню яких обіцяв з’явитися з ордою та польським військом під Москвою. [266, течка 117] Крім того, спеціальний посол у Москві, князь Мехмед-Мамедша на початку травня 1661 р. поставив перед російським урядом ультиматум від хана: під загрозою спільного нападу на Росію повернути Польській Короні захоплені на Лівобережжі міста і вивести московські підрозділи із України. [12]

На скарги польських послів на нураддин-солтана та інших, котрі “підбурюють українців і хочуть мати їх під своєю протекцією”, Сефер-Газі-ага їх запевняв, що це тільки “вибрики беїв”, і що ні хан, ні він нічого про це не знають і свято дотримуються умов договору з Польщею”. [690, с.632] За даними В.Шмелінга Мехмед-Гірей в середині травня 1661 р. із всіма ордами мав намір вирушити на Україну. Візир наказав татарам швидко рухатися на українські землі, щоб коні там могли підпасти, які дуже схудли в Криму, бо спека випалила всю траву. Після відпочинку нураддин-солтан повинен був зупинитися під Ніжином, до якого приєднуються Субхан-Казі-ага та ногайська орда. [264, течка 117] Ці дані польського посла свідчать: по-перше, про прагнення кримського уряду взяти найактивнішу участь у боротьбі Ю.Хмельницького із Москвою за Лівобережну Україну, щоб унеможливити перехід гетьмана на російську сторону; по-друге, крім політичних інтересів, татари намагалися розв’язати свої економічні проблеми (прогодувати татарських коней) за рахунок України.

Протягом першої половини 1661 р. зустрічаємо в до-

кументах Польського Головного Архіву Давніх Актів у Варшаві 14 листів кримської правлячої еліти до короля та канцлера із закликами виділити частину коронних військ на допомогу Ю.Хмельницькому у його поході на Лівобережну Україну, що планувався на літо 1661 р. [264, течки 110-120; 265, течки 1, 135, 137, 139, 140-141, 161-163] Проте, через довге неприсилання польських підрозділів спільна україно-кримсько-польська військова акція проти Росії була розпочата лише восени. Ю.Хмельницький був змушений надіслати ханові великі дарунки, щоб той направив орду на Україну.[4, с.154-155] По прибуттю татарських загонів на Правобережжя, ординці вчинили великі спустошення на території між містами Уманню, Корсунем, Білою Церквою і Чигирином.[336, с.118-120] На вимогу українського гетьмана хан погодився укласти 17 вересня договір під Ставищами, який регламентував перебування татарських орд на Україні. Зокрема, він передбачав, що татари не будуть чинити козакам жодних кривд, не завдавати шкоди населенню тих лівобережних полків, що перейдуть на сторону Ю.Хмельницького; орда не повинна зупинятися більше трьох днів під містами, які не захочуть здаватися; відступати по Задніпров'ю.[336, с.125-128] Одночасно Мехмед-Гірей вимагав, щоб і козаки не нападали на ординців.[35] При облозі Переяслава хан намагався не допустити примирення Ю.Хмельницького із Я.Сомком, яке могло б перерости у перехід гетьмана під царську юрисдикцію, а такий розвиток подій не входив у плани кримського керівництва, тому хан радив Ю.Хмельницькому, щоб він “ні при кому не був, а жив окремим государем вільним”, обіцяючи йому свою підтримку.[308, 333]

Після невдалого походу на Лівобережжя хан із частиною орди повернувся до Криму, а при Ю.Хмельницькому під Чигирином залишились орди солтана Мехмед-Гірея та Субхан-Казі-Аги, ногайська орда зупинилась на Дніпрі, чекаючи на прибуття польських військ.[265, течка 149] На початку грудня 1661 р. Сефер-Казі-ага писав М.Пражмовському, що “Бог велів польським і татарським військам спільно боротися з неприятелем. На нашій (татарській - С.Н.) стороні - Ю.Хмельницький із козаками. Разом готові до походу на квітень 1662 р.”[265, течка 150] 23 грудня про ці ж плани спільної акції з українським урядом проти Росії повідомив хан і короля.[265, течка 151] Королівський двір був занепокоєний подальшим україно-кримським зближенням. Польські резиденти передавали відомості

у Варшаву, що “татари інформують Туреччину не на нашу користь, кажуть, що на території України їх всього кілька тисяч.”[289, с.85] А коронний гетьман С.Потоцький у лютому 1662 р. з тривогою повідомляв Є.Любомирського про секретні донесення із Валахії про наміри Криму посадити Ю.Хмельницького на волоський трон.[336, с.156] Щоб уникнути погіршення стосунків із поляками, хан повідомляв варшавські офіційні кола, що він надає допомогу Ю.Хмельницькому не тільки для того, щоб правобережні козаки із “лівобережними були під однією булавою”, а й щоб “короля посадити на московську столицю і в’язнів польських визволити”. [288, с.490-491] Проте, за даними татарських полонених, Сефер-Казі-ага переконував українських послів, що надасть їм допомогу негайно, як тільки надійде від гетьмана звістка про наступ на нього “ратних людей московського царя чи польського короля.”[14, с.231] Таким чином, бажаючи мати під своєю протекцією козацьку Україну, кримський уряд готовий навіть розірвати договірні стосунки із Польщею.

Після кількох закликів гетьмана надати допомогу, у березні 1662 р. прибув татарський загін чисельністю близько 5 тисяч осіб під керівництвом Деклет-Кіндені-мурзи та Маратші-мурзи.[14, с.231-233] Мехмед-Гірей пояснював Яну-Казимиру таку малу кількість підмоги тим, що він всі війська зібрав до Белгороду,[265, течка 151] і мусить “як вірний підданий турецького султана, за його наказом надіслати орду проти волоського господаря.”[265, течка 151] Протягом квітня-травня до Ю.Хмельницького прибуло ще кілька тисяч татар, про що доповідала лівобережна старшина у Москву - гетьман “не так з королем, як з ханом силу збирає, і зараз частина орди вже при собі має і всю чекає із ханом.”[20, с.34]

У другому поході українського гетьмана під Переяслав у червні 1662 р. нечисельні татарські загоони не брали активної участі у військових діях. За донесенням Я.Сомка царю, ординці розташувалися табором “в стороні” від Ю.Хмельницького, і навіть “ясир відпустили, в полку Переяславським взятий”, очікуючи приходу калги-солтана з ордою.”[20, с.9; 15, с.19; 265, течка 13] Лише у липні 1662 р. гетьман отримав повідомлення від хана, що до нього вирушили із 45-тисячним військом два царевичі Селім-Гірей і Мамет-Гірей.[15, с.26] А в другій половині липня, залишений кримськими союзниками наодинці, гетьман зазнав кількох значних поразок від об’єднаних сил лівобережних полковників і ратних людей

Г.Ромодановського.[336, с.184] Інформуючи 3 серпня польського короля про поразку своїх військ наприкінці липня, Ю.Хмельницький однією із причин, що її зумовили, назвав несвоєчасне прибуття Селім-Гірея.[336, с.188] Розгром кримськими царевичами частини російських військ під Криловим та Бужином 1-3-серпня вже не мали суттєвого значення, оскільки Ю.Хмельницький втратив більше половини вірної йому армії, що привело до збільшення серед правобережних козаків деморалізуючих тенденцій та різкого падіння авторитету молодого гетьмана. Вже 8 серпня гетьман подумує над тим, щоб “для рятунку свого життя звернутися до Криму”. [336, с.208] Ю.Хмельницький на початку вересня 1662 р. повідомляв королю, що “дав Селім-Гірею слово не залишатися на Росаві із союзними військами більше трьох тижнів, а по закінченні цього терміну, з’єднавши війська, перейти Дніпро”. Очевидно, кримські владці докоряли гетьману, що він не може повернути Лівобережжя під свою владу. В.Золотаренко повідомляв в Москву і про його суперечки із солтаном через те, що українські війська не здаються татарам, як обіцяв Ю.Хмельницький, за що солтан “навіть багато людей Юрасевого побив і захопив в нього кілька гармат”. [5, с.170] Викликало незадоволення кримських владців і довге неприбуття допомоги від Речі Посполитої - “вислуховую від хана і солтана дивування, чому немає на допомогу коронних військ”, [336, с.192] писав гетьман Яну-Казимиру в серпні 1662 р. Про це ж повідомляв королю і П.Тетеря, який зазначив, що орда злиться на довге неприсилання коронного війська, бо втрачена сприятлива для воєнних дій пора. [336, с.218] Відзначаючи розвиток україно-кримських стосунків, полоцький стольник інформував у Варшаву, що “Ю.Хмельницький більше на стороні кримського хана, ніж Речі Посполитої”, бо той підтримує гетьмана військовою силою, [289, с.450] та про те, що солтан, опираючись на прокримську частину правобережної старшини, бажає зайняти всю Україну. [289, с.230-232] Селім-Гірей, зважаючи безпорадність гетьмана, самостійно кореспондувався із Яном-Казимиром, М.Празмовським та С.Чарнецьким, закликаючи їх швидше прислати жовнірів на Україну. [265, течки 17-18, 24, 27] Вважаємо, що наприкінці 1662 р. серед українських урядових кіл істотно посилилась прокримська орієнтація, що було зумовлено практично окупацією ординцями Правобережжя, внаслідок їх розташування на зимові квартири, і

активним втручанням кримського керівництва у внутрішні українські справи. Прибулий у жовтні 1662 р. у Варшаву генеральний суддя Г.Лісницький передавав королю, що взаємна ворожнеча Речі Посполитої і Росії розорила Україну і посилила там позиції Туреччини і Криму. “Татари - заявляв він, - вговорюють всю Україну, щоб вона відпала від республіки і віддалась під захист хана і Порти, які спроможні захистити її, тоді як Польша цього зробити не хоче і не може”. [336, с.215-216] Про великий вплив кримчаків на українські справи наприкінці жовтня 1662 р. писав до М.Пражмовського і П.Тетеря, доводячи до відома канцлера, що “зміна гетьмана може відбутися тільки по поверненню солтана до Криму”. [336, с.228]

Проте, за свідченнями самих татар, зокрема Батирші-Мурзи Сулемова, який отримавши відомості про переобрання українського гетьмана від гінця Селіма-Гірея, Кемал-Мурзи, повідомляв, що “Хмельниченко говорив Селім-Гірею, що він гетьманом бути не хоче, оскільки його походи на Лівобережжя закінчилися невдало... і на його місце Селім-Гірей вчинив гетьманом Павла Тетерю”. [16] Мехмед-Гірей вже у 1662 р. не приховував своїх планів від королівського двору; відкрито висловлюючи думку, що султан незадоволений ситуацією в Україні, вбачаючи головну причину анархії на берегах Дніпра у відсутності там польських військ. Оскільки його королівська милість не завжди був задоволений службою козаків, хан взяв їх під свою протекцію. Володар кримської держави порадив Яну-Казимиру заключити мир з московським царем, після чого українці вже точно підкоряться Речі Посполитій. [697, с.959]

Таким чином, розвиток кримсько-українських відносин в період гетьманування Ю.Хмельницького свідчить, що союз із Українською державою в геополітичних планах ханського двору займав важливе значення. З кінця 1659 по жовтень 1660 рр. кримські офіційні кола всіма силами намагалися відірвати козацьку Україну від Росії, в якій вбачали свого головного ворога через прагнення здобути Казанське і Астраханське ханства. Після укладення Чуднівського договору українським урядом із Річчю Посполитою, Крим бере курс на зближення із гетьманом. Заключений у грудні 1660 р. військово-політичний союз між обидвома сторонами, передбачав надання Ю.Хмельницькому військової допомоги Кримом у його боротьбі з Московією за Лівобережну Україну. Вперше у планах Бахчисараю з'являється прагнення встановити протекцію над

козацькою Україною та залучити її до своєї геополітики. Заради реалізації цих планів кримський уряд відкидає пропозиції Росії про можливе перемир'я й засвідчує готовність розірвати договірні стосунки з Річчю Посполитою. Кримська правляча верхівка прагнула контролювати внутрішні справи Української держави. Саме завдяки підтримці князя Селім-Гірея на початку 1663 р. приходять до влади П.Тетеря.

Розглядаючи основні моменти зовнішньополітичної діяльності Речі Посполитої, Московії та Кримського ханства щодо Української держави протягом другої половини 1659-1662 рр., можна впевнено твердити, що всі вони прагнули встановити свою владу над козацькою Україною, намагаючись інкорпорувати її до складу своєї держави (Річ Посполита та Росія) чи васального союзника (Кримське ханство). Польська правляча верхівка відходить від позицій поступок: бажаючи на теренах Правобережної України відновити дореволюційні порядки, забороняє козакам селитися в шляхетських та королівських маєтках Брацлавського та Київського воєводств, позбавляє селян та міщан права переходу до козацького стану, змушуючи відбувати їх феодальні повинності, прагне провести реєстрування козаків в 30 тисяч, а покозачених знову повернути до селянського чи міщанського стану. Одночасно різко обмежуються прерогативи українського уряду: він позбавляється права проводити зовнішню політику, гетьман втрачає право самостійно керувати українською армією, його універсали повинні були носити тільки підзаконний характер.

Прагнучи обмежити автономні рамки козацької України за Переяславським договором 1659 р., Російська держава активно втручається у її внутрішні справи: видає грамоти соціально-економічного характеру на земельні пожалування та промисли, приймає посольства від різних станів українського суспільства, підтримує міжусобну боротьбу за владу серед лівобережної старшини та сепаратистські настрої Запорожжя. Після невдалих спроб наприкінці 1660 - першої половини 1661 рр. прихилити Ю.Хмельницького на свою сторону, прагне військовими засобами та дипломатичними заходами (пошуки порозуміння з урядами Польщі та Криму) утримати за собою Лівобережжя, тим самим обрікаючи на невдачу спроби гетьмана об'єднати обидві сторони Дніпра під своєю булавою.

Змінюється і ставлення офіційного Бахчисараю до козацької України. Не задовольняючись військово-політичним союзом з нею, ханський двір намагається залучити її до своєї геополітики і встановити протекторат над Українською державою.

Керівництво Османської імперії зайняло очікувальну позицію щодо намагань українського уряду знайти в її особі нового протектора. Таке рішення Порти можна пояснити бажанням знесилити воюючі сторони, щоб отримати можливість диктувати свої умови державам Східної Європи.

Процеси поділу геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи, що проходили протягом 60-х-70-х рр. XVII ст., привели до розподілу України між сферами впливу Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії і Кримського ханства. Експансіоністська політика цих могутніх сусідів стимулювала внутрішню децентралізацію політичних структур Української держави, сприяла ескалації громадянської війни на її теренах, стала одним із головних факторів виникнення на геополітичній карті Європи Правобережної та Лівобережної України. [598, с.31-40]

РОЗДІЛ 2 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Функціонування державних інститутів й утвердження олігархічно-республіканської форми правління

У ході перших років Національної революції (1648-1652 рр.)* була утворена Українська держава. Сформована під час боротьби українського народу за незалежність, вона була цілком життєздатним організмом зі всіма ознаками державності: політичною владою, територією, адміністративним поділом, судами і судочинством, фінансовою і податковою системою, військом і соціальною структурою населення.

Специфіка політичної влади середини XVII ст. полягала в тому, що процес розбудови держави на початковому етапі (протягом літа і осені 1648 р.) відбувався за зразком витворених у попередній час у козацькому регіоні зародків інституцій, тобто на основі традицій “козацької республіки”. Тому вона протягом майже всієї другої половини XVII ст. продовжувала називатися “Військом Запорозьким”. [520, с.98-99] Ця держава історично постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного і соціального інституту.[553, с.106] Українська держава була складним феноменом станової військової диктатури,[615, с.74] в якій новими адміністраторами стають військові командири, якими були полковники і сотники козацьких загонів. Своїм республіканським устроєм вона відрізнялася від сусідніх держав Східної та Південно-Східної Європи, у яких переважала монархічна форма правління. Остання, була станово-представницькою: у Речі Посполитій влада монарха суттєво обмежувалася шляхтою, у Кримському ханстві - бейми і турецьким султаном; або перехідною від станово-представницької до

* Національна революція – національно-визвольна, конфесійна та соціальна боротьба українського народу у 1648-1676 рр. проти інкорпораційної політики урядів Речі Посполитої, Росії та Кримського ханства. *Див.: Смолій В., Степанков В. Українська Національна революція 1648-1679 рр.// Україна крізь віки. –Т.7. –К.: Альтернативи. –1999.*

абсолютної: у Росії цей процес трансформації започаткувало Соборне Уложення 1649 р.; або абсолютною (Османська імперія, придунайські князівства). [195, с.137-152] Так, Дердь II Ракоці, порівнюючи устрій козацької України із устроєм Трансільванії та Угорщини, відзначав, що “ми є абсолютний володар – ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади”. [429, с.26-27]

Проте, всупереч традиційному республіканству Січі, Б.Хмельницький проводить курс на зміцнення прерогатив гетьманської влади. Спочатку йому доводилося зважати на норми звичаєвого козацького права, згідно з якими рішення державного характеру визнавалися козацькими масами як легітимні, лише після схвалення радою (Генеральною чи старшинською). В період воєнного часу Генеральна рада була слабоефективним органом державної влади, оскільки вирішувати важливі державні питання на відкритих зборах з десятками тисячами учасників було досить складно і недоцільно. Часто ухвали на таких радах залежали від вправних дій окремих осіб, які виступали із популістськими закликами. [515, с.142-143] Тому поступово у політичному житті відбувається заміна Генеральної ради старшинською, яка вирішувала зовнішньополітичні, економічні, військові та інші справи й ухвали якої були обов’язковими для гетьмана. Гетьман очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав раду, видав фінансами, керував зовнішньою політикою. Б.Хмельницький вживав заходів для зміцнення централізації влади. В історичній літературі вже висловлювалось припущення, що він користувався правом відміни рішень старшинських рад. [573, с.72-73] Окреслюється тенденція до перетворення гетьманської форми правління в монархічну. В документах іноземних політичних діячів того часу Б.Хмельницький часто характеризується як володар української держави. [573, с.61, 65] В своєму донесенні в Париж французький посол при польському дворі де’Лембрез підкреслює “незмірну владу гетьмана над своїми підданими і великий вплив його на міжнародній арені”. [286, с.79]

Вважаємо, що саме з метою запобігти міжособній боротьбі за владу після своєї смерті, Б.Хмельницький приймає активні дії щодо реалізації плану перетворення гетьманської влади у спадкову

монархію. Насамперед, він приділяє велику увагу формуванню опори даної ідеї серед козацької старшини, розширюючи коло осіб, безпосередньо чи опосередковано об'єднаних родинними зв'язками із гетьманом.[447, с.83] Водночас прагне домогтися встановлення родинних зв'язків із представниками зарубіжних державних еліт (план шлюбу сина Тимофія з Розандою).

На останньому році життя, відчуваючи наближення смерті, вирішив законодавчо оформити передачу влади сину Юрію (Тимофій загинув у середині вересня 1653 р. під час молдавського походу). Для цього наприкінці березня 1657 р. було розіслано універсали по полках, в яких оголошувалося про скликання ради, на яку запрошувалися не лише представники козацького стану, а й міщанства. Вона відбулася в другій половині квітня у Корсуні. На ній гетьман, за свідченням українського посла в Москві генерального обозного Ф.Коробки, “за старістю і хворобою своєю гетьманство здав сину своєму Юрію, а нині йому 16 літ, і булаву йому гетьманську дали, лише влади йому жодної не мати до тих пір, поки живий буде батько”.[315, с.378] Про це обрання Б.Хмельницький повідомив російський уряд в листі від 23 квітня 1657 р., намагаючись заручитися підтримкою Олексія Михайловича для свого малолітнього сина. Він також просив у царя дозволу на приїзд до Києва московського патріарха Нікона, який би “благословив Юрія на гетьманство”.[315, с.379] (В цей час на Україні не було свого митрополита, оскільки С.Косів помер, а нового ще не було обрано).

Рішення Корсунської розширеної старшинської ради про обрання Ю.Хмельницького спадкоємцем батька відкривало шлях до утвердження володарювання династії Хмельницьких. Проте, як зазначають В.Смолій і В.Степанков, монархічна форма правління не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в українському суспільстві; вона трималася на титанічній постаті великого гетьмана та на підтримці вузького кола однодумців.[573, с.97] Хоча народні маси не виступали проти встановлення спадкоємного гетьманства, супроти була налаштована більшість політичної еліти.* Тому вже в останні місяці життя Б.Хмельницького з'являються тривожні

* Українська політична еліта – козацька старшина (носії державних посад, вихідці переважно із дрібної шляхти та знатного військового товариства), яка контролювала державну політику шляхом участі в засіданнях старшинських рад, підготовки рішень Генеральних рад та формування уряду.

симптоми, що свідчили про наявність прихованої боротьби за владу. Довідавшись про плани І.Виговського і Г.Лісницького захопити її, гетьман вдався до каральних заходів щодо них. Проте вони не досягли своєї мети, оскільки вже в липні 1657 р. проявилось пряме протистояння Г.Лісницького та його прихильників Ю.Хмельницькому, які стали на заваді молодому спадкоємцю виконати наказ батька - вирушити із козацькими полками в похід проти Польщі. Після смерті старого Богдана 27 липня козацька старшина віддала розпорядження про розпуск війська, навіть не дочекавшись повернення Ю.Хмельницького з походу.[570, с.592-594] Протягом серпня це ж угруповання, очолюване досить впливовими посадовими особами, генеральним писарем І.Виговським і наказним гетьманом Г.Лісницьким, відмовлялося віддати Ю.Хмельницькому гетьманські клейноди.[306, с.56; 308, с.189] Наприкінці серпня старшина на вузькій за кількістю осіб раді ухвалила обов'язки І.Виговського як тимчасового регента до повноліття Юрія.[533, с.240, 293] А в другій половині жовтня скликана в Корсуні старшинська рада обрала його повноправним гетьманом України.[502, с.217-218]

Проте це обрання не було законним з точки зору козацького звичаєвого права, за яким вибори гетьмана розглядаються і затверджуються на Генеральній раді.[515, с.343-346] Тому, вчинений І.Виговським і його прибічниками, по суті, державний переворот (усунення вже обраного спадкоємця гетьманської булави) не був визнаний частиною козацтва, особливо запорожцями, що завжди виступали оборонцями "козацьких вольностей". Затвердження І.Виговського гетьманом на Переяславській раді в лютому 1658 р. уповноваженим російського уряду не заспокоїло опозицію, очолювану кошовим Запорозької Січі Я.Барабашем, полковниками полтавським М.Пушкарем та миргородським С.Довгалем. Про цю раду вони писали до Москви, що вона була неповна, були присутні лише "ті полковники, які з І.Виговським однією думки... , а задніпровських полків нікого не було, на гетьманство І.Виговський не був обраний всім військом, а булаву йому вручив окольничий Б.Матвеев, а не полковники і чернь".[309, с.49-50] Головним лозунгом боротьби опозиції проти І.Виговського став рух за збирання загальної козацької ради, про що М.Пушкар просив у царя дозволу "повну раду вчинити всім військом і всією черню війська Запорозького".[515, с.391] Опозиціонерів підтримала Запорозька

Січ, що прагнула до політичної гегемонії в державному житті України.

Хоча І.Виговському при допомозі татарського війська вдалося розгромити головні опозиційні сили серед лівобережних полків, проте в його оточенні та серед правобережної старшини формується група, незадоволена його гетьмануванням. Саме представники цієї групи (генеральний осавул І.Ковалевський, генеральний обозний Т.Носач, полковники паволоцький І.Богун, кальницький І.Сірко і прилуцький П.Дорошенко) домоглися відставки І.Виговського і поновлення на посаді гетьмана Ю.Хмельницького. Факторів, що сприяли до організації цієї нової опозиції, на наш погляд, було кілька. По-перше, це суперечливі тенденції в курсі І.Виговського на розбудову нової форми правління - олігархічної республіки.* Ще на Корсунській раді він запевнив старшину, що на відміну від Б.Хмельницького “без вашої військової ради жодних справ не буде робити”, [306, с.43] що сприяло послабленню центральної влади і посиленню олігархічних тенденцій серед правлячої еліти. В листі до переяславського полковника Т.Цецюри 10 вересня 1659 року гетьман підкреслював, що не він “вашими керував полками, тільки ви на все мені радили, а я все на волю вашу здавався”. [308, с.310] Децентралізації влади гетьмана сприяло прагнення І.Виговського утвердитися одночасно в ролі гетьмана, київського воєводи і сенатора Польщі. Поєднання державних інституцій України і Речі Посполитої викликало незадоволення більшості козацької старшини, що вбачала в цьому порушення козацьких традицій. [309, с.438-443] Воно поглибилося після спроби І.Виговського встановити спадкоємне гетьманство: у березні 1659 року до Варшави виїхало козацьке посольство, яке окрім “нових пунктів” щодо розширення автономії України, мало б домагатися в разі смерті І.Виговського переходу гетьманської влади “без жодних виборів” (а отже, без козацької ради взагалі) до його брата Данила Виговського. [346, с.338-339] По-друге, І.Виговський, турбуючись насамперед про інтереси власного клану, нажив особистих ворогів серед членів уряду та частини полковників. Так, серед причин, які

* Олігархічна республіка – форма правління держави, що передбачає зосередження владних повноважень в руках вузького кола представників еліти.

скилили генерального обозного Т.Носача до опозиції, була й та, що його менше ніж інших старшин нагороджено у Варшаві (про це писав Ю.Хмельницький С.Беньовському у лютому 1660 р. [346, с.427]), хоча саме він очолював українське посольство у березні 1659 р. до польського керівництва, яке везло “нові пункти”. Генерального осавула І.Ковалевського настроїв проти себе тим, що намагався позбутися його з цієї посади як людини, що не розділяє його політичного курсу.[346, с.417-419] Багато старшин виявилися незадоволеними, як зазначає В.Герасимчук, умовами Гадяцького договору, не отримали нобілітації або були нагороджені в ще недостатній мірі.[421, с.19] Тому навіть ті, що допомагали І.Виговському здобути в 1657 р. гетьманську булаву, в 1659 р. приїздили до нього в табір А.Потоцького у вересні вже, щоб відібрати її (мається на увазі миргородський полковник Г.Лісницький - Н.С.).[154, с.379] По-третє, відмова І.Виговського від курсу розбудови незалежної держави, застосування жорстоких політичних репресій проти опонентів як серед еліти, так простого люду, використання татарських орд у боротьбі з опозицією відштовхнули значну частину козацької старшини як лівобережної, так і правобережної України. В травні 1659 р. на старшинській раді в Чигирині уманський і білоцерківський полковники відмовилися продовжувати воєнні дії з Росією.[154, с.372] Коли у березні гетьман повідомляв королю про вірність йому полковників білоцерківського І.Кравченка, уманського М.Ханенка та паволоцького І.Богуна,[154, с.358-359, 367] польський резидент доповідав волинському каштеляну про зносини цих полковників із проросійською партією козацької старшини на Лівобережжі та їх намір перейти на сторону Москви.[303, с.77-78] Таким чином, політичні прорахунки І.Виговського на посаді гетьмана привели до утворення проти нього опозиційно настроєної групи старшини по обидві сторони України. Це паралізувало центральну владу в державі, оскільки ще наприкінці 1658 р. частина лівобережних полків на раді обрала на гетьманський уряд І.Безпалого, але вона була обмеженого складу і його визнали лише як тимчасового наказного гетьмана.[173, с.105-106]

Проти офіційної влади виступив і переяславський полковник Т.Цецюра: готуючи ґрунт для переходу лівобережних полків на бік Москви, сподівався отримати булаву з рук царя за вірну службу.[309, с.406; 308, с.307-312] Проте основна маса козаків та старшини воліла

передати владу Ю.Хмельницькому. Одні вбачали в ньому законного спадкоємця булави свого батька, незаконно позбавленого її І.Виговським, інші сподівалися, що ореол слави насамперед Великого Богдана навколо молодого Юрія згуртує роз'єднане громадянською війною суспільство. Ще на початку грудня 1657 р. козак І.Кравець повідомляв російському посланцю, стряпчому Д.Рогозину, що козаки більше люблять Юрія і що “з ним заодно полковники, сотники, і осавули, і козаки багаті, і хочуть в гетьмани Хмельниченка, і щонайбільше потерплять років три чи чотири, а тоді оберуть Хмельниченка”. [306, с.69] А в лютому 1658 р. перекопський воєвода Карач-бей, що їздив на Україну для укладання договору між Кримом та І.Виговським, доповідав хану, що деякі “черкаси хочуть ... вибрати собі гетьманом Хмельницького сина”. [573, с.109-110] Ймовірно і те, що і частина старшини погодилася на кандидатуру Ю.Хмельницького, оскільки його молодість та відсутність політичного досвіду давали можливість впливати на його рішення.

За даними джерел, тільки у травні 1659 р. Ю.Хмельницький з'являється на політичній арені. Із донесення полтавського козака І.Стасика російському князю О.Трубецькому дізнаємося, що в цей час він розташувався із 300 козаками в містечку Борки неподалік Чигирини, звідки розсилав до козаків листи, закликаючи тих “не ходити до І.Виговського”. [309, с.386] Одночасно направляє на Запорозьку Січ слугу І.Брюховецького агітувати запорожців на свою сторону і просити їхньої допомоги у поверненні булави. Низові козаки, очевидно, підтримали його, оскільки в серпні 1659 р. він із загоном січовиків розгромив чотири ногайських улуси в Криму; повернувшись назад погрожував хану знову піти на татар, якщо той не відпустить додому попереднього козацького полону. [611, с.233-234]

Наприкінці серпня Ю.Хмельницький із своїм полком зупинився під Васильковим, де до нього приєдналися уманський полк і запорожці, очолювані І.Сірком. На початку вересня претендент на булаву розташувався табором в м.Германівці; до нього постійно стікаються козаки, приєднався навіть волоський загін, що покинув І.Виговського. [309, с.441; 308, с.311-312] Можна припускати, що саме в цей час сюди приїздять лідери правобережної опозиційної старшини (І.Ковалевський, Т.Носач, І.Богун), що домагалися від І.Виговського добровільної здачі гетьманських повноважень. Між Ю.Хмельницьким та І.Виговським, що з братом Данилом та

невеликим загоном стояв під Білою Церквою, зав'язалося листування, в якій гетьман переконував Юрія не відступатися від польського короля. Зносини ці носили цілком мирний характер, про що свідчать скарги Т.Цецори В.Шереметьєву, що Ю.Хмельницький і І.Виговський обмінюються його листами, в яких він агітував за підданство царя.[308, с.308-309]

Маючи надію на схвальне прийняття козаками ратифікованих польським урядом Гадяцьких статей, й сподіваючись запобігти наростанню проросійських настроїв та антипольських виступів, І.Виговський вирішив зібрати загальну козацьку раду. З цією метою він приїхав 11 вересня до Германівки. Проте козаки не захотіли навіть вислухати його і І.Виговський спішно покинув табір і подався під захист корогв А.Потоцького під Рутки, а далі спільно з ним пішов під Фастов.

Правобережна старшина вирішила мирним шляхом домогтися від Виговського відмови від влади. З цією метою до нього були відіслані канівський полковник І.Лизогуб і миргородський полковник Г.Лісницький. Внаслідок переговорів з ними І.Виговський погодився передати їм гетьманські клейноди і зректися влади при умові, що уряд не розірве договірних стосунків з Польщею і випустить його дружину із Чигирина. Проте козацьке військо, ще не дочекавшись відповіді з обозу А.Потоцького, почало рухатися до нього, оскільки найрадикальніші опозиціонери на чолі з уманським полковником М.Ханенком мали намір вимагати від поляків видати гетьмана. Але отримавши бунчук і булаву, воно подалося на річку Росаву в урочищі Маслів став - місце традиційних зібрань Генеральної ради, де 20 вересня новим гетьманом Української держави був обраний Юрій Хмельницький.[344, с.377-382] По суті, рішення це було прийняте старшиною, а козацький загаль лише затвердив його.

Скинення І.Виговського з гетьманства зовнішньо носило форму перевороту, підготовленого старшиною, про що він вказує у листі до Яна-Казимира від 26 вересня 1659 р. [344, с.353] Передумови для нього створив передусім сам экс-гетьман, позбавивши у свій час законного спадкоємця гетьманської булави. Таким чином утворився прецедент в політичному житті, коли питання скинення старого і обрання нового гетьмана вирішувалося старшинськими угрупованнями, а не загальною козацькою масою на Генеральних радах. Проте Ю.Хмельницький був затверджений на гетьманській

посаді “чорною радою” в урочищі Маслів Став, і хоча на ній не були присутні переяславський, ніжинський, чернігівський і лубенські полки, які в той час вже прийняли присягу на вірність царю, це обрання мало легітимний характер з точки зору козацького звичаєвого права. Тому Ю.Хмельницького як законного гетьмана визнали як широкі маси населення, так і ті представники старшини, що прагнули особисто зайняти цю посаду.

Вирішення вузьким колом старшини такого важливого питання як обрання та скинення керівника держави містило небезпечні тенденції послаблення гетьманської влади. Вплив старшини на молодого гетьмана відчувається у листах української адміністрації до російського резидента в Україні О.Трубецького. Поряд із листом Ю.Хмельницького (а значить, одного гетьманського звернення недостатньо) пишуть листи і обозний Т.Носач та полковники канівський І.Лизогуб, корсунський Я.Петренко, білоцерківський І.Кравченко, паволоцький І.Богун, уманський М.Ханенко, пояснюючи московському уповноваженому вибори нового гетьмана політичними прорахунками І.Виговського та законним відновленням на чолі держави спадкоємця Богдана Хмельницького.[306, с.254] Саме старшинська рада, на якій була представлена козацька адміністрація всіх урядових рівнів і мала форму старшинського з'їзду, зібрана на початку жовтня 1659 р. у Жердевій долині неподалік від Терехтемирова, прийняла рішення про поновлення союзницьких відносин з Росією на основі українського проекту від 17 лютого 1654 р. Вона також виробила додаткові статті, які б гарантували Українській державі зовнішньо-економічний суверенітет та невтручання Москви у її внутрішні справи. Серед причин, що спонукали уряд Ю.Хмельницького прийняти протекцію російського царя, важливу роль зіграло незадоволення правобережної старшини ратифікованими польським сеймом вихолощеними статтями Гадяцького договору. Як зауважив О.Левицький, укладачі Жердівських статей прагнули здійснити те, що не вдалося в союзі з Польщею – “федеративна партія робить ще одну спробу всіма заходами відстояти політичну незалежність України...”[486, с.60] Серед представників старшини, що ратувала за відновлення договору з Росією, великий вплив, як зазначає літописець С.Величко, на молодого гетьмана мали генеральний осавул І.Ковалевський; дядько Я.Сомко, що прибув під Терехтемирів

із великим загоном, набраним із козаків різних лівобережних полків; кальницький полковник і кошовий Запорозької Січі І.Сірко, який перший із запорожцями підтримав Ю.Хмельницького в його прагненні повернути гетьманську булаву.[321, с.399-402]

В Жердівських статях звертають на себе увагу пропозиції щодо зміцнення гетьманської влади: так, ст.2 вимагала, щоб царське військо, яке буде висилатися на Україну, було в “завідуванні гетьмана”. Ст.3 передбачала щоб цар не приймав жодних листів, які не будуть підписані гетьманом із приложением військової печатки. Ця вимога була викликана безпосередніми зносинами лівобережних полковників, запорожців та різних приватних осіб поза спиною гетьмана із царем, що значно послаблювало позиції гетьманату і давала можливість Москві постійно втручатись у внутрішні справи України. В ст.5 визначається порядок виборів гетьмана на Генеральній раді за козацьким звичаєвим правом: щоб “як старшим, так і меншим вільна була елекція, до якої, крім наших військових людей ніхто не втручався”. Новообраний гетьман мав повідомляти царям про своє обрання через послів. Далі зазначаються прямі вимоги щодо зміцнення влади гетьмана та місцевої адміністрації: гетьмана повинні слухатися і його наказам коритися всі полки та полковники по обох сторонах Дніпра; щоб влада у полковників у Війську Запорозькому не була порушувана, щоб вони у своїх “містах неодмінно zostавалися” (ст.6). Ставилася вимога і про залишення за гетьманом судових повноважень; щоб усякого стану люди у Війську Запорозькому знаходилися під присудом і відомом гетьмана (ст.8).[319, с.100-101; 616, с.109-110] Таким чином, у політиці правлячої верхівки простежуються дві тенденції: з одного боку вона прагне корегувати гетьманську діяльність, проте з іншого, одночасно намагається обмежити тиск Росії на владну вертикаль Української держави. Політична еліта розуміла, що зміцнення гетьманату відповідало державним національним інтересам, оскільки він забезпечив би порядок та стабільність в суспільстві та покращення становища козацької України на міжнародній арені. Проте, старшина була далекою від визнання гетьманської влади як спадкової. Про це яскраво свідчить стаття про вільне обрання гетьмана, згідно козацького звичаєвого права, Генеральною радою. Отже, вона бачила гетьманську владу суто як владу виборного правителя держави при наділенні широким обсягом повноважень місцевої адміністрації.

Республіканську форму правління визнав і сам Ю.Хмельницький, який в листі до С.Беньовського від 5 лютого 1660 р., критикуючи прагнення І.Виговського бути одночасно гетьманом, київським воєводою і руським князем, підкреслював, що не хоче, щоб його “гетьманство було затверджене грамотами царя чи привілеями й. к. в тому що Військо Запорозьке, слідуючи своїм звичаям, може в один день мати трьох гетьманів”. [344, с.426]

Протириччя між гетьманом і окремими представниками старшини почалися незабаром по укладенню Жердівських статей. Вони проявилися у петрактаціях Ю.Хмельницького з О.Трубецьким: чи російським уповноваженим їхати до Терехмирова, чи гетьману з урядом до Переяслава. Піддавшись тиску московського посольства, гетьман з урядом погодився приїхати до Переяслава, а правобережні полковники взагалі відмовились його супроводжувати. Без підтримки старшини, не маючи на кого опертись, Ю. Хмельницький два тижні відчував себе у Переяславі “в’язнем московським”. Погоджуємося із думкою Т.Яковлевої, що прийняття Переяславського договору 1659 р. відбулося внаслідок внутрішніх суперечностей та відсутності консолідації серед української правлячої верхівки. [619, с.348-349]

Статті Переяславського договору 1659 р. юридично закріплювали кризові явища в державі. Так, ст. 11 вимагала, щоб при гетьмані було по судді, осавулу і писарю з обох сторін Дніпра, що привело б до територіального принципу розподілу українського уряду та загострення протистояння між старшиною обох частин козацької України. В статті 7 зазначалося, що членів уряду має обирати “рада всієї черні”, тобто Генеральна рада, гетьман був позбавлений права самовільно їх скидати. Підкреслювалось, що генеральних старшин належить обирати лише з православних християн, новообрані члени уряду мали б скласти присягу на вірність Москві. Заборонялося обирати генеральну старшину із прихильників І.Виговського під загрозою кари на горло за невиконання цієї статті (ст.10). Ст.12 позбавляла права гетьмана і уряду карати смертю без царського указу наказного гетьмана І.Безпалого та полковників проросійської орієнтації, що було суттєвим обмеженням судової влади українського уряду. [616, с.120-121]

Отже, за цими статтями, Москва отримала можливість втручання у внутрішні справи Української держави шляхом постійного контролю за діяльністю гетьмана та генеральної

старшини. Обмеження законодавчої ініціативи гетьмана та уряду полягало у визнанні російською стороною вищості рішень Генеральної ради. Підтримуючи анархічні прояви серед козацьких мас, особливо у запорожців, Москва свідомо послаблювала міць державної структури Гетьманщини. Російському урядові було легше нав'язати прийняття потрібних йому рішень на зборах з кількома десятками тисяч козаків, де не могло бути встановлено чіткої організації голосування, де популістські та демагогічні заклики часто увінчувалися успіхом. Крім того, рішення Генеральної ради за козацьким звичаєвим правом могла скасувати лише сама вона, а отже її ухвали, прийняті навіть не в інтересах держави, як от Переяславський договір 1659 р., носили легітимний характер в очах населення і були обов'язковими для виконання. Тому і надалі такі важливі питання як обрання нового гетьмана та укладення статей – договору Росія намагається провести тільки через загальнокозацьку раду. Ця її функція при обранні нового гетьмана утверджувати статті-пакти з Москвою стає за своєю суттю законодавчою і установчою. Проте в державі продовжувала діяти і старшинська рада, інститут, народжений в ході Національної революції. Старшинська рада поділялась на вузьку - раду гетьмана, уряду і полковників та розширену, до якої крім вище зазначених урядовців, входили полкова старшина і сотники. Розширена старшинська рада приймала форму старшинського з'їзду, на який деколи запрошувались представники керівництва міст і вищого духовенства. При нормальному подальшому розвитку української державності вона мала б перерости у парламентську установу у формі двопалатної системи, вищою палатою при цьому стали б збори генеральної старшини з полковниками, нижчою - старшинські з'їзди.[515, с.99-100] Не погоджуємося із твердженням Л.Окиншевича та Н.Полонської-Василенко, що український уряд був одночасно одним із видів старшинської ради,[515, с.101-102; 538] бо це різні за характером державні установи. Старшинська рада - представницький орган влади, який збирався періодично для вирішення важливих питань зовнішньої політики. Уряд - генеральна старшина - виборний орган, який функціонував постійно, являв собою поєднання генерального штабу та ради міністрів, члени якого за виконання своїх обов'язків отримували платню.

Якщо за Б.Хмельницького великої питомої ваги в державній

системі влади набув уряд, а гетьман користувався майже необмеженими повноваженнями, рідко вдаючись за порадою до старшини, то з гетьманування І.Виговського окреслюється тенденція до ширшого залучення полковників до вирішення питань державного характеру. За гетьманування Ю.Хмельницького ця тенденція оформлюється у правову норму. Цьому процесу сприяв, безумовно, суб'єктивний фактор - молодість та недосвідченість Юрія, який не міг приймати самостійні рішення без ради із старшиною. Так, саме остання розробила і ухвалила Жердівські статті, обговорювала привезені нові статті з Москвою перед Переяславською радою та прагнула внести до них зміни після неї на Чигиринській раді наприкінці листопада 1659 р.[307, с.1-7] В січні 1660 р. старшинська рада ухвалила спорядити посольство до Борисова, аби на переговорах Росії з Польщею домагатися захисту українських інтересів.[307, с.14-15; 470, с.178-179] У цей же час була зібрана старшинська рада з метою обговорення листів волинського каштеляна С.Беньовського до гетьмана.[288, 224] Великий вплив на молодого гетьмана, за свідченнями польської розвідки, мав в цей час генеральний осавул І.Ковалевський, який виступав проти прийняття Україною протекції Речі Посполитої.[288, 224] Таким чином, обравши на гетьманство Юрія, правляча верхівка домоглася встановлення в державі олігархічної форми правління - без участі старшини гетьман не розглядав жодних суттєвих питань, а рішення по них приймав також за її згодою.

Проте не можна стверджувати про повну бездіяльність уряду. Так, протягом кінця 1659 - першій половині 1660 рр. - порівняно мирного періоду, коли велися локальні військові дії, Ю.Хмельницький разом з урядом намагалися розв'язати ряд внутрішньополітичних питань. Гетьман видав ряд універсалів на земельні пожалування та підтвердження попередніх (наданих його батьком та І.Виговським) православним монастирям та козацькій старшині.[211, 212, 227, 238, 26-28, 104-107]. Дбав про покращення економічного становища держави, і, зокрема, поживавлення торгівлі.[310, с.108; 345, с.395] Вів переговори із київським митрополитом Д.Балабаном, прохаючи його повернутися з Польщі на Україну та очолити "осиротілу катедру".[344, с.433-435] Проводив Ю.Хмельницький і заходи щодо зміцнення гетьманських prerogativ. Так, уманський полковник М.Ханенко писав російському воєводі В.Шереметьєву, що отримав

наказ від гетьмана всіх взятих полонених присилати насамперед до нього. Тому надалі він буде направляти “язиків” до Ю.Хмельницького, а не до воеводи, бо за це йому, Михайлу “велике безчестя було, сидів прикований до гармати”. [305, с.101-102] Таким чином, Ю.Хмельницький застосовував до полкової старшини таке давнє козацьке публічне покарання як приковування до гармати, яку в свій час його батько широко використовував до неслухняних полковників. [573, с.38-39]

Крім того, гетьман організував успішні відсічі польських і татарських загонів, що вторгалися на українську територію протягом жовтня 1659 - лютого 1660 років. [346, с.401-402; 344, с.392-398; 305, с.36-45; 307, с.26, 28-29; 288, с.369] Український уряд в цей час проводив також із дозволу царя активну зовнішню політику, намагаючись знайти союзників у боротьбі проти Речі Посполитої. [305, с.102; 19, с.168; 70, с.27-28; 290, с.137-138] У другій половині весни та влітку 1660 р. гетьман та старшина сконцентрували свою увагу на підготовці спільного з Московією широкомасштабного походу вглиб Польщі. Не зустрічаємо в джерелах цього періоду підтвердження думки, що вже на початку 1660 р. Ю.Хмельницький висловлював бажання покинути гетьманську посаду, як це вважають дослідники В.Смолій та В.Степанков. [573, с.125] *

Проте, не зважаючи на узгодженість дій гетьмана та уряду, в державі продовжують проявлятися сепаратистські тенденції. Про це свідчить активна проросійська діяльність переяславського полковника Т.Цецюри. Домігшись від уряду призначення на посаду наказного гетьмана, він у квітні 1660 р. поїхав до Москви “побачити цареві світлі очі”, щоб переконати російське керівництво надати Україні велику військову допомогу. Така ініціатива передбачала, що й лаври перемоги будуть належати саме йому. Т.Цецюра став “правою рукою” командуючого російськими військами на території козацької України боярина В.Шереметьєва, даючи різні поради щодо

* У названому посиланні авторів - Акты ЮЗР. – Т.VII. – №.105 – С.320 помилка, оскільки йдеться мова про події вже 1661 р., а не 1660 – після Чуднівського договору. Про це свідчить той факт, що Ю.Хмельницький за цим документом послав до короля писаря П.Тетерю (обраного на цю посаду на Корсунській раді в листопаді 1660 р.) із скаргою, що, поляки не дотримуються виконання договірних статей. Цю помилку в Актах визначила ще К.Стецюк у своїй праці “Народні рухи...” – С.191.

плану майбутньої широкомасштабної військової кампанії.[421, с.2-3, 5-7, 11]

Серед правобережної старшини, навпаки, зростають антиросійські настрої, зумовлені, на нашу думку, кількома факторами: по-перше, непоступливість Москви щодо прохань української делегації з питання розширення автономних прав козацької держави; по-друге, свавільне поводження російських воєвод, жорстке ставлення до “неслухняного” населення; по-третє, відмова російського уряду на клопотання віддати полонених полковників, недавніх соратників;[660, с.349] по-четверте, наводнення України мідною монетою та великою кількістю московських військових, що тисячами втікали як зазначає польський резидент Селецький - “нагі, босі, голі... - напірають гвалтом на українські міста, а їх козаки гвалтом не пускають”. [680, с.650] Крім того, слід враховувати активну діяльність польських дипломатів, які намовляли гетьмана погодитися на Гадяцькі пакти, обіцяючи різні привілеї та пожалування. “Відомо напевне, що більшості старшини не подобається приязнь московська” - писав у квітні 1660 р. І.Виговський, київський воєвода, до короля.[660, с.385]

Проте українська еліта зібралася разом для узгодження україно-російських дій у військовому поході проти Речі Посполитої в липні під Васильковим, де була зібрана розширена старшинська рада. Дослідник В.Герасимчук називає її генеральною,[421, с.6] але оскільки на ній були присутні гетьман, уряд, полкова старшина та представники від російської сторони, можна було назвати її старшинським з'їздом. Ухвала про розподіл українсько-російських сил (московське військо разом із лівобережними полками наказного гетьмана Т.Цецюри мали виступити проти польської армії, а гетьман із правобережними полками залишався для боротьби із татарами) засвідчила розбіжність між лівобережною і правобережною старшиною, та недовіру Москви до останньої. Цей план мав згубні наслідки для української армії в цілому. Skorиставшись розпо-рошеністю військових сил противника, польському командуванню (великий коронний гетьман С.Потоцький, польний гетьман Є.Любомирський), вдалося нейтралізувати українсько-російські війська по черзі, не допустивши їх об'єднання. Опинившись в оточенні під Слободищами, українська армія на чолі з гетьманом ще чинила шалений опір натиску жовнірів та ординців.[360, с.151-

153; 357, с.33-34; 394, с.372-373] Очевидець тих подій, автор римських реляцій, Е.Трейнер, змальовував Ю.Хмельницького “чорнявим юнаком 18 літ, скромним, мовчазним, що виглядав швидше монастирським послушником, ніж козацьким гетьманом і сином знаменитого Хмеля”. [315, с.403-404] Молодий гетьман, вперше опинившись серед такої жорстокої січі, втратив самоконтроль і прохав Бога залишити його живим, за що обіцяв зректися булави і стати монахом. [676, с.57] Довідавшись, що замість того, щоб керувати військовими діями, Ю.Хмельницький проводить час в молитвах, прибула до нього старшина і закликала “відложити набоженство на потім, а зараз подумати про себе і нас”, розірвати угоду з Росією - “якщо загинуть, то й Москві не знадобляться...” [363, с.99-100; 357, с.37] Зібрана 5 жовтня старшинська рада показала, що більшість старшини висловлювалась за порозуміння з поляками. Це були ті ж представники еліти, яка отримувала нобілітацію за Гадяцькою угодою, яка допомогла Ю.Хмельницькому здобути гетьманську булаву та відмовилась їхати до Переяслава на переговори з російськими боярами: М.Зеленський, О.Гоголь, І.Богун, І.Кравченко, М.Ханенко. [288, с.353; 289, с.323] Особливо активно виступав за переговори Г.Лісницький, [363, с.278; 421, с.80-81; 470, с.204] що був позбавлений російським урядом права займати будь-які старшинські посади. Спочатку було вирішено послати делегацію до татарського табору, щоб запропонувати за плату нураддин-солтану залишити польських союзників, проте ординці від пропозиції відмовилися.

Юрій, за браком політичного та військового досвіду, як і у жовтні 1659 р., потребував підтримки та поради, але все відбувалося навпаки: полковники звинувачували його в тому, що потрапили в скрутне становище, обурювалися його безпорадністю, вимагали прийняти якесь рішення. Гетьман довго вагався перед тим, як щось вирішити. Лише 14 жовтня, після звістки про поразку В.Шереметьєва під тиском старшини була зібрана рада, яка обрала делегацію для переговорів з поляками. [363, с.278; 357, с.37; 360, с.155-159; 421, с.80-82, 98-99] Одночасно старшина висунула своїх кандидатів на гетьманство у випадку відмови Ю.Хмельницького від влади - Г.Гуляницького, Т.Носача та Г.Лісницького, які були готові втілювати в життя її волевиявлення. [296, с.761, 763] 17 жовтня приймаються основні статті Чуднівського договору, а 18 жовтня - ще вісім

додаткових (про відправлення послів до короля й хана; видання гетьманом універсалів до всіх полків про повернення під королівську руку; поставки з найближчих містечок та сіл населенням продовольства до польського табору, за яке поляки зобов'язувались платити тощо).[288, с.353-368; 125; 346, с.437-439]

Політична ситуація, що склалася після підписання Чуднівського договору, приховувала серйозну небезпеку нового спалаху громадянської війни, оскільки більша частина населення, і козацької старшини Лівобережжя виступила проти його умов і почала відмовлятися визнавати владу Ю.Хмельницького.[321. Т.ІІ, с.15] Його авторитет, як керівника держави, після Чуднівської битви катастрофічно впав. Е.Трејнер, сучасник тих подій, зазначив, що під час бенкету по складанні присяги на вірність королю один із полковників кілька раз звертався до гетьмана з якимось запитанням, але той, зайнятий чимось іншим, не відповідав. Полковник на таку неухвагу до себе зреагував дуже різко, закинувши Юрію Хмельницькому, що він може йому “і горло підрізати”. Проте на цей випадок гетьман кинув лише “Мовчи?”,[420, с.29-30] хоча його батько за такий вияв неповаги відразу покарав би на смерть.

Для затвердження Чуднівського договору на початку листопада гетьман оголосив про скликання старшинської ради.[470, с.223] Ю.Хмельницький призначив її на 8 листопада у Корсуні, проте розпочалася вона лише 20 листопада. Кілька полковників Правобережної України прибули із запізненням, бо були змушені боронити свої полки від татарських орд, що розсіялися на Україні після Чуднова.[346, с.32] Погоджуємося із думкою польського дослідника З.Вуйцика, що однією з причин затримання проведення ради стало розгортання прихованої боротьби серед старшини за гетьманську булаву. Полковникам потрібний був час, щоб підготувати підтримку своєї кандидатури на можливих майбутніх гетьманських виборах.[690, с.615] Польський резидент при гетьманському дворі, С.Беньовський, який прибув до Корсуня на запрошення Ю.Хмельницького, інформував короля, що більшість козацької старшини перед радою була готова скинути Юрія з гетьманства, незадоволена його безпорадністю, і мала іншого кандидата.[346, с.33] Проте, коли на старшинській раді він від королівського імені вручив Ю.Хмельницькому булаву, полковники тепер виражали свою радість і вітали гетьмана.[346, с.38]

Вирішення таких важливих державних питань як ухвалення статей Чуднівського договору та залишення Ю.Хмельницького на посаді гетьмана на старшинській раді викликало незадоволення козацьких низів. Тому український уряд скликав 21 листопада Генеральну раду. На майдані біля Спаської церкви зібралось біля 20000 козаків. Ю.Хмельницький, вийшовши із полковниками на майдан, поклав на землю шапку, а на неї - булаву, що за давнім козацьким звичаєм означало зречення від влади. Проте, завдяки вдало проведеній агітаційній промові польського дипломата С.Беньовського, рада ухвалила затвердити Юрія на гетьманстві, і навіть більше, погодилась на затвердження генеральним писарем П.Тетері, відомого своєю пропольською позицією. Уряд генерального обозного залишили Т.Носачеві, який в ході Чуднівської компанії обстоював спілку з поляками. Рада скасувала статті Переяславського договору 1659 р. та ухвалила Гадяцькі (але вже без пункту про Руське князівство) з Річчю Посполитою. 22 листопада рада продовжила роботу, вирішуючи поточні питання (були зачитані статті, обговорювалася проблема визнання угоди Лівобережжям тощо). [346, с.39-44]

З кінця 1660 до середини 1662 рр. найбільш важливі питання державного життя вирішувалися на старшинських радах: починаючи із першої з них, що продовжила своє засідання після Корсунської Генеральної, [346, с.30] до квітня 1662 р. за даними джерел, які нам вдалося виявити, відбулося п'ять старшинських рад - у листопаді 1660 р., лютому, [308, с.319-320] травні, [281; 217; 664, с.56-57] вересні [34, с.195-196] 1661 р., лютому [305, с.318] і квітні [388, с.421] 1662 р. Всі вони розглядали питання внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Української держави.

Змінюється сам характер скликання старшинських рад. Якщо у 1661 р., як доповідав польський посол до Війська Запорозького Т.Коржевський, раду збирав гетьман на прохання старшини, [289, с.84] то у лютому 1662 р. була зібрана рада без участі гетьмана за ініціативою полковників – калницького І.Вертелицького та могилевського О.Гоголя для вирішення питань захисту українського населення від поляків і татар. [305, с.318] З квітня до кінця 1662 р. джерела взагалі мовчать про них. З'являється тенденція вирішувати головні державні питання вузьким колом старшини. У 1661 р. російський воєвода відписував у Москву, що “задніпровські

полковники йому (Ю.Хмельницькому - С.Н.) волі не дають, а чинять по статтях, що гетьману належать, згідно з їх правами та звичаями”.[606, с.18] А в листопаді 1661 р. при переговорах Ю.Хмельницького і Я.Сомка про повернення всієї козацької України під “царську високу руку”, гетьман скаржився дядькові, що не має влади ні над собою, ні над військом, а керують всім Т.Носач, Г.Лісницький та Г.Гуляницький.[305, с.323] Особливо великий вплив на Юрія мав Г.Гуляницький, який обіймав посаду наказного гетьмана.[585, с.294] За свідченнями іченського протопопа С.Адамовича, той часто приїздив до гетьмана на раду.[3, с.255] Те, що саме Г.Гуляницький був у 1661 – 1662 рр. найбільшу довіреною особою гетьмана, промовляють дані про очолювання ним ряд військових походів на Лівобережну Україну [4, с.151] та кількох посольств до Варшави.[346, с.177; 388, с.413; 389, с.324] Він користувався популярністю серед козаків, у 1659 р. обіймав посаду сіверського гетьмана [309, с.46], був причетний до перемоги під Конотопом українських військ над московською армією, у липні 1659 р. героїчно тримав облогу Конотопа близько трьох місяців,[306, с.238-240; 309, с.399-400; 346, с.356-357] один із авторів листів козацької старшини до І.Безпалого та царя 1659 р., в яких та прагнула зупинити кровопролиття на Україні.[309, с.405-406, 413-416] Саме Г.Гуляницький був реальним претендентом на гетьманську булаву після Ю.Хмельницького, недарма вже в червні 1662 р. в донесеннях перекопського мурзи до Бахчисараю містяться відомості, що деякі із задніпровських полків обрали гетьманом Г.Гуляницького.[15, с. 12]

Протягом кінця 1660-1662 рр. значно посилюється сепаратизм місцевої адміністрації, який, на нашу думку, можна пояснити кількома факторами. Насамперед тим, що Ю.Хмельницький, не маючи організаторських здібностей керівника держави та військового таланту, не зміг впевнено тримати кермо влади, а в усьому покладався на старшину. І.Ковалевський, Т.Носач, Г.Гуляницький, Г.Лісницький, П.Тетеря протягом тривалого періоду спромоглися втриматися на керівних посадах, по суті, вони і визначали політику України. Недаремно польська адміністрація зверталася до П.Тетері, щоб той “втихомирив” гетьмана та умовив український уряд погодитися на повернення шляхти до своїх маєтків.[289, с.47-48] Далі, вплинула і своєрідність державного ладу, адміністративна система якого базувалася на військовому полково-

сотенному устрої. Полковники зосредили в своїх руках широкі виконавчі та судові повноваження, були членами старшинської ради і обов'язковими делегатами на старшинський з'їзд, очолювали знатне військове товариство, що прибувало на з'їзд в складі делегацій того чи іншого полку.[520, с.110-112; 528, с.3-8] Тому полковники займали впливове становище в урядовій структурі. Інколи, опираючись на міцну організацію свого полку, могли діяти незалежно від гетьмана. Так, досить самостійно в 1660-1661 рр. полковники уманський М.Ханенко і паволоцький І.Богун, зав'язали безпосередні стосунки з колишнім молдавським господарем К.Щербаном[253, 275] та волоським господарем.[305, с.102] Полковники без участі гетьманської адміністрації самостійно обирають у лютому 1662 р. собі нового наказного гетьмана - кальницького полковника Т.Вертелецького.[305, с.318]

Такі децентристські процеси серйозно розхитували підвалини держави. На Лівобережній Україні політичний сепаратизм активно підтримував російський уряд, прагнучи утримати за собою хоча б цю сторону Дніпра. Москва активно роздмухувала міжусобну боротьбу між наказним полковником Я.Сомком, ніжинським полковником В.Золотаренком та кошовим І.Брюховецьким, щоб мати на Лівобережжі залежного від себе гетьмана. Тому наприкінці 1660 р. три полковники - переяславський, ніжинський і чернігівський та Запорозька Січ відмовилися визнати владу Ю.Хмельницького[321. Т.ІІ, с.16-17] - легітимного гетьмана, порушивши цим правову норму козацького звичаєвого права, за якою гетьман міг бути позбавлений влади тільки Генеральною радою.

Завдяки їх підтримці російські війська протягом кінця 1660 - половини 1661 рр. відновили владу царя на всьому Лівобережжі.[470, с.220-235; 307, с.44-45] Лівобережна старшина не змогла висунути єдиного кандидата у передвибірній кампанії, що сприяло ескалації в регіоні політичної нестабільності. На Биківській раді у квітні 1661 р. лівобережні полковники, не дійшовши згоди кому вручити булаву - Я.Сомку чи В.Золотаренку, віддали право ухвалення кандидатури гетьмана російському царю.[307, с.56, 60-61; 588, с.192-193] Проте Москва взяла курс на підтримання кандидата від Запорожжя - І.Брюховецького, їй імпонувала сепаратистська політична активність запорожців.

Запорозька Січ, яка після реформи Б.Хмельницького у 1650 р.

була трансформована у рядову територіально-функціональну структуру держави,[577, с.20-27] після його смерті прагне відтворити практику першої половини XVII ст.: підпорядкування волості Січі.[553, с.287] Починаючи з виступу проти уряду І.Виговського у 1657 р. через ряд причин (заборону гетьманом нападати на кримські володіння, таємні переговори уряду із ханом про розірвання договору із Москвою, збагачення козацької старшини та ін.)[402, с.3-4] в діяльності Січі з'являються прояви деструктивізму. Наприкінці 1660 р. Запорожжя робить нову спробу відновити політичну гегемонію в городовій Україні, включившись у боротьбу за гетьманську посаду та відновивши (як у 1658 р.) рух серед соціальних низів за скликання "чорної ради". За повідомленням чернігівського воєводи у Москву "на Лівобережжі починається нова пушкарівщина".[167, с.70] Намагаючись поставити Запорожжя на пріоритетні позиції в державі, січовики проголошують І.Брюховецького кошовим гетьманом.[308, с.357] Загрававши з Москвою, І.Брюховецький висунув ряд пропозицій щодо звуження української автономії. В листах до різних урядових осіб Росії він підкреслював, що на чолі управління в Україні повинен стояти не гетьман, а російський князь; пропонував, щоб царські воєводи були введені в ті міста, де їх ще не було, в тому числі у Новгород-Сіверський та Остер.[308, с.350] Звичайно, що подібні заяви запорозького лідера не могли не сподобатися Москві, яка заборонила скликати Генеральну раду для обрання гетьмана без участі січовиків.[179]

Наростання соціальних протиріч та потяг значної частини городового і Запорозького козацтва до "чорної ради" як засобу розв'язання політичних суперечностей використав для реалізації своїх амбітних планів І.Брюховецький, створивши серед соціальних низів імідж рішучого борця за ідеї соціальної справедливості.[584, с.7-8] Заручившись підтримкою російського уряду та рядового козацтва і селян, запорожцям вдалося отримати повну перемогу на Генеральній раді у червні 1663 р. в Ніжині, добившись обрання І.Брюховецького гетьманом Лівобережної України.[307, с.70; 414, с.135-136]

Прагнучи запобігти територіальному розколу держави та ліквідувати відцентрові сили, Ю.Хмельницький робить протягом 1661-1662 рр. кілька походів на ту сторону Дніпра, проте не досяг поставленої мети. Після невдалого походу у липні-серпні 1662 р. гетьман остаточно вирішив скласти булаву. П.Тетеря, зупинившись

у вересні 1662 р. в гетьманському обозі під Росавою, повідомляв у Варшаву про “великий безлад” у війську, хоч Ю.Хмельницький - “людина старанна та доброзичлива”, але “військо йому не слухняне”. [341, с.209-210] Сам Ю.Хмельницький, розуміючи, що не зможе далі тримати кермо влади, закликав польського короля проявити “щире співчуття” до України, бо в нього, “несучого на слабких плечах важкий тягар, немає ні сил, ні надії втримувати у покорі український народ, який колихається від найменшого вітру”. [346, с.192] В іншому листі до Яна-Казимира, також у серпні 1662 р., думаємо під впливом погроз із Запорожжя, [470, с.273-274] просив польське керівництво про сприяння в отриманні політичного притулку в Криму, бо “стиснутий з усіх боків”, не може “ні відкинути ворога через недоброзичливців своїх, ні пробратися до Польщі”. [346, с.215-216]

М.Костомаров наводить дані, що коли Ю.Хмельницький повідомив старшині про своє бажання скласти повноваження, то хоча “деякі радили залишити цей задум”, більшість відкрито висловлювалася: “А нехай йде собі до дідька, коли з нами жити не хоче! Злякався, то тепер під каптур хоче голову сховати. Знайдемо собі такого, що стане за наші вольності!” [470, с.273-274] Про свій намір прийняти постриг Ю.Хмельницький офіційно повідомив польське керівництво, виславши посольство до Варшави у жовтні 1662 р., очолюване генеральним суддею Г.Лісницьким. [346, с.215-216] Це підтверджують і листи П.Тетері до короля та канцлера у жовтні-грудні 1662 р., який з лютого цього ж року перебував при гетьмані в якості польського резидента. [346, с.145-151; 289, с.268] Генеральним писарем замість П.Тетері став В.Глосінський, який фігурує на цій посаді у посольствах до Речі Посполитої. [346, с.177-179; 32]

Деякі вітчизняні та польські дослідники зазначають, що П.Тетеря фактично був правобережним гетьманом вже восени 1662 р., обраним старшинською радою в Корсуні, затверджений Генеральною радою в січні 1663 р. [503, с.245; 449, с.364-365; 676, с.83-84; 697, с.958-972] Ці висновки, мабуть, ґрунтуються на даних літописців Самовидця і Єрлича. [331, с.69; 365, с.72] Проте ще М.Петровський в своїх дослідях над літописом Самовидця піддав дане твердження сумніву, оскільки, як він зазначав, коли 8 грудня 1662 р. київський райця К. Федорів був у Чигирині, то Ю.Хмельницький ще посідав гетьманство і приймав посланця від польського короля. [533, с.264;

308, с.341-342] Наведемо ще кілька доказів того, що Ю.Хмельницький залишався гетьманом включно до початку січня 1663 р. Так, в середині жовтня 1662 р. він із допомогою татар зробив похід за Дніпро; тільки наприкінці листопада кримська орда відступила додому.[6, ар.13, с.59] Про цей же похід повідомляв П.Тетеря у Варшаву, інформуючи короля і канцлера, що Ю.Хмельницького підтримує орда і зміна гетьмана може викликати незадоволення татар.[346, с.218-227; 288, с.449-450] У листопаді він пише королю, що гетьман часто оголошує, що не дорожить гетьманством і через це втратив повагу у старшини;[346, с.230-232] у грудні - що гетьман намагається все зробити, щоб скласти булаву.[346, с.234-238] Із повідомлення П.Чаадаєва цареві довідуємося, що у листопаді кримський солтан і Ю.Хмельницький відступили від Дніпра, орда повернулася до дому, залишивши при гетьмані небагато татар.[6, с.80] Ічненський протопоп С.Адамович писав В.Золотаренку: "ми ще поживемо в благочесті: Хмельницький хворий..., хоче зректися гетьманства".[3, с.254-255] Стольник Ф.Лодигенський відписував царю у січні 1663 р., що в грудні 1662 р. Ю.Хмельницький розстріляв кілька старшин, які хотіли перейти на сторону Москви.[308, с.342] 15 січня 1663р. Батирша-мурза передавав у Бахчисарай відомості від Селім-Гірея: Ю.Хмельницький говорив, що він "гетьманом бути не хоче за безщастям. Будучи в гетьманах, ходив два рази на своїх неприятелів, барабашів, і в тих походах війська ізронив багато. І на його місце Селім-Гірей вчинив гетьманом П. Тетерю".[16, арк.238, с.1] Наказний гетьман лівобережних полків Я.Сомко повідомляв у листі до російського воєводи Г.Ромодановського, що "1 і 2 січня була рада в Чигирині всіх задніпровських полковників. На ній Юрій Хмельницький гетьманство здав, а на його місце обрали П.Тетерю, а Хмельницький хоче постригтися".[6, с.126] Московський капітан А.Батюшков, який виїхав з Переяслава 7 січня 1663 р., писав тому ж воєводі, що в Переяславі є звістка, що Юрій Хмельницький зрікся гетьманства і замість нього обрано П.Тетерю.[308, с.342] Про свою відмову від булави Ю.Хмельницький повідомив Яна-Казимира в листі від 17 січня 1663 р.[288, с.477-478] П. Тетеря про своє обрання на гетьманство Чигиринською радою на початку 1663 р. інформував короля через посла Г.Гуляницького аж 27 січня 1663 р.[288, с.469-476] Грунтуючись на цих повідомленнях, логічно припустити, що Ю.Хмельницький восени 1662р. лише прийняв рішення остаточно

скласти гетьманські повноваження та офіційно залишався на цій посаді включно до 1-2 січня 1663р. - до зречення від булави на Чигиринській Генеральній раді (де зібралися тільки правобережні полки).

Не знаходимо документального підтвердження і гіпотези, що Ю.Хмельницький сам визначив П.Тетерю своїм наступником.[449, с.266] Зокрема, на Лівобережній Україні ходили чутки, що він зрікся гетьманства, щоб передати владу Я.Сомкові, який обіцяв визнати зверхність польського короля. Полтавський полковник Д.Гуджол доповідав царському послу Ф.Ладиженському, що Ю.Хмельницький відмовився від гетьманства, плекаючи підступну мету передати його своєму дядькові Я.Сомку, який збирається “зо всіма містами віддатися королю”.[308, с.350] На самій Чигиринській раді козаки висували кілька кандидатів.[470, с.274] П.Тетері вдалося посісти цю посаду завдяки підкупу частини старшини[573, с.133] і підтримці татар.[6, арк.238; 265, течка 40] Ю.Хмельницький після зречення наприкінці січня 1663 р. від влади приймає постриг і стає ченцем Ірденського монастиря.[352, с.238] Проте на цьому не скінчилося його політична кар’єра. У 1663 р. він бере участь у підготовці антигетьманівського повстання (разом із І.Богуном, Г.Гуляницьким, О.Гоголем та митрополитом Й.Тукальським), за що був ув’язаний польським урядом у фортеці Мальборк. Наприкінці 1665 р. на клопотання П.Дорошенка був звільнений і активно включився у боротьбу за гетьманівську булаву, підтримуючи П.Суховія. У битві під Стебловим 8 листопада 1669 р. між військами П.Дорошенка та М.Ханенка і П.Суховія потрапив у полон до союзників гетьмана – білгородських татар, які відіслали Ю.Хмельницького до Стамбула. [572, с.268,280,305]. Бажаючи утвердитися на Правобережній Україні, султан після офіційного зречення у 1676 р. від влади П.Дорошенка, проголошує Ю.Хмельницького “князем сарматським і гетьманом Війська Запорозького”. Протягом 1677-81 рр. Ю.Хмельницький прагнув об’єднати під своєю булавою Правобереж-зя, проте безуспішно. Ймовірно, на початку літа 1681 р. був викликаний до Стамбулу, і про подальшу його долю дослідникам більше нічого не відомо. [444, с.213-218] Життєвий шлях Ю.Хмельницького – яскравий приклад буреломної епохи Руїни, коли доля історична підпорядковувала собі і ламала долі людські, кинувши їх у вихор братовбивчої війни та боротьби за національну незалежність.

Під час гетьманства Юрія Хмельницького Українська держава, хоч і обмежена автономними рамками Переяславського

1659 р. та Чуднівського 1660 р. договорів, зберігала форми влади і управління, народжені Національною революцією. Часткова виборність посадових осіб на радах, виборність посади самого гетьмана дозволяє говорити про певні елементи демократизму у ній. Безперечно і те, що в період 1659-1662 рр. вона зберегла республіканську форму правління, оскільки влада належала колективним органам управління. Головним органом влади продовжує бути старшинська рада. Генеральні ради збиралися з ініціативи або рядового козацтва (ради на р.Росаві 1659 р. та в Корсуні 1660 р.) або російського уряду, який прагнув надати заключенню Переяславського договору 1659 р. законного вигляду в очах українського народу. Утверджується олігархічно-республіканська форма правління, тенденції до встановлення якої започаткувалися ще за гетьманування І.Виговського (“без вашої ради не буду нічого діяти”). Оскільки продовжував існувати не чітко виражений розподіл компетенції державних інститутів, центральний уряд в умовах обмеження прерогатив гетьманської влади Переяславськими та Чуднівськими статтями поступається пріоритетом в системі державних органів старшинській раді, яка збирається у звуженій (гетьман, генеральна старшина та полковники) і розширеній (окрім перших запрошуються полкова старшина, представники духовенства і міщанства). Суб’єктивні фактори: молодість та відсутність політичного досвіду Ю.Хмельницького сприяли тому, що важливіші питання державної політики вирішувалися вузьким колом старшини - олігархами, без поради яких Юрій не вирішував жодного питання державної вартості.

Вважаємо, що утвердження олігархічно-республіканської форми правління пройшло в 2 етапи. На першому - вересень 1659 - жовтень 1660 рр. центральний уряд та рада старшини практично займають однакові позиції в державній структурі, Ю.Хмельницький проводить активну внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність та заходи по зміцненню гетьманських прерогатив. На другому - листопад 1660 - кінець 1662 рр. спостерігається різке падіння авторитету гетьмана в ході Чуднівської кампанії, його невдачі в походах на Лівобережжя висувають старшинську раду керівним інститутом козацької України. В другій половині 1662 р. такі представники еліти як генеральний обозний Т.Носач, генеральний суддя Г.Лісницький, корсунський полковник Г.Гуляницький вже не

вважають за потрібне збирати навіть старшинську раду, функції гетьмана зводяться, фактично, лише до листування із польським та кримським урядами та організації дрібномасштабних походів на Лівобережжя. Посилює свої політичні та економічні позиції позбавлена контролю з боку державних центральних структур, полкова адміністрація, представники якої особисто прагнуть зайняти гетьманську посаду. Яскравим проявом сепаратистських тенденцій в державі стала відмова частини лівобережних полковників визнати владу законного гетьмана. Запорожжя претендує на роль самостійної структури в державі, виступивши опозиційно до уряду Ю.Хмельницького. Залякуючи погрозами походу проти нього, Січ активно включилась у міжособну боротьбу за владу на Лівобережжі і завдяки проведеній широкій агітаційній роботі серед соціальних низів забезпечила своєму кандидату І.Брюховецькому перемогу на Ніжинській раді. Ці деструктивні прояви частини старшини і запорожців, послаблення гетьманської влади в умовах старшинського всевладдя, на нашу думку, негативно позначилися на розвитку політичної ситуації в державі, коли боротьба за владу між старшинськими угрупованнями і загострення соціальних суперечностей в суспільстві привели до територіального розподілу козацької України. Тому наступні гетьмани четвертого (1663-1668 рр.) та п'ятого (1668-1676 рр.) періодів Національної революції [572, с.96] як Лівобережної, так і Правобережної України, прагнули зміцнити гетьманські прерогативи: при збереженні республіканських традицій (П.Тетеря, на перших порах П.Дорошенко, І.Брюховецький) чи перетворити гетьманську владу на монархічну (у другій половині гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича) [520, с.98-102; 429, с.29,50] Ці державні діячі розуміли, що міцна владна вертикаль повинна принести політичну стабільність в суспільство. Проте через короткотривалість існування Української держави плани не були реалізовані. В умовах тенденції поступового обмеження автономії Гетьманщини протягом другої половини XVII-XVIII ст. Російською державою відбувається невпинне звуження гетьманських повноважень. [429,51] 1764 році гетьманат був ліквідований взагалі, після чого Москва поступово інкорпоровала українські землі до складу своєї держави.

Загострення соціальних суперечностей та соціально-економічна політика уряду

В ході Національної революції відбуваються суттєві зміни в соціальній структурі українського суспільства. Започатковуються процеси зростання землеволодіння православної церкви; керівна роль у житті суспільства переходить до козацької старшини, утверджується козацька власність на землю; поліпшується становище селянства, що здобуло особисту свободу, право власності на землю і право вступу до козацького стану; провідну роль в житті міст стали відігравати українці. Б.Хмельницький проводив виважену і гнучку соціальну політику. Попри суворі розпорядження і накази селянам щодо виконання повинностей на користь панів й проведення курсу на перетворення козацтва у привілейований стан, він не вдавався до використання силових важелів для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, намагався уникати втручання у стосунки панів і підданих.

Проте із середини 50-х років соціальна ситуація в Українській державі різко погіршується. Пов'язано це, насамперед, із тим, що полкова старшина, яка зосередила в своїх руках виконавчу і судову владу, почала зловживати своїм посадовим становищем, привласнюючи державні податки і прибираючи до рук різні оренди. Власне, вона почала ігнорувати інтереси не лише селян, а й рядового козацтва, що значно загостило соціальні суперечності. Маса знедолених стікалася на Запорозьку Січ, яка ставала в опозицію до городової України. Ще на початку квітня 1657 р. з'явилося повідомлення про намір запорожців йти "на гетьмана, писаря, полковників та інших начальних людей", щоб розграбувати і побити їх за те, що вони "із всіх міст, ранд і сіл збирають великі податі", тим самим збагачуючись, а "їм, козакам, нічого не дають". [569, с.25]

І.Виговський та старшинське угруповання, що його підтримувало (переважно вихідці із шляхти), були прихильниками поновлення старої моделі соціально-економічних відносин. Тому, прийшовши до влади, він взяв курс на підтримку шляхти і старшини при зневазі до інтересів посільства та незаможного козацтва. Вже восени 1657 р. проти такої політики І.Виговського вибухнуло повстання, яке переросло весною 1658 р. у громадянську війну.

Характеризуючи ситуацію на Україні у листі до короля восени 1659 р. коронний обозний А.Потоцький зазначав: “Тепер уже самі себе поїдають: містечко проти містечка воює, син батька, а батько сина грабує”. [344, с.388]

Особливої гостроти соціальні протиріччя, що тісно переплелися із політичною боротьбою окремих старшинських угруповань за владу, набули влітку 1659 року - після ратифікації польським сеймом обрізаного варіанту Гадяцького договору. [602, с.80] Як зазначає анонімний автор у трактаті “Незгоди і заколот козацький після пактів 1659 р.”, більшість старшин і козаків з ненависті “взяли собі за образу велику, що їх побратими над заслуги свої одні нобілітовані, другі обтяжені подарунками, інші - маєтки і володіння вічним правом подіставали”. Тому вирішили “усіх фаворитів королівських; почавши від самого пана гетьмана, у пень витяги з жінками й дочками”. [571, с.17-18] Ще більш красномовним є повідомлення одного із шляхтичів, записане сучасником: обурені нобілітацією групи старшин і козаків, інші козаки заявляли, що “я в тебе за хлопа не буду, всі ми є рівними, жоден з нас пана мати не хоче і робити на нього не буде”. [571, с.18] Ненависть до І.Виговського та його оточення спричинила посилення проросійських настроїв серед населення. Цьому сприяла також проведена представниками російського уряду велика агітаційна робота на Україні, які обіцяли непорушність прав і свобод “всякому люду у Війську Запорозькому”. [50] До кінця вересня 1659 р. на вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників.

Перед новим гетьманом постали надзвичайно складні завдання: насамперед, припинити громадянську війну і пом'якшити соціальну напруженість. Саме тому на Генеральній раді під Фастовим 24 вересня 1659 р. український уряд залишив на подальший розгляд одну із умов Гадяцького договору - повернення шляхти у свої маєтності на території козацької України. Оскільки населенню була невідомо сама згадка про польське панування, то це змусило уряд Ю.Хмельницького шукати порозуміння із Москвою, при умові, що та не буде втручатися у внутрішні українські справи.

У цілому, в соціальній політиці Ю.Хмельницького можна умовно виділити два періоди: перший обіймає рамки від вересня 1659 р. до жовтня 1660 р. (тобто від обрання Ю.Хмельницького гетьманом на загальній козацькій раді в урочищі Маслів Став та до

заключення ним Чуднівської угоди), другий - із жовтня 1660 до початку 1663 р. Протягом першого періоду вона базувалася на утвореній на початку Національної революції моделі соціально-економічних відносин. Провідну роль у суспільстві продовжував відігравати козацький стан, із якого формувався панівний прошарок значних військових товаришів; дрібна шляхта бере активну участь у державному житті, її маєтності захищені гетьманськими універсалами; збільшується монастирське землеволодіння; в містах українські жителі дістали змогу без перешкод національно-релігійного характеру вільно займатися торгівлею та різними промислами; селянство, в основній своїй масі, залишалось вільним. На другому етапі, на території козацької України (фактично лише Правобережжя, яке визнало владу Ю.Хмельницького) на її території розпочалося відновлення, за рішенням Варшавської конституції 1661 р., великого та середнього феодального землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства та кріпацьких відносин; в суспільно-політичному житті на чільне місце знову висувалося шляхетство, до лав якого польський уряд шляхом надання нобілітації намагався залучити козацьку старшину. На цьому ж етапі, в ході безперервних військових дій за Лівобережну Україну, гетьман намагався покращити становище різних прошарків українського населення у клопотаннях до польського короля та у договорах із кримським ханом.

В середині XVII ст. велика та середня шляхта втратила панівне становище в суспільстві і відповідно особливі права та привілеї, було ліквідовано її економічні, політичні та правові підвалини - велику земельну власність, сейми та сеймики, судову систему. Дрібні шляхтичі, які залишилися в козацькій Україні, були змушені пристосовуватися до нових умов, за словами Б.Хмельницького: "захоче хто із шляхти із нами хліб їсти, хай Війську Запорозькому послухний буде!"[489, с.142] Тому для збереження свого соціального становища вони вступали на службу до українського війська, поповнюючи лави козацької старшини. Тим самим дрібна православна шляхта відіграла істотну роль у політичному житті України, її позиції істотно зміцнилися за гетьманування І.Виговського. Серед членів уряду Ю.Хмельницького і полкової старшини бачимо таких відомих діячів-представників шляхетського стану: писар П.Тетеря (Моржковський), паволоцький

(1659-1660 рр.) і чигиринський (1661 р.) полковник І. Богун, могиливіський полковник І. Нечай, ніжинський полковник, наказний гетьман Г. Гуляницький, подільський полковник О. Гоголь, брацлавський полковник М. Зеленський, київський полковник В. Дворецький та багато інших. [520, с. 56; 504, с. 151-152; 489, с. 139-140; 609, с. 11]

Перебування представників шляхти в уряді та на посадах полкової старшини пояснює особливу турботу уряду перед російськими та польськими офіційними колами про збереження їх прав та привілеїв. Так, у 10 ст. Жердівського проекту підкреслювалося, щоб “усякого стану люди у Війську Запорозькому, а особливо шляхта, знаходилися під присудом і відомом гетьмана і не терпіли жодних утисків”. [616, с. 110] Після укладання Чуднівської угоди частина шляхти домагалася нобілітації від королівського двору. [396, с. 10] За конституцією Варшавського сейму 1662 р. були нобілітовані С. Зарудний, Г. Гуляницький, Г. Лісницький, П. Тетеря, брати Глосінські, О. Гвовський, І. Лясковський, Є. Новаківський та ін. [381, с. 359-360] В інструкції послам на Варшавський сейм, розробленій старшинською радою на початку травня 1661 р., висувалася вимога повернення конфіскованих маєтків шляхті, яка підтримувала уряд Ю. Хмельницького. Вона повинна була також одержати право посідати урядові посади у Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах, і по черзі із католицькою шляхтою у Руському, Волинському, Подільському і Белзькому воеводствах. [281, с. 238] Серед універсалів Ю. Хмельницького ми не зустріли нових надань українській шляхті, проте на початку 1660 р. гетьман розпорядився суворо карати всіх “неслухняних свавільників”, які заважають шляхті “спокійно жити в маєтках своїх”. [509, с. 61-62] Вихідці із козацько-шляхетського середовища були одним із важливих чинників формування еліти Війська Запорозького. Поступово відбувався процес злиття шляхти із козацькою старшиною, за нею зберігається право володіння спадковими землями, ленними та довічними наданнями на певних умовах. [608, с. 191]

Потрібно підкреслити, що саме представники шляхти, які займали високі державні посади - генеральний осавул І. Ковалевський, генеральний суддя Г. Лісницький, корсунський полковник Г. Гуляницький, генеральний писар П. Тетеря склали олігархічну верхівку українського суспільства. Вони обіймали старшинські посади ще з початку Національної революції, як вихідці із шляхетського стану,

володіли приватним землеволодінням, були нобілітовані Варшавськими сеймами 1659 і 1662 років. Таке поєднання влади і економічно-соціального статусу давало їм можливість впливати на Ю.Хмельницького у прийнятті питань державної ваги.

В умовах безперервних військових дій за здобуття незалежності ряд козаків під умовою служби почали набувати від гетьманів і полковників земельні маєтності “до ласки військової”. Процес формування нової соціальної верхівки українського суспільства, до якої входили представники старого реєстрового козацтва, дрібна шляхта та окремі нововписані козаки із селянської чи міської верств, відбувався протягом усієї другої половини XVII ст. Та вже наприкінці 50-х - початку 60-х років XVII ст. серед козацтва чітко розрізняються дві категорії - козаків і військових товаришів. Останні почали називатися “заслуженими” (за свою службу у новій державі) або “старинними” (своїм походженням із козацького стану ще з польських часів) чи “знатними” (і службою і походженням із старих козаків).[508, с.240-241] Так, у лютому 1660 р. Ю.Хмельницький дає дозвіл збирати прибутки у Седневі на р.Снові Д.Знайкові, іменуючи його як “заслуженого у Війську Запорозькому товариша”. [480, с.84] Корсунський полковник К.Мигалевський у своєму листі від 29 січня 1660 р. до “знатних військових товаришів” І.Левицького та Р.Бурого наказав тим спішно прибути до табору під Білою Долиною, де їх призначають на посади сотників.[480, с.84]

Простежується тенденція відокремлення знатних товаришів від просто товаришів або товариства, як себе називав козацький загал, відмежовуючись цим від інших соціальних прошарків населення. В сотенному містечку Богацькому в серпні 1660 р. І.Каловара, “товариш богацький”, оформив продаж свого будинку пану Григорію Богдановичу Проскурі, суцанському знатному товаришу. В судовій справі, яка розглядалася в борзенському міському суді 5 травня 1661 р., виступив як сторона Ф.Гам’яниця - “знатний військовий товариш”. [519, с.14] В своєму універсалі від 2 травня 1660 р. Ю.Хмельницький надав “старинному товаришу” київського полку С.Жуку у володіння острівки під містечком Остра, який називався “Ізитев фільварк”. [235]

Саме члени знатного військового товариства в переважній більшості формували групу козацької старшини, оскільки саме козацький стан відіграв провідну роль у Національній революції,

очоливши у ній українське суспільство. Серед старшини періоду гетьманування Ю.Хмельницького в 1659-1662 рр., що походили із старинних і знатних козацьких родин, потрібно відзначити: П.Дорошенка, внука українського гетьмана М.Дорошенка, прилуцького у (1657-59 рр.), чигиринського (1660 р.) полковника, наказного гетьмана (кінець 1660-1661 рр.); Л.Горленка - полкового прилуцького суддю (1659 р), прилуцького полковника (1661-1662 рр.) і канівського (1659 р.), уманського (1660-1661 рр.) полковника[474. с.294]; П.Забілу - борзнянського сотника (1654-1661 рр.), генерального суддю (1663-1669 рр.) та ін. Із старинних козаків походили також родини Булавок, Буцьких, Вакуленків, Граб'янок, Жученків, Молявок, Сулим та багатьох інших.[527, с.6-8]

Соціальна політика уряду Ю. Хмельницького була направлена на захист інтересів знатного військового товариства. Так, ст.10 Жердівських статей мала б забезпечити непорушність прав, вольностей і надань козацькому стану, серед якого, звичайно, цих прав і надань мали більше саме знатні козаки, відділившись від рядового козацтва.[351, с.50] В своїх скаргах на безчинство поляків на Правобережній Україні гетьман насамперед зазначає про порушення прав старинних козаків, яких шляхта записує в "міщанське тягло" і збирає з них великі податки.[308, с.320] Частина знатного військового товариства, що посідала державні посади у Війську Запорозькому, за поданням гетьмана отримала нобілітацію рішенням Варшавської конституції в лютому 1662 р. (П.Дорошенко, О.Гоголь, М.Булига, М.Пободайло, І. Кравченко та ін.).[381, с.359-360]

Щодо гетьманських універсалів 1659-1662 рр. на різного роду маєтності, виданих козацькій старшині (шляхті і знатному військовому товариству) - в основному, це лише підтвердження універсалів попередніх грамот. Наприклад, наприкінці 1659 р. Ю.Хмельницький своїм універсалом підтвердив володіння корсунському полковнику Я.Петроновичу на млин на р.Росі, а в липні 1660 р. - за полковим чернігівським писарем К.Мокрієвичем права на слободу Гучин і млин на р.Білоусі.[497, с.53-54]

Соціальна політика уряду Ю.Хмельницького спрямовувалася на захист інтересів як заможних козаків, так і козацького стану в цілому. За статтями Переяславського договору 1659 р. козаки звільнялися від обов'язку надавати постій російським загонам та забезпечувати їх підводами; їм дозволялося займатися вино-, пиво- і

медоварінням.[616, с.120] В універсалах Ю.Хмельницького спостерігається прагнення захистити рядове козацтво від різного роду зловживань із сторони старшини - "не чинити козакам кривди".[28] Гетьман намагався забезпечити козацькі господарства від грабежів і свавілля іноземних військових підрозділів - як московських, так і польських, і особливо татарських. Про це свідчать цілий ряд листів Ю.Хмельницького до царя і короля, інструкції українським послам до Варшави, Москви, угоди із кримським ханом. Так, на прохання Ю.Хмельницького цар наказав російському командуючому Г.Ромодановському, щоб московські підрозділи по українській території йшли "смирно, нічого і ні в кого даром не забирали, і насильства над черкасами (тобто козаками - С.Н.) не чинили".[305, с.184-185] Гетьман в листах до Яна-Казимира просив залишити за козаками попередні вольності і привілеї, заборонити жовнірам ставати на постій у козаків і чинити їм кривди; до постанови сейму не витісняти козаків із шляхетських маєтків. Він скаржився королю, що "шляхта та орендарі власних і спадкових маєтків притісняють козаків; пригнічують різними десятинами, воловщинами, податками, змушують до робіт, таким чином порушуючи вольності Війська Запорозького."[335, с.50, 54, 74-75, 82-83, 164] Майже в кожному з цих листів звучить прохання захистити українське населення від свавілля татарських орд. Оскільки польський уряд не реагував на них, Ю.Хмельницький у вересні 1661 р. уклав угоду з Мехмед-Гіреєм, за якою передбачалося, що татари, розташувавшись під Германівкою, не будуть чинити козакам кривд, не забиратимуть хліба у полках, вірних уряду Ю.Хмельницького і відступатимуть у Крим по Лівобережжю.[33] На початку 1662 р.гетьман і хан видали спільний спеціальний указ - татарам під Переяславом і Ніжином - щоб "черкас не рубали і в полон не захоплювали".[5, с.294]

За додатковими статтями до Чуднівської угоди до польського війська мало б звозитись із навколишніх околиць продовольство, за яке поляки зобов'язувалися платити. На старшинській раді в Корсуні 22 листопада 1660 р. було вирішено, що хліб жовнірам будуть видавати ті козаки, що не були під Слободищами.[335, с.46]

Додаткові вимоги до Чуднівської угоди на користь козацького стану містить інструкція українським послам на Варшавський сейм 1661 р. Ставилася вимога збільшення козацького реєстру до 70 тисяч

осіб, право вільного проживання козаків у королівських і шляхетських маєтках на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводства; підпорядкування козаків лише владі гетьмана і старшини; право участі у виборах короля, що мало їх урівняти у політичних правах зі шляхтою. За службу козаки повинні отримувати платню, а за військові заслуги “без всяких труднощів - нобілітацію”. [281]

Потрібно також підкреслити, що під час гетьманування Ю.Хмельницького не було зроблено перепису козацького населення для складання нового реєстру, кількість якого визначалась за Переяславським договором 1659 р. в 60 тисяч, а за Чуднівською угодою 1660 р. в 30 тисяч осіб. Ще у схваленому російським урядом проекті договору 1654 р. з української сторони констатувалося положення, що український уряд сам розгляне питання “хто козак, той у вільності козацькій жити буде, а хто простий, той стане повинність за звичаєм його царській величності віддавати поданьому”. [571, с.16] Оскільки протягом 50-х років до козацького стану влилося чимало селян та міщан, складання реєстру привело б до соціального вибуху в суспільстві. Це добре розуміли урядові кола і тому не поспішали проводити перепис населення. На вимогу Варшави скласти реєстр козаків, українське посольство на сеймі 1661 р. домоглося затвердження постанови, за якою уряд Ю.Хмельницького зобов'язувався реєструвати військо не раніше як через три місяці після виконання умов Гадяцької комісії і по поверненню православної церкви маєтків, захоплених уніатами. [381, с.357-358]

Гетьман продовжив політику своїх попередників, дбаючи про підтвердження за монастирями маєтностей, отриманих ними ще за Б.Хмельницького та І.Виговського. Протягом кінця 1659-1660 рр. гетьман видав універсали на земельні пожалування Київським Софіївському, Видубицькому, Михайлівському жіночому та Золотоверхому, Печерському монастирям, Мозирському, Густинському та іншим. [211, 212, 26, 30, 41, 42, 227, 232-234; 311, с.106-108; 341, с.29] Всього за 1659-1662 рр., за нашими підрахунками, було видано 16 універсалів 11 монастирям. Гетьман уступав монастирям навіть власні володіння. Так, зокрема в універсалі від 7 січня 1660 р. Ю.Хмельницький повідомляв лубенську старшину, що він передає Мгарському монастирю свої млини на р.Сулі із всіма прибутками та наявними хлібними запасами. [229] Особливо великі

маєтності були надані Мгарському, Терехтемирівському, Макошицькому, Київському Видубицькому монастирям, ігумени яких - В.Загоровський, І.Шафронський, В.Бубліцевич і К.Старушич, активно підтримували політику Ю.Хмельницького.[610, с.232-233] Не були обділені увагою державної влади і представники вищого православного духовенства. Так, наприклад, чернігівський єпископ Л.Баранович одержав 21 січня 1660 р. універсал Ю.Хмельницького про підтвердження єпископських володінь та доходів з них.[527, с.27]

Уряд намагався регулювати відносини між ігуменами монастирів та козацькою старшиною, вирішуючи різні суперечки між ними щодо земельних розмежувань та користування різними промислами. Зокрема, Ю.Хмельницький в універсалі від 8 січня 1660 р. наказав київському сотнику Устерському повернути Київському Софіївському монастирю незаконно захоплений перевіз через озеро Доморовських.[230] В іншому універсалі від 6 липня 1661 р. гетьман суворо виговорював лубенському отаману Павлові за те, що його люди викосили траву на “Ксендзовій луці” Мгарського монастиря, образивши при цьому ігумена, до того ж, його козак Полоній в лісі “вчинив шкоду”. Ю.Хмельницький наказав повернути монахам сіно, монахи при цьому обіцяли отаману повернути витрачені ним гроші на косарів, а Полонію, як козаку, йти у військо”. [506, с.64]

Влада дбала про захист маєтностей православної церкви і перед російським та польським урядами. Так, відправлене до Москви на початку 1660 р. посольство на чолі з ніжинським полковником В.Золотаренком, мало висувати вимогу на з’їзді в Борисові про повернення православної церкві захоплених уніатами маєтностей.[307, с.6] Це ж прохання було включене до інструкції посольства, направленому до Яна-Казимира на початку грудня 1660 р.[336, с.54] та на Варшавський сейм в травні 1661 р. - бо інакше “народ наш руський і Військо Запорозьке до вірності підданської і зичливості його королівської милості послуг відповідно пунктів Гадяцьких прийти не зможе”. [281, с.116]

За постановою Варшавського сейму 1661 р. була утворена спеціальна комісія, яка мала б вирішити питання про повернення православної церкві захоплених уніатами маєтностей. Проте вона діяла досить мляво, що пояснюється підтримкою уніатів католицькими кардиналами Конгрегації Пропаганди Віри та папським нунцієм А.Пігнателлі. Тому гетьман в кількох листах до Яна-

138

Казимира просив пришвидшити роботу комісії, члени якої вирішували б справи про повернення церков православним; пропонував зменшити чисельність комісарів для більш ефективної діяльності. [336, с.122, 129-130, 178-179]

Перед початком роботи Варшавського сейму в березні 1662 р. гетьман разом із митрополитом Діонісієм Балабаном направили лист до короля з клопотанням про виконання ним обіцянок, даних попереднім сеймом православної церкви. Проте через сильну опозицію зі сторони католицьких ієрархів сейм постановив лише утворити нову комісію, яка б до 5 вересня 1662 р. мала вирішити всі суперечності щодо маєтностей між православними й уніатами. Не зважаючи на прохання Ю.Хмельницького до великого канцлера коронного М.Празмівського та маршалка коронного Є.Любомирського про сприяння та допомогу в захисті православної віри, дана комісія навіть не приступила до роботи. [369, с.156]

Отже, уряд Ю.Хмельницького активно відстоював інтереси православного духовенства, що сприяло подальшому розширенню монастирського землеволодіння. Оскільки уряд в основному захищав інтереси вищого православного духовенства, нижче (сільські та міські священики) часто виступало в опозиції до політики гетьмана, стаючи виразником демократично-охлократичних тенденцій у суспільстві. Бажаючи обмежити владу своїх ієрархів, окремі угруповання білого духовенства стають провідниками московської політики на Україні, за дорученням російського уряду ведуть спостереження за діяльністю вищого духовенства та козаків, повідомляють дані про становище в державі тощо. [610, с.232, 233] За такою "благочинною" діяльністю священиків приховується не що інше як бажання потрапити до вищого розряду духовенства, свідченням чого може слугувати постать ніжинського протопопа Максима Филімоновича, який вислужився перед Москвою до посади єпископа і охоронця київської митрополії. Діяльність таких представників білого духовенства стала яскравими проявами доби "Руїни", коли особисті приватні інтереси переважали над державно-національними.

Включення українського міщанства в сферу політичного життя відбулося головним чином, через вступ окремих його представників до лав козацтва. Деякі з них, наприклад, Я.Сомко, весною 1660 р. став наказним переяславським полковником, а з кінця

1660 р. - наказним гетьманом на Лівобережній Україні[474, с.4-5], хоча зовсім недавно, як звинувачували його запорожці, шинкував на Дону горілкою.[307, с.337]

Політика, спрямована на захист інтересів козацького стану, вела до загострення суперечностей між городовим козацтвом та міщанами. Саме на міщанство падав основний тягар податків. Це зумовило активні зносини міщан із Москвою, які випрошували від царя підтверджень на магдебурзьке право та різних надань та привілеїв. Крім того, міщани почали шукати захисту у російській владі проти козацької адміністрації, яка раз-у-раз втручалася у міські судові і господарські справи. Так, почепський ремісник А. Родивич наприкінці 1659 р. писав у Посольський приказ, що наказний стародубський полковник самовільно захопив його майно і багато солоду загальною вартістю в 400 злотих.[399, с.59]

У березні 1660 р. ніжинській бурмистр і райці клопоталися перед царем про земельні пожалування, міські низи просили звільнити їх двори від постоїв військ і захистити від зловживань місцевої старшини.[307, с.337; 65] Проте не можна стверджувати, що уряд Ю. Хмельницького повністю ігнорував інтереси міщан: зустрічаємо гетьманський універсал від 7 серпня 1660 р., адресований чернігівській старшині, який заборонив стягувати з міщан податки понад встановленої державою норми, а тих “хто без універсалу буде здирства чинити, полковником тамошнім до нас не відсилаючи карати дозволяємо”.[23] З метою захисту економічних інтересів київських міщан гетьман видав універсал від 28 липня 1660 р. про заборону Братському і Фроловському монастирям “шинкувати”.[462, с.320] Київським міщанам було надане право безмитної торгівлі і вільного проїзду у всі російські міста за універсалом від 5 липня 1660 р.[311, с.108]

Становище українського селянства під час гетьманування Ю.Хмельницького суттєво не змінилося. Панівний клас, в основному, експлуатував селянство через посередництво державного апарату. Виняток становили монастирі, незначна частина шляхти та представники вищого православного духовенства, що мали маєтки. При наданні маєтностей монастирям чи старшині відзначалося, що селяни мають чинити “звичне послушенство” новому власнику. Так, в універсалі ніжинського полковника В.Золотаренка, датованого 1662 р., вказується, що “оглядаючи заслуги М.Кімбаровича на різних

службах, даємо йому с.Березу в глухівській сотні. Наказуємо, щоб вїт і вся громада березівська йому належне послухання при звиклій повинності, давала”.[485, с.17]

Становище українського селянства значно погіршилося після заключення Чуднівської угоди, коли шляхта активно почала повертати свої маєтності на території Правобережної України. Щоб попередити соціальний вибух, гетьман наприкінці 1661 р. розпорядився усунути з маєтків державців, старост і підстарост. Проте вже в лютому 1662 р. Варшавський сейм скасував цю постанову, наголосивши на вільному поверненню шляхти до своїх маєтків, виконанням селянами панщини та інших обов’язків.[481, с.390] Під тиском польського уряду в квітні 1662 р. гетьман був змушений погодитися на повернення шляхти.[288, с.224-225]

В стосунках із польським та кримським керівництвом Ю.Хмельницький намагався поліпшити становище соціальних низів. В багатьох відісланих листах до офіційних кіл Варшави він просив зв’язатися із кримським ханом, щоб той “втихомирив орду”, яка “під личиною допомоги грабує і спустошує Україну”.[336, с.75] Знаючи про складну ситуацію із хлібом в зв’язку із засухою, просив, щоб польські комісари із справ релігії “прибули без війська і обозу, бо край і так обіднів, та щоб жовніри не брали хліба і не притісняли бідних людей”; у договорі з Мехмед-Гіреєм у вересні 1661 р. ставив вимогу, щоб орда не збирала хліба в полках вірних уряду Ю.Хмельницького, які міста та села будуть на Лівобережжі добровільно переходити на сторону гетьмана, не чинити шкоду їх жителям.[336, с.78-79, 121, 125-128] Лист Мехмед-Гірея до гетьмана від 8 березня промовляє про існування домовленості про взаємний обмін полоненими з обох сторін. Крім того, хан призначив десять яничар для збору українських полонених в ногайських ордах і повернення їх додому та надсилав спеціальні послання до солтанів, щоб їхні орди не чинили ніякої шкоди жителям України.[336, с.91-92; 254, с.289-291] Із виписки російського воеводи Г.Ромодановського дізнаємося, що в лютому 1661 р. до Бахчисараю був відправлений посланець з вимогою повернути на Україну набраний зимою ясир біля Ніжина, Прилук та Стародуба.[1, с.245-246] В січні 1662 р. воевода М.Куракін повідомляв царю, що гетьман і хан наказали татарам “черкас не рубати і в полон не брати”.[5, с.294] В листопаді 1662 р. полоцький стольник П. Тетеря доповідав Яну-

Казимиру, що “орда хоче взяти ясир за Дніпром, на Поліссі, проте гетьман вже попередив там людей, щоб береглися” і те, що Ю.Хмельницький використовує для розрахунків з татарами власні кошти.[336, с.221-222, 227]

Отже, з одного боку, гетьман сприяв збільшенню монастирського землеволодіння, проте намагався стримати ріст феодалного землеволодіння шляхти і старшини. Одночасно прагнув захистити інтереси козацького стану та поспільства перед російським, польським та кримським урядами. За його гетьманування не було проведено розмежування козаків із покозаченими селянами. Форми “звичклого послушенства” селян своєму панові не були чітко окреслені і селяни в основній своїй масі залишалися вільними. Проте спостерігалася тенденція до подальшого загострення соціальної ситуації на Україні. На Правобережній Україні населення потерпало від перебування жовнірів та татар, які грабували та спустошували міста і села, та від напливу шляхти, яка поспішала зайняти свої попередні маєтності, змушуючи селян, міщан і козаків відробляти панщину.

Зважаючи на параліч центральної влади на початку 1661 р., жителі найбільших правобережних міст – Умані, Корсуня, Білої Церкви, Паволочі та Брацлава власними силами організували відсіч ворогам – “в містах закрились і поляків не пускають”. [305, с.247, 272] Соціальна боротьба на Правобережжі поєднувалася із національно-визвольною. Населення, незадоволене реанімацією польсько-шляхетських порядків, свавіллям жовнірів і ординців, нехтуванням Варшавою умов Гадяцької угоди, самочинно виганяло шляхту із її маєтків. Антипольські рухи 1661 р. були настільки сильними, що сенат був змушений якимось врегулювати повернення панства на Правобережну Україну: за його поданням Варшавський сейм у травні 1661 р. зобов’язав кожного з них представити в трибунал докази про свої права на дідицтво. Хто ж ризикував зайняти маєток без рішення Трибуналу, мав бути оголошений баннітом. [381, с.338] Проте вже 1662 р. під тиском представників від шляхетських сеймиків сейм прийняв нову постанову, що дозволяла “всім обивателям Київського, Брацлавського, Подільського і Чернігівського воеводств вільно займати свої маєтки, а селянам і козакам наказувалося виконувати свої обов’язки”. Сейм забороняв видавати українському гетьману універсали, які б суперечили цій постанові,

“інакше не матимуть ніякої ваги”. [381, с.390]

На Лівобережній Україні населення також потерпало від іноземних військ, тепер вже російських, та свавілля царських воєвод, проте соціальні суперечності мали ще й внутрішні причини: посилення визиску соціальних низів козацькою старшиною; розкол старшини на угруповання, які вели між собою боротьбу за владу і використовували демагогічні лозунги для залучення до неї найбільш знедолених верств суспільства. Джерела зафіксували величезні зловживання з боку старшини, внаслідок яких становище селянства і незаможних козаків помітно погіршувалося. Запорожці скаржились у Москві, що городова старшина притискує свободу промислів, віддаючи їх на відкуп: за словами І. Брюховецького “значні навчилися на роки тютюну відкуповлювати, а військо тільки за свої вольності звикло вмирати”. [307, с.102] Міщани та січовики писали до Посольського приказу, що старшини, використовуючи своє неконтрольоване ніким службове становище, “самі всім володіють і збагатіли не в міру”. [308, с.349] Запорожці про В.Золотаренка говорили, що він “все про багатство думає - до ляхів відвезе платню за вольності; він і так вже в них в конституції записаний”. [307, с.102] Переяславські міщани скаржились російському уряду і на те, що старшина порушувала їх права “займанщини”, віднімаючи у них та селян крапці земельні ділянки, самочинно забирали млини і взагалі притісняли бідних людей так, “що в самому Царгороді бусурманами такої тягості не робиться”. [308, с.349; 486, с.76-77] Окрім того, вона вилучала у рядових козаків, міщан і селян золоті і срібні монети, замінюючи їх мідними за однакову ціну. [308, с.334] Київський полковник В.Дворецький визнав, що Я.Сомко, В.Золотаренко та інші старшини “дерли по містах і селах вбогих людей нестерпними податками: стації брали всякими пашнями... скарби з людей собі забирають. Козакам забороняють на Січ хліб возити ... і нікому жодної речі задарма не дадуть. Тільки у них треба все купляти”. [515, с.393]

Закономірно, що подібні дії старшини викликали широке незадоволення серед рядового козацтва, міщан і селян. Передчуваючи народження нового соціального руху, чернігівський воєвода Г.Куракін повідомляв російський уряд, що на Лівобережжі, за словами чернігівців, починається “друга Пушкарівщина”. [167, с.700]

Проте соціальний рух проти гноблення урядовців не переріс у загально-масове повстання, як за гетьманування І.Виговського у

1658-1659 рр. Цьому завадили, на наш погляд, дві причини: по-перше, йшла громадянська війна, яка носила характер боротьби між Правобережжям і Лівобережжям за гегемонію в державі; по-друге, масове незадоволення населення діяльністю городавї старшини вмїло використав І.Брюховецький, спрямувавши його у русло боротьби за скликання широкої загальної ради, яка б обрала законного гетьмана козацької України. Таким чином, соціальні протиріччя знову тісно переплелися із політичними, разом підточуючи підвалини держави. Соціальна боротьба на Лівобережжі стихає лише після Ніжинської “чорної” ради в червні 1663 р., на якій отримала перемогу Запорозька Січ на чолі з І.Брюховецьким.

Таким чином, маємо підстави зробити наступні висновки:

По-перше, відсутність законодавства щодо розмежування державної та селянської власності; зосередження в руках місцевої адміністрації усієї повноти виконавчої та судової влади неминуче та перманентно закладає основи для соціальних протиріч у суспільстві.

По-друге, уряд Ю.Хмельницького, прийшовши до влади у складній соціально-політичній обстановці, проводив виважену соціальну політику, продовжуючи лінію Б.Хмельницького: підтримував монастирі, не надавав шляхті і старшині великих земельних володінь, а, в основному, лише підтверджував права на попередні; не посилював визиску селянства; не провів розмежування між козаками і козаченими, намагався захистити економічні права міщанства. Після укладання Чуднівського договору - затримував повернення шляхти до своїх маєтків, намагався покращити становище різних прошарків населення у клопотаннях до польського короля та у договорах із кримських ханом.

По-третє, непримиренне ставлення з боку більшості козацтва (особливо Запорозького) до спроб старшини виділитися у привілейований стан привели до загострення суперечностей на Лівобережній Україні в 1661-1662 рр. Соціальні виступи (рух за “чорну” раду, боротьба із урядовими підрозділами Ю.Хмельницького, вбивство заможних козаків) не збігалися із національними інтересами козацької України і відігравали деструктивний характер, послаблюючи сили держави у боротьбі за незалежність.

Характеризуючи суспільно-політичне життя в 1659-1662 рр. потрібно відзначити такі його риси:

1. В політичній системі утверджується республікансько-

олігархічна форма правління.

2. Серед органів державної влади істотно звужуються prerogative гетьманату (право скидати і призначати старшин, судові і військові повноваження); збільшується роль старшинської ради.

3. Позбавлена контролю з боку центральних структур полкова адміністрація посилює свої політичні та економічні позиції, часто виступає опозиційно до гетьманської влади, стає ініціатором розпалювання міжусобної боротьби за владу.

4. Запорозька Січ активно претендує на політичну гегемонію в державі: відмовляється визнати владу Ю.Хмельницького після Чуднівської угоди, оголосивши І.Брюховецького кошовим гетьманом, щоб відмежувати себе від городової України; самостійно веде зносини із Москвою; виступаючи “захисницею” всіх скривджених і бідних, бере активну участь у передвиборній кампанії.

5. Укладання Переяславського (1659 р.) та Чуднівського (1660 р.) договорів відбулося внаслідок відсутності консолідації всередині державної еліти; серед частини старшин утверджуються ідеї автономізму, переважання приватних інтересів над державними.

6. Непомірне збагачення старшини, нехтування нею соціально-економічних інтересів селян, міщан і козаків зумовили загострення соціальних суперечностей.

7. В соціальній політиці уряд намагався загальмувати процеси диференціації та захистити “права і вольності” Війська Запорозького перед урядами Росії, Речі Посполитої та Криму.

РОЗДІЛ 3
ЗАХОДИ УРЯДУ Ю.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ЩОДО ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ

Зовнішньополітична діяльність

Прихід до Ю. Хмельницького у вересні 1659 р. відбувся у складній внутрішньо- і зовнішньополітичній ситуації на Україні. На Лівобережжі перебували значні сили російського війська, тому продовження війни з Росією практично означало подальшу ескалацію громадянської війни. Водночас розірвання Гадяцького договору кидало б її у вир воєнних дій із Польщею та Кримським ханством. Шансів отримати самотужки перемогу у них не було. Уряд прийняв вірне на той політичний момент рішення діяти обережно, використовуючи суперечності між Московією та Річчю Посполитою. Ще на початку вересня 1659 р. гетьман послав ченця Нікольського Пустиного монастиря Феодосія до київського воєводи В.Шереметьєва із повідомленням, що “він і все Військо Запорозьке хоче служити царю, як і його батько, і не хоче битися із царської величності ратними людьми, а з ляхами”. [309, с.441]

Одночасно уряд прагнув заручитися підтримкою турецького султана та зберегти союзницькі стосунки із кримським ханом. Так, у вересні 1659 р. у Чигирині перебував турецький посол, який прибув ще до І.Виговського та після його зречення від влади підтримав новообраного гетьмана й обіцяв Ю.Хмельницькому прислати 40-тисячне військо для боротьби з Росією. [303, с.78] Гетьман направив до Бахчисараю посольство із листом до Мехмед-Гірея, в якому переконував хана приділити більше уваги розв’язанню власних державних проблем, зокрема, захисту прикордонних улусів, а не надсилати татар на Україну. [308, с.299] Українські послы, “посилаючись на дружбу Б.Хмельницького з татарами”, запевнювали його у бажанні нового гетьмана зберегти мирні відносини із своїм південним сусідом. Зі свого боку Мехмед-Гірей схилив гетьмана до укладання “миру із польським королем, як своїм давнім паном”. [265, течка 32] Водночас він пообіцяв попрохати турецького султана надати українцям допомогу в боротьбі із Росією та спонукати королівський двір активніше підтримувати військовою силою Ю.Хмельницького. [265, течка 86] Уряд прийняв рішення відкрито

не розривати ні з Польщею, ні з Росією, виграти час і обрати для себе найбільш оптимальний варіант союзу з однією із сусідніх держав, оскільки затверджені польським сеймом Гадяцькі статті не задовольняли більшість козацтва. На початку жовтня уряд надіслав листа до Яна-Казимира та приступає до вироблення Жердівських статей. В листі до короля від 4 жовтня гетьман зазначав, що Військо Запорозьке залишається у підданстві й. к. м. на основі наданих Яном-Казимиром “привілеїв на вольності і свободи”, звинувачував І.Виговського у пролитті невинної крові у міжусобних війнах та обіцяв заспокоїти “задніпровське свавілля”. [288, с.319] Жердівські статті були розроблені на основі договору 1654 р. з Москвою, із врахуванням уроків україно-російських відносин у 1654-1659 рр. та передбачали збереження внутрішньополітичного суверенітету Української держави. Окрім пунктів про зміцнення прерогатив гетьманської влади, вони вимагали повернення українському уряду права на міжнародні зносини та участі козацьких посольств у переговорах Росії із сусідніми країнами у складі укладання нею мирних договорів. До складу Гетьманщини повинна була бути включена територія північної Чернігівщини та частина Білорусі, на якій козацькі полки визнали владу українського гетьмана; заборонялось перебування на українській території російського війська і воевод (за винятком Києва). Підкреслювалися збереження за всіма прошарками українського населення різного роду прав, привілеїв, а також незалежність українського митрополита від російського патріарха. [319, с.100-102]

Проте, через розкол української еліти російській стороні вдалося нав'язати не вигідні для України умови Переяславського договору. За ними вона повністю виключалась із міжнародних зносин; гетьманові не дозволялося ані приймати послів, ані відправляти їх в іншу державу; в разі прибуття послів у якихось справах їх мали посилати до царя (ст. 9); ст. 10 забороняла зносини із Кримом, а у 4 ст. містилась вимога без дозволу царя не допомагати іншій стороні. [307, с.365-266; 55]

В цілому статті 1659 р. були значним кроком назад порівняно із договором 1654 р. Зрозуміло, що “державницьке угруповання” старшини бажало скасування не вигідних статей, і з метою їх виправлення до Москви було споряджене велике представницьке посольство, до якого входили 4 полковники: черкаський А.Одинець,

чигиринський П.Дорошенко, миргородський П.Апостол, київський В.Дворецький, 2 наказних полковники – корсунський О.Тецкевич, уманський М.Булига і 36 сотників, 2 писарі, 168 козаків.[325, с.3] Така кількість української делегації мала б засвідчити Москві всю серйозність запропонованих нею змін та доповнень до Переяславських статей 1659 р. Посольство на початку грудня прибуло до Москви, де мало тривалі переговори із боярами і дяками з приводу нових статей та змін у статтях Б.Хмельницького. Про ці петрактації та резолюції на них Олексія Михайловича було складено протокол, за яким ми можемо прослідкувати вимоги українського уряду: 1) щоб царські воєводи були лише у Києві та Переяславі; 2) послі Війська Запорозького мали право віддавати привезені грамоти безпосередньо цареві і щоб грамоти читалися в присутності послів, а також про повернення незалежного козацького суду; 3) щоб цар не приймав жодних прохань і листів від старшини, духовенства, посполитих і Запорожжя без супроводжуваних їх листів; 4) щоб при мирних переговорах з Польщею та іншими державами послі Війська Запорозького мали “вільний голос”; 5) про скасування заборони зносин із Кримом; 6) про повернення права міжнародних зносин; 7) про пробачення вини родичам і прихильникам Виговського та про звільнення ясиря, набраного московським військом; 8) про допомогу військом проти поляків і татар; 10) про призначення Житомирського староства під гармату військову.[307, с.1-8; 616, с.122]

Таким чином, пропозиції українського посольства щодо внесення змін до статей Переяславського договору торкалися всіх сторін державного життя і мали за мету повернути українсько-російським відносинам форму конфедеративного союзу. Проте, російське керівництво не пішло назустріч проханням української сторони. Було дозволено: вислати своїх післанців для участі в переговорах із Річчю Посполитою; з Кримом, Валахією та Молдавією мати тільки зносини у прикордонних справах. Цар погодився із доцільною пропозицією самостійно вирішувати справи у відбитті ворожих наступів на Україну із залученням московських ратних людей, щоб через “велику протяжність доріг Україна не зазнала від неприятеля упадку і горя”. [307, с.1-8]

Як бачимо, поступки російського керівництва носили другорядний характер. Після царської грамоти на старшинські чолобитні зовнішньополітична діяльність українського уряду

переходила в іншу площину: втративши право на самостійний характер, вона велася тільки за дозволом із Москви та під контролем Посольського приказу. Гетьманський уряд намагався скористатися хоч цими обрізаними правами. Так, було прийняте рішення спорядити посольство до Борисова, щоб на переговорах Росії з Польщею захищати національні інтереси. Окрім питання демаркації кордону з Польщею, українське посольство на чолі із В.Золотаренком та його помічниками Ф.Коробкою та К.Матюхою мало домагатися від польської сторони вільного сповідання православної віри на території Речі Посполитої; підпорядкуванню київському митрополиту львівського, володимирського, перемишльського і холмського єпископств; дозволу польським і литовським купцям торгувати в Україні, а українським у Польщі; ставилася вимога у зносинах польського уряду із Військом Запорозьким офіційного користування українською мовою як державною.[66, с.106; 345, с.420-421; 307, с.13-14]

Ці вимоги уряду свідчили не лише про захист інтересів держави, а й про турботу за православне населення у Речі Посполитій та про збереження авторитету козацької України на міжнародній арені. Оскільки Борисівська комісія так і не розпочала своєї роботи, Ю.Хмельницький вислав у березні 1660 р. послів до Варшави, які підтвердили вимоги гетьманського уряду перед королівським двором.[305, с.46] Не дивлячись на заборону зовнішніх зносин, уряд намагався відновити відносини із Придунайськими князівствами, прагнучи мати в них політичних союзників, які б допомогли йому захищати українські національні інтереси. Так, на початку 1660 р. були налагоджені стосунки із трансільванським князем Ракоці, від якого у травні 1660 р. до Чигирина прибув посол Ян Ізграв. Він проінформував Ю.Хмельницького про згоду князя надати військову допомогу українському уряду проти Речі Посполитої.[305, с.102] Гетьман підтримав акцію повернення престолу молдавському господарю К.Щербану, якого Туреччина наприкінці 1659 р. позбавила влади. Протягом 1660 р. він через уманського полковника М.Ханенка активно вів переговори із К.Щербаном, який осів у Кам'янці-Подільському, прагнучи завдяки військовій підтримці господаря здобути в його особі політичного союзника.[19, с.3; 275; 253, с.109-110] За дозволом із Москви, Ю.Хмельницький намагався встановити добрі стосунки і з урядом Оттоманської Порти. Наприкінці літа 1660 р. до турецького двору в Єдикулі було вислане посольство на чолі із

Д.Кононовим.[70] З'ясувати мету посольства не вдалося. Маємо дані із пізніших джерел про намагання гетьмана знайти сильнішого протектора. Можливо, це була його перша спроба в цьому плані.

Таким чином, протягом періоду з жовтня 1659 - до вересня 1660 рр. уряд намагався забезпечити державі внутрішню автономію та право на самостійну зовнішньополітичну діяльність (Жердівські статті), після Переяславського договору прагнув розширити рамки її автономії (місія А.Одинця та П.Дорошенка), дбав про захист українських інтересів та робив спроби заручитися підтримкою придунайських князівств, Криму та Порту у боротьбі проти Польщі.

Підписання Чуднівського договору у жовтні 1660 р. позбавляло гетьманську адміністрацію права на самостійну зовнішньополітичну діяльність. Нагадуємо, що Гадяцькі статті не дозволяли гетьманові приймати іноземні посольства – “жодних посольств від сторонніх держав гетьман приймати не може, а якщо б такі з'явилися, то відряджати їх до королівської величності...”.[381, с.299] За пунктом 2 Чуднівської умови Ю.Хмельницький був зобов'язаний відмовитися від влади як московського царя, так і інших сусідніх володарів, за винятком польського короля. За пунктом 7 українська сторона повинна була б підтримувати мирні стосунки із Кримом, як “того вимагає приязнь між Річчю Посполитою і ханом Кримським”. [288, с.381-383]

Отже, офіційна Варшава прагнула позбавити український уряд права суб'єкта міжнародних відносин, побоюючись, що вона зможе собі знайти союзників проти Речі Посполитої та давала дозвіл лише на зносини із Кримським ханством. Тому з кінця 1660 р. зовнішньополітична діяльність українського уряду проводилася, в основному, в двох напрямках: 1) приймалися заходи по захисту прав і вольностей Війська Запорозького перед королівським двором; 2) зміцнювалися стосунки із татарськими офіційними колами у надії з їх допомогою звільнити від польської залежності Правобережжя, а від московської – Лівобережжя. За нашими підрахунками, з кінця 1660 р. до кінця 1662 р. із Чигирини було направлено 12 посольств і посланців до Яна-Казимира і відомих державних діячів (М.Пражмовського, Є.Любомирського та С.Потоцького). Так, відразу після Корсунської Генеральної ради у листопаді 1660 р. Ю.Хмельницький відіслав свого посланця до Варшави, щоб повідомити короля про своє затвердження та прохати уряд залишити за Військом

Запорозьким “попередні вольності і Гадяцькі умови”. [346, с.29-30] Крім того, за рішенням самої ради до коронного маршалка Є.Любомирського було відправлено генерального обозного Т.Носача, який мав владнати справи щодо визначення місця розташування коронного війська; а також клопотатися про відкликання Бахчисараєм татарських орд з України. [346, с.45-46]

На початку грудня до Кракова, де тоді перебував король із двором, [289, с.309-310] Ю.Хмельницький спорядив представницьке посольство за участю С.Голухівського, С.Півня, Я.Креховецького та О.Скородкевича з козаками. Вони мали домагатися підтвердження Чуднівської угоди; повернення православним захоплених уніатами єпископств, церков та їхнього майна і володінь: щоб жовніри не чинили безчинств українському населенню при постоях; пробачення полковникам Т.Цецорі, П.Апостолу, В.Дворецькому за їх підтримку у війсьній кампанії Московії; щоб митрополит повернувся до Києва. Ставилася окрема вимога про надання допомоги К.Щербану, а в разі відмови – просити хоча б надати йому притулок на території Речі Посполитої. Чернігівський воєвода повинен приїхати до Чигирина, щоб скласти нові пункти замість викресленого положення про Руське князівство. Посли мали заручитися підтримкою коронних та литовських урядовців та отримати обіцянку короля і сенаторів щодо підтвердження на майбутньому сеймі вимоги українського посольства. Окремий пункт інструкції вимагав оперативного вирішення польськими урядовцями козацьких прохань, бо інакше – “і союзники Польщі перейдуть на сторону Москви”. [32; 346, с.48-50]

Наприкінці грудня 1660 р. із Чигирина до Яна-Казимира був висланий медведівський сотник С.Опара із царськими грамотами до Ю.Хмельницького, привезені капітаном Ф.Сухотіним. Сотник мав завдання доставити до двору і самого російського офіцера, проте з умовою, що поляки повернуть Ф.Сухотіна до гетьманської резиденції – для обміну його на українців, ув’язнених у Москві. Крім того, сотник повинен був представити королю прохання гетьмана, щоб жовніри і орди не грабували й не спустошували край, а краще були б використані у Лівобережній Україні для боротьби з “барабашами” й російськими залогами: “козаки наших полків давно б пішли за Дніпро, але не можуть залишити своїх дітей і дружин на жовнірів і орду”. Ю.Хмельницький докоряв Яну-Казимиру за не присилання коронного війська для походу за Дніпро – “хоч в нас і руки віднялись

від писання”. С.Опара мав також прохати, щоб “король надіслав посланця до хана, щоб той втихомирив орду”, яка під личиною допомоги грабує і спустошує Україну та щоб козаків не витіснили із шляхетських маєтків.[346, с.74-77]

Зважаючи на небажання королівського двору псувати стосунки із Мехмед-Гіреєм, гетьманська адміністрація вирішує самостійно розв’язати проблему перебування татарських орд на Україні. З цією метою у грудні 1660р. був укладений договір – “Вічний мир” із Кримським ханством, який передбачав окрім визнання недоторканості державних кордонів обох сторін і надання Ю.Хмельницькому допомоги з Криму проти Москви та лівобережної проросійської старшини. Він, як і в свій час договір І.Виговського із Кримом у лютому 1658 р., залучав зовнішню силу для владнання внутрішньополітичних конфліктів та надавав можливість кримському керівництву втручатися у внутрішні українські справи. Проте, на нашу думку, іншого виходу в уряді Ю.Хмельницького не було, оскільки Польща, що переживала політичну та економічну кризу, не в змозі була надати суттєву допомогу у боротьбі проти Росії та “барабашів”.

Український уряд робить спробу відновити К.Щербана – свого політичного союзника – на господарському престолі у Молдавії, надавши йому воєнну допомогу наприкінці січня 1661 р. Проте вона закінчилася невдачею, не принесла українській стороні жодних позитивних результатів, а лише погіршила стосунки її із Кримським ханством та Туреччиною.

У січні 1661 р. до Варшави був висланий посланець житомирський сотник Соколовський, який повідомив королівський двір про заключений “Вічний мир” із ханом та про початок військових дій об’єднаних українсько-татарських підрозділів на Лівобережжі. Сотник мав також клопотатися перед Яном-Казимиром про зрівняння православних у правах із католиками на теренах Речі Посполитої.[690, с.629; 346, 78-80] У лютому 1661р. до королівського двору ввійшли Т.Цецюра та П.Апостол – особисто просити про дарування пробачення у Варшаві.[1, с.244-245] Цього ж місяця до Варшави був відісланий генеральний писар П.Тетеря із скаргами гетьмана на порушення польською стороною договірних статей (шляхтичі “... козаків в міщанське тягло записують і збирають з них податки”).[308, с.320]

На початку березня Ю.Хмельницький вислав до хана прилуцького полковника Л.Горленка із козаками, який передав Мехмед-Гірею прохання гетьмана повернути на Україну взятих зимою полонених.[308, с.246]

Ю.Хмельницький висловлював своє незадоволення тим, що польський уряд не відправив до Чигирин Ф.Сухотіна, як того просив гетьман та не надав допомоги К.Щербану. У листі до С.Потоцького від 6 березня 1661 р. вимагав у коронного гетьмана “втихомирити” суперінтенданта Вільчковського, жовніри якого чинили різні безчинства, “через що багато козаків можуть перейти на сторону Москви”. [336, с.81-83]

Взагалі в цей період український уряд, не дивлячись на заборону із Варшави, веде досить жваві дипломатичні стосунки із сусідніми країнами, намагаючись захистити національні інтереси. Про це свідчить і лист канцлера М.Празмовського до коронного маршалка Є.Любомирського від 21 березня 1661р., в якому скаржився на Ю.Хмельницького, що той не повідомляв безпосередньо йому, канцлеру, про свої зовнішні зносини, а тільки відсилав копії листів. З цього ж документу дізнаємося, що гетьманська адміністрація вислала до Порти чисельне посольство, яке шляхом багатих дарунків султану та запевнень у дружбі мало б засвідчити прихильне ставлення офіційного Чигирин до Османської імперії.[289, с.46]

Про спроби розширити рамки автономії козацької України свідчить зміст розробленої старшинською радою на початку травня 1661 р. інструкції посольству на Варшавський сейм, очолюваному генеральним суддею Г.Лісницьким, писарем В.Глосінським, брацлавським полковником І.Кравченком та колишнім суддею С.Зарудним. Насамперед, посла мали вимагати свободу визнання православ'я, непорушності його прав та ліквідації унії як “псевдорелігії та причини незгоди в суспільстві”. Православній церкві мали б бути повернені захоплені уніатами храми, інакше “народ наш руський і Військо Запорозьке до вірності підданської і зичливості його королівської милості послуг відповідно пунктів Гадяцьких прийти не зможе”. Ставилася вимога гарантії свобод і вільностей “народу руському”; українській шляхті, що підтримувала уряд Ю.Хмельницького, повернути конфісковані маєтки; оплачувати послуги козаків у коронному війську. У Брацлавському, Київському

і Чернігівському воєводствах усі уряди повинні були посідати православні шляхтичі, а в Руському, Волинському, Подільському і Белзькому воєводствах – по черзі православна і католицька шляхта. Вище православне духовенство щоб мало право висилати депутатів до коронного Трибуналу. Посли мали також домагатися збільшення чисельності козацького реєстру до 70 тис. осіб, права вільного проживання козаків у королівських і шляхетських маєтках на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, їх підпорядкування лише владі гетьмана і старшини; права участі у виборах короля, а за військові заслуги козаки “без всяких труднощів” повинні були отримувати нобілітацію. Гетьман і генеральна старшина, взамін за добровільну відмову від титулу Руського князівства, мали одержати староства на дідичних правах, полковники – маєтки, сотники – млини, а рядове козацтво – платню за службу. Гетьман мав бути обраний шляхом вільних виборів із православної старшини. Посли просили також про амністію всім козакам, що воювали на стороні Москви: щоб ні державні органи, ні приватні особи в майбутньому не чинили щодо них жодних репресивних заходів. Посли мали застерегти сейм, щоб в разі незатвердження ним даних умов, Військо Запорозьке не буде підпорядкуватися королю.[281; 217]

У червні 1661 р. польський сейм, беручи до уваги заключення Кардиського договору між Росією і Швецією, ратифікував більшість положень Чуднівського договору, проте відкинув вимоги українського уряду щодо ліквідації унії, права козаків у елекції короля, збільшення реєстру та ін.

Непоступливість польського керівництва в справі розширення рамок української автономії та затягування із наданням військової допомоги у війні проти Москви спонукають український уряд активізувати стосунки із Кримським ханством та розпочати таємні переговори із московськими офіційними колами про повернення під царську юрисдикцію. Недаремно Ю.Хмельницький в цей час вислав до Варшави спеціальних послів – М.Булигу, П.Красняка – до короля та канцлера із запевненнями у своїй вірності та спростуваннями “наклепів” щодо гетьманських зносин із Москвою.[336, с.106-110]

Не дочекавшись реальної допомоги і від польського уряду, Ю.Хмельницький у вересні 1661 р. під Ставищами уклав угоду із

Мехмед-Гіреєм, яка передбачала спільний військовий похід на Лівобережжя, регулювала перебування кримських підрозділів на українській території, в певній мірі полегшуючи становище правобережного населення.[35; 335, с.125-128]

У серпні-вересні 1661 р., готуючись до походу на Лівобережну Україну, уряд Ю.Хмельницького знову і знову просить польське керівництво надіслати коронне військо, “щоб Україна не стала руїною.”[336, с.115-116, 118-120] У жовтні до Вільно, де в той час перебував королівський двір, було відіслане посольство на чолі із Ф.Коробкою та Є.Тецкевичем. Окрім прохання про надання військової допомоги, воно мало клопотатися про те, щоб король наказав швидше розпочати діяльність комісій щодо повернення церков православним та щоб жовніри на території козацької України не забирали хліба у населення й не притісняли його.[336, с.121-124] Одночасно гетьман у листі до Яна-Казимира прохав зменшити кількість комісарів по розв’язанню церковних справ, визначених за Варшавською Конституцією 1661 р., для їх більш оперативної діяльності.[336, с.129-130] У листі від 8 листопада Ю.Хмельницький перепрошував короля, що не може вислати кілька полків у Литву, як того вимагало польське командування, бо в українських фортецях “стоїть озброєний ворог; Військо Запорозьке ослаблене частими ординськими переходами”. [336, с.135-136] Це вже, як бачимо, акт прямої непокори керівництву Речі Посполитої, оскільки за додатковими умовами Чуднівської угоди (пункти 3, 4) гетьман зобов’язувався надати два полки у розпорядження коронного гетьмана. Можливо, це була адекватна реакція на небажання Варшави допомогти Ю.Хмельницькому в його спробах об’єднати обидві сторони Дніпра під своєю булавою.[265, течка 177]

Ще одним із порушень договірних статей із Річчю Посполитою стало рішення українського уряду наприкінці 1661 р. усунути з маєтків державців, старост і підстарост, про що гетьман повідомив королівську канцелярію через своїх послів. Цей універсал Ю.Хмельницького скасовував постанову польського сейму про вільне повернення шляхти у свої володіння на території козацької України,[381, с.390] а отже, свідчить, що гетьман та генеральна старшина не були слухняним знаряддям в руках польської влади. Ю.Хмельницький взагалі хотів звільнитися від Чуднівської присяги, для чого відправив ченця Шафронського до константинопольського

патріарха з проханням дати дозвіл на її розірвання.[336, с.152]

У березні 1662 р. український уряд робить ще одну спробу розширити автономні права Української держави, відсилаючи посольство у складі корсунського полковника Г.Гуляницького, генерального писаря В.Глосінського, старшин І.Креховецького та Є.Каплонського. Посли мали повідомити польських сенаторів на Варшавському сеймі, що шляхта і орендарі власних і спадкових маєтків чинять утиски козакам, пригнічують їх різними оброками і податками, змушують до панщини, порушуючи цим умови Конституції 1661 р. Тому, щоб зняти соціальну напругу, вони мали домагатися збереження “усіх вільностей” Війська Запорозького та всього українського народу. (пункт 10). Посли мали також просити зрівняти православних архієпископів, єпископів, архимандритів, ігуменів у правах із католицьким духовенством та повернути захоплені земельні володіння (у інструкції конкретно вказувався їх список – Володимирському, Белзькому і Перемишльському єпископам; Дерманському, Дорогобуджському архимандритам та ін.) Окремий пункт 8 вимагав, щоб землі православних церков залишалися недоторканими. За пунктом 7 мали просити про підтвердження nobilitації та маєтностей, даних Конституцією 1661р., 4 пункт інструкції нагадував про обіцянку польського уряду виконати Гадяцькі пакти перед Військом Запорозьким. [336, с.177-179; 288, 413-418] Крім того, в листі, який мали передати королю, Ю.Хмельницький радив для швидкого вирішення справ у поверненні православних церков утворювати комісії у складі не більше чотирьох осіб.[336, с.177-179]

Перед початком роботи сейму гетьман спільно із митрополитом Д.Балабаном надіслали ще один лист до Яна-Казимира з проханням посприяти у справі навернення православної єрархії забраних уніатами церков та земель.[336, с.158] На Варшавському сеймі в травні 1662 р. українське посольство, натрапивши на сильний опір католицьких послів у вирішенні релігійних питань та отримавши звістку про рішення Польщі розпочати переговори в Литві із московськими комісарами, було змушене погодитись, щоб висунуті вимоги були розглянуті наступним сеймом.[662, с.197]

Зволікання польським керівництвом з наданням “потужної” допомоги змушували Ю.Хмельницького погрожувати Варшаві перейти “служити на сторону більш сильнішу”. Навесні 1662 р. французький посол при Варшавському дворі відзначав, що

“Ю.Хмельницький вислав своїх послів до Туреччини, аби там шукати допомоги для своєї України”. [661, с.131] Протягом квітня-липня 1662 р. гетьман направив сім посольств та посланців до Бахчисараю, щоб просити хана та візиря надати йому військову допомогу. [15, с.3-26] Щоб не порушувати договірних стосунків із Кримом, Ю.Хмельницький у травні надіслав листа до запорозького полковника І.Сірка, щоб той “із кримським царем сварок не чинив, і під ногайські улуси не ходив”. [15, с.10] Відправлений до Варшави в середині жовтня 1662 р. генеральний суддя Г.Лісницький передав королю, що взаємна ворожнеча Польщі і Росії розорила Україну і посилила там позиції Туреччини і Криму. Він також повідомив польське керівництво про остаточне рішення Ю.Хмельницького скласти гетьманські повноваження. [336, с.215-216]

Таким чином, не зважаючи на заборону права міжнародних зносин за умовами цих договорів, уряд продовжує проводити зовнішньо-політичну діяльність. Не отримавши суттєвої військової допомоги від Речі Посполитої у спробах об'єднати Правобережну Україну із Лівобережною, гетьман активізує свої відносини із Кримом та Туреччиною, намагаючись розірвати договірні стосунки із Польщею та знайти сильного протектора.

Боротьба за територіальну цілісність держави

Однією з ознак держави є наявність території у зафіксованих кордонах. Всередині XVII ст. відбулося правове оформлення кордонів козацької України з Річчю Посполитою та Росією, яке здобуло міжнародне визнання. Обсяг її території за Богдана Хмельницького був найбільшим.

За гетьманування І.Виговського терени Української держави поступово зменшуються. Внаслідок його політики, спрямованої на пошук опори зовні для вирішення внутрішньополітичних проблем, наприкінці 1657 р. держава втрачає Мінськ, у березні 1658 р. гетьман погоджується передати Росії Бихів і Чаус, а восени цього ж року - на виведення українських залог із межиріччя Случі та Горині.

Але обмеження території відбувалося водночас із тенденціями набагато серйознішими для долі української державності. Це розкол еліти за територіальною ознакою, міжособна боротьба

якої за владу привела до громадянської війни. Російський уряд, зміцнюючи свою присутність на Україні, активно формував на Лівобережній Україні “промосковську” партію серед різних прошарків населення, насамперед духовенства.[194-203] Тому відразу після обрання Ю.Хмельницького гетьманом, перед урядом постала актуальна проблема об’єднати під його булавою обидві сторони Наддніпрянщини. З цією метою гетьман із військом направився до Ржищева, а до лівобережних полків відбув відправлений Г.Гуляницький, щоб підготувати ґрунт для такого об’єднання.[344, с.382] З-під Ржищева гетьман закликав Т.Цецюру приїхати до нього в табір,[394, с.206] розуміючи, що таким чином зміг би нейтралізувати опозицію. В.Шереметьєв доповідав у Москву, що Ю.Хмельницький прагне з’єднатися із всіма задніпровськими полками, а з’єднавшись, хоче “промишляти над зрадниками, щоб їх викоринити”. [309, с.441] Напевне, під поняттям “зрадників” російський воевода розумів неслухняних гетьману полковників Лівобережжя.

Однак, до військових дій українського уряду проти промосковської партії лівобережних полковників (перяславський, ніжинський, київський, чернігівський і лубенський у вересні 1659 р. присягнули на вірність царю)[309, с.433-437] справа не дійшла. Гетьман та генеральна старшина прибули до Переяслава, щоб укласти новий договір з Росією та запобігти територіальному розпаду козацької України. Причини цього кроку українського керівництва пояснював Ю.Хмельницький в листі до С.Беньовського від 5 лютого 1660 р. Критикуючи І.Виговського, який спричинив “відчуження задніпровських полків “і не спромігся їх об’єднання, гетьман наголошував, що “без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як і та сторона без нас”. Прийняття влади царя він обґрунтував небажанням королівського двору надіслати необхідну допомогу, щоб чинити належний опір Москві і прихилити до себе Задніпров’я, оскільки “важко було малою купкою йти проти неприятеля, що рухався на Чернігів, Ніжин, Переяслав, в той час як ми знекровили свої сили” в міжособній боротьбі. [346, с.426-428]

Проте укладення Переяславського договору не згуртувало українську еліту. На самій раді із 11 присутніх полковників лише чотири (черкаський, канівський, корсунський і кальницький) були із Правобережжя, решта – лівобережних. Полтавський полковник

Ф.Жученко підтримував політику уряду Ю.Хмельницького, проте кальницький полковник І.Сірко в той час займав проросійську позицію. Семеро правобережних полковників не захотіли приїхати на заключення угоди з Москвою і дуже нарікали на гетьмана за прийнятті статті.

Укладений в жовтні 1659 р. договір з царем привів до подальшого розколу державної еліти за територіальною ознакою, оскільки влаштовував тільки лівобережну старшину. Крім того, за умовами договору, обмежувалась сама територія козацької України. Так О.Трубецьким була відкинута вимога ст.6 Жердівських статей, щоб українська влада поширювалася на Старий Бихів. Натомість на старшинській раді із російськими уповноваженим 15 жовтня князь заявив про вимогу царя вивести українські залоги із Сіверщини і півночі Чернігівщини на тій підставі, що ці землі здавна належали до Московської держави; міста Новгород-Сіверський, Чернігів, Стародуб і Почеп мали б перейти під юрисдикцію російських воєвод. Ці вимоги викликали негативну реакцію гетьмана і старшини. Ю.Хмельницький відповів, що Новгород-Сіверський, Почеп і Стародуб приписані до Ніжинського полку, а в Чернігові є свій власний полк. В цих містах, підкреслив він, живе багато козаків, що мають своє господарство і тому виведення полків із них економічно зруйнує дані господарства і взагалі це порушить права і вольності Війська Запорозького. Тому український уряд просить царя залишити названі міста під його владою, а на генеральній раді про вимоги царя навіть не оголошувати, оскільки це викличе великий неспокій серед козаків.[616, с.120] В ухвалених статтях, зокрема в ст.6, містилася вимога вивести козацькі залоги з Білої Русі, щоб “сварок тим самим між ратними людьми великоросійськими і білоруськими не було”. Ст.15 вміщувала вимогу, щоб гетьман наказав вийти козакам із Старого Бихова, який здавна належав Польщі, а не Війську Запорозькому, тому надалі в Бихові мають бути лише “государеві люди російського народу”. Гетьман і полковники обіцяли вислати наказ до І.Нечая, щоб передав росіянам Бихів, але просили, щоб цар не карав полковника. Проте це прохання не було враховане.[432, с.33-34] На раді О.Трубецької змусив українську сторону визнати, щоб ніхто не смів у Білій Русі, Стародубі і Чаусах йменуватися запорозькими козаками і жити там, а хто не схоче проживати в цих містах на даних умовах, повинен звідси виселитися.[616, с.120] В

нових статтях, привезених князем із Москви, титули царя і російського патріарха включали, крім Малої Русі, і Білу Русь. Таким чином, разом із перетворенням в автономну одиницю російської держави, Україна втрачала свої територіальні надбаня у Білорусі, міста Стародуб та Чауси.

Як свідчить розвиток подальших подій, уряд Ю.Хмельницького змирився із втратою північних територій. У тексті інструкції українського посольства до Москви у грудні 1659р. відсутні будь-які згадки про їх повернення під гетьманську юрисдикцію.[307, с.17] Основна увага українського уряду наприкінці жовтня 1659 – середини 1660 р. була звернена на порубіжні землі з Річчю Посполитою. Вживалися заходи, щоб повернути до складу держави втрачені регіони Поділля та Волині. Наприкінці жовтня–листопаді 1659 р. українські підрозділи з правобережних полків (паволоцький, уманський, кальницький, брацлавський, подільський і білоцерківський), очолювані наказним гетьманом М.Ханенком, перейшли в наступ проти польських загонів коронного обозного А.Потоцького та І.Виговського.[288, с.369] Вони взяли в облогу міста Бар і Меджибіж, висилали експедиційні загони вглиб польського тилу, приєднуючи до себе чисельних добровольців. 23 жовтня українські полки завдали раптового удару по ворогу під Хмільником, змусивши його відступити до Дубно.[344, с.394; 394, с.218; 305, с.399, 401-402; 365, с.34-35] Через невиплату грошей і військові невдачі жовніри почали кидати службу і розходитися по домівках.[346, с.426-427; 660, с.382]

З метою юридичного закріплення цих успіхів, український уряд вирішив спорядити посольство до Борисова, щоб на переговорах Росії з Польщею домагатися захисту українських інтересів. Так, зокрема, посла мали порушити питання про проходження кордонів козацької України по річках Прип'ять і Горинь; міста Острог, Ізяслав, Гоща мали б бути межею її земель на Волині; Меджибіж, Вінниця, Бар, Зіньків – на Поділлі; Студениця, Могилів, Ямпіль, Рашків – відмежовували землі Української держави від Валахії та Молдавії по р.Дністер.[319, с.123-125; 439, с.42-43] Як бачимо, Ю.Хмельницький прагнув розширити державні кордони по тій демаркаційній лінії, яку відстоював у серпні 1649 р. його батько, але був змушений за Зборівським договором погодитися на перенесення кордону набагато східніше.

Проте, російський уряд не підтримав даних вимог гетьманського уряду, наполягаючи на фіксованому Зборівським договором західному кордоні. В інструкції, даній у березні 1660 р. Посольським приказом українській делегації, очолюваній ніжинським полковником В.Золотаренком, на з'їзд у Борисові були визначені Зборівським договором кордони України з Річчю Посполитою та окреслені нові – України з Білорусією. Ці кордони мали пролягати на річках, починаючи від Диноборка на Друю, від Друї на Десну, далі р.Умачею до верхів'я цієї ж річки, від Уматського верхів'я до Доскіна, далі – з верхів'я Березіни до Борисова на Свислоч до р.Прип'яті, від Бабина до Дніпра. Одночасно підкреслювалось, щоб козаки не заселяли і займали жодних з міст чи повітів, жилих і пустих, за р. Бугом, які належать Речі Посполитій.[307, с.15-16]

На початку 1660 р. Польща в союзі із Кримським ханством розпочала наступ на козацьку Україну. У першій половині січня 1660 р. гетьман розіслав у всі українські та порубіжні російські міста універсали, в яких попереджував про наступ польсько-татарських сил і закликав зміцнювати оборону.[305, с.19-31] Оскільки боєздатність української армії була ослаблена в міжусобній боротьбі у 1658–1659 роках, як зазначав І.Виговський у листі до короля наприкінці 1659 р.,[306, с.255-258; 344, с.405] уряд був змушений вдаватись за допомогою до російських військ, розташованих в українських містах. Проте вона не могла бути дійвоюю; за донесенням київського воєводи В.Шереметьєва і ним, на прохання М.Ханенка, до Умані було вислано лише полк воєводи Г.Козловського та із свого полку три роти рейтар.[308, с.319; 305, с.36-37] Отже, українцям доводилось розраховувати на власні сили. Український уряд організував успішно військову кампанію проти 10-тисячного польського війська С.Потоцького, яке включало корогви А.Потоцького, І.Виговського, коронного писаря А.Сапєги та кілька тисяч татар Кайбея-мурзи. В другій половині лютого 1660 року ворогу було завдано відчутних ударів під Могилевом (побито біля 2 тисяч жовнірів), Брацлавом, Ладиченом і Уманню.[8, с.2; 361, с.144-145] Зазнавши великих втрат, С.Потоцький повернувся до Польщі, а Кайбей - через молдавські землі до Криму.

Березень–липень 1660 р. – період дрібних локальних сутичок українських полків із татарськими загонами, які періодично набігали на українські землі для взяття ясиру. Так, 26 квітня під Уманню був

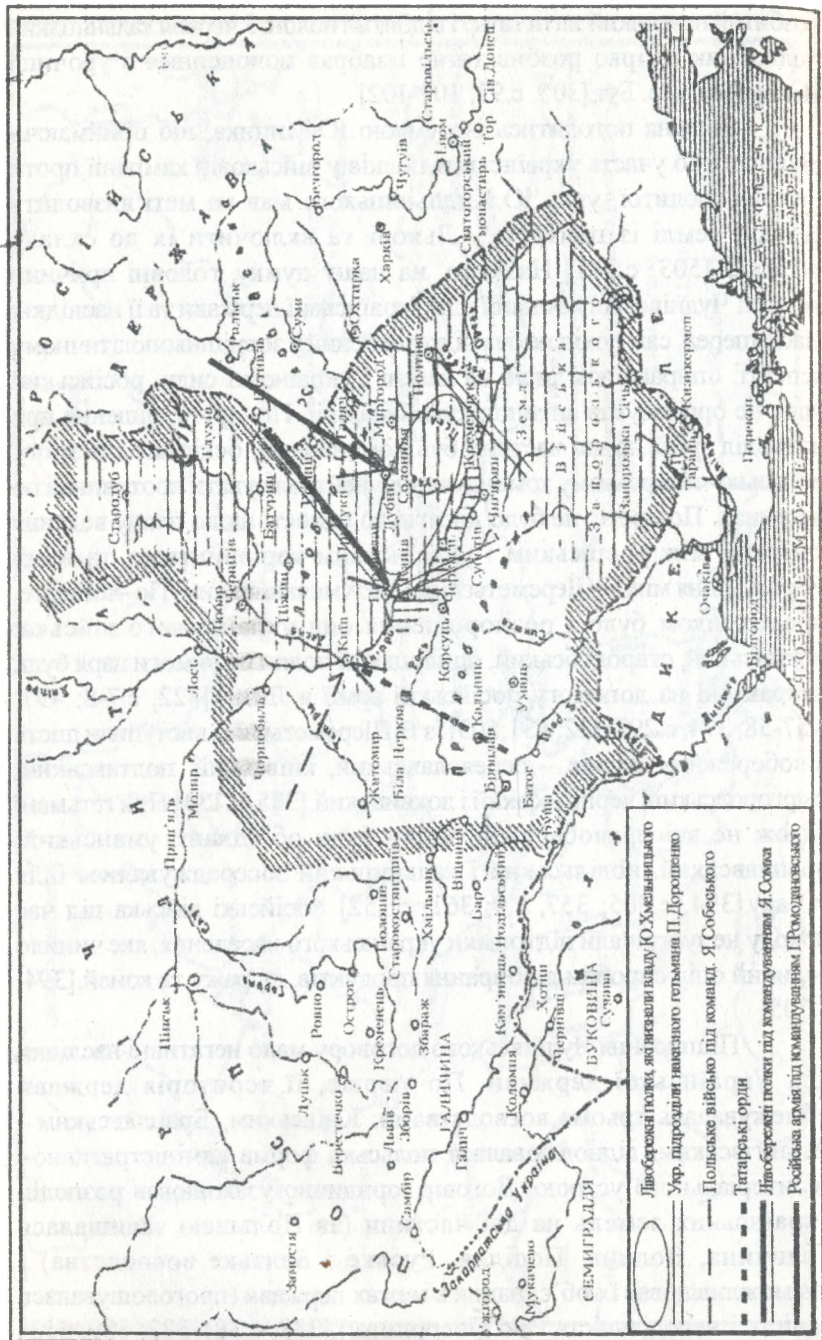

розбитий невеликий загін татар і відбитий полон; 3 червня кальницький полковник І.Сірко розбив татар і забрав полонених в урочищі Начертане за р. Бут.[305, с.92, 101-102]

Можна погодитись із думкою Ю.Мицика, що приймаючи рішення про участь українських полків у військовій кампанії проти Речі Посполитої, уряд Ю.Хмельницького мав на меті визволити західні землі із центром у Львові та включити їх до складу держави.[503, с.241] Назвемо, на нашу думку, головні причини невдачі Чуднівської кампанії для Української держави та її наслідки. Насамперед, сам похід не був підготовлений у зовнішньополітичному аспекті: опираючись лише на власні і українські сили, російський уряд не організував антипольської коаліції. По-друге, рішення про розподіл армії на дві частини був помилковим, оскільки дав змогу польсько-татарському командуванню нейтралізувати противника по частинах. По-третє, не було досягнуто єдності щодо плану ведення кампанії між російським і українським керівництвом, та взаєморозуміння між В.Шереметьєвим і Ю.Хмельницьким. По-четверте, прорахунком було і розпорошення сил українського війська: ніжинський, стародубський, прилуцький полки на вимоги царя були направлені на допомогу російській армії в Литву.[422, с.7-8; 497, с.57-58; 394, с.297-322; 631;503] Із В.Шереметьєвим виступили шість лівобережних полків – переяславський, київський, полтавський, миргородський, чернігівський і лохвицький.[305, с.134] При гетьмані також не всі правобережні полки були об'єднані: уманський, брацлавський, подільський і кальницький зосереджувалися біля м.Бару.[394, с.305; 357, с.9; 361, с.152] Російські війська під час походу не зустрічали підтримки українського населення, яке чинило великий опір спробам відбирання продуктів, фуражу та коней.[394, с.305]

Підписання Чуднівського договору мало негативні наслідки для Української держави. По-перше, її територія держави обмежувалась трьома воєводствами: Київським, Брацлавським і Чернігівським; відновлювалася польська форма адміністративно-територіального устрою. Договір юридично узаконював розподіл українських земель на дві частини (за Польщею залишалася Галичина, Волинь, Поділля, Руське і Белзьке воєводства) і унеможлилював їх об'єднання в межах держави (проголошувалась єдність і неподільність Речі Посполитої).[388, с.381-383; 389, 312-

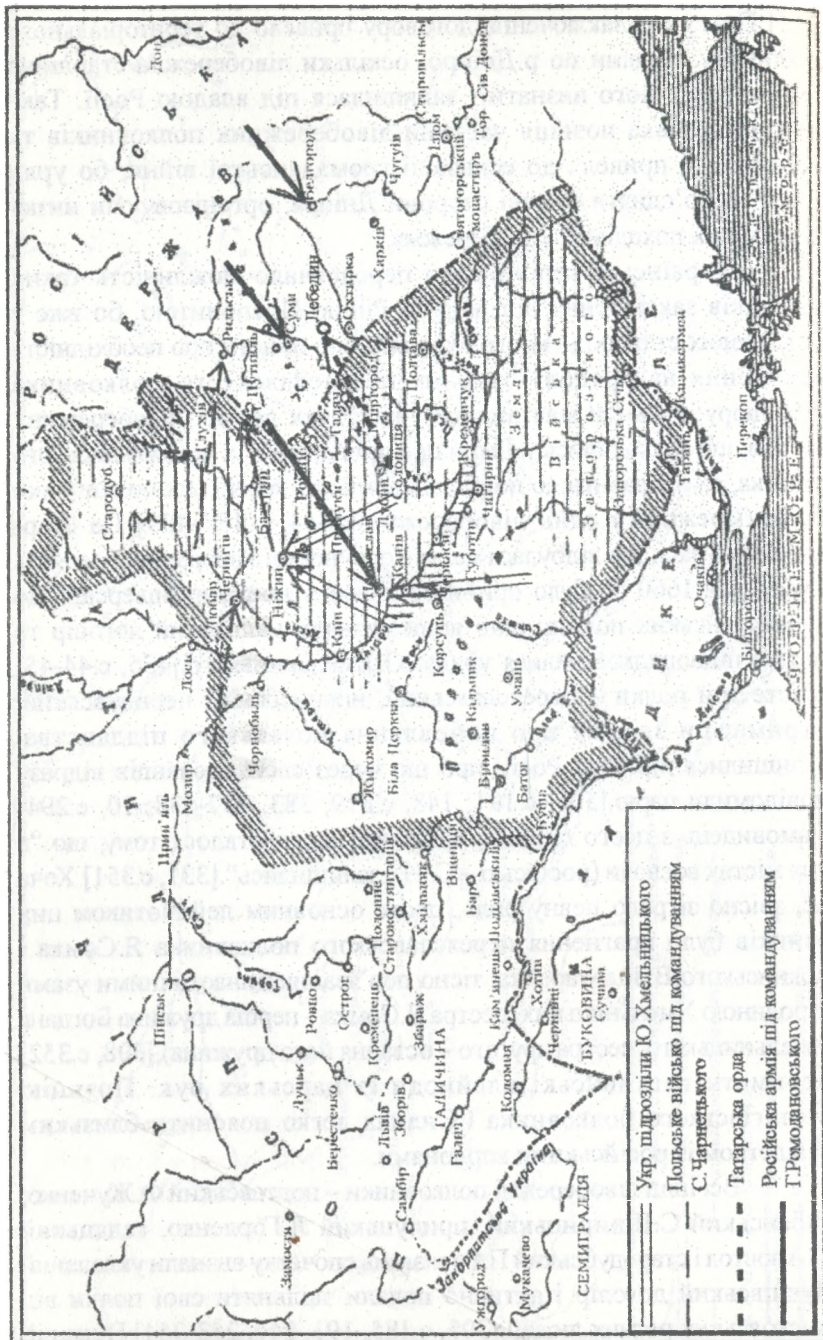

Спроби уряду Ю.Хмельницького відновити свою владу на Лівобережній Україні в листопаді-грудні 1660 р.

314] По-друге, заключення договору привело до територіального розподілу України по р.Дніпро, оскільки лівобережна старшина відмовилася його визнати і залишилася під владою Росії. Така сепаратистська позиція частини лівобережних полковників та Запорозжя привела до ескалації громадянської війни, бо уряд прагнув об'єднати обидві сторони Дніпра, організовуючи низку військових походів на Лівобережжя.

Українське керівництво передбачало можливість таких наслідків заключення договору з Річчю Посполитою, бо вже в додаткових статтях до нього було внесено пункти про необхідність залучення на урядову сторону переяславського полковника Т.Цецюру; гетьман мав видати універсали до тих лівобережних полків, що знаходилися у Литві про приєднання їх до королівського війська, та направити до польської армії два козацьких полки: один правобережний і один лівобережний.[344, с.437-439] На старшинській раді, що відбулася після Корсунської Генеральної ради 22 листопада 1660 р., було прийняте рішення послати універсали до задніпрянських полків, щоб вони визнали укладений договір та надалі підпорядковувалися уряду Ю.Хмельницького.[435, с.44-45] Проте три полки – переяславський, ніжинський і чернігівський, отримавши звістку про поновлення польського підданства, залишилися вірними Росії, про що через своїх післанців відразу повідомили царю.[305, с.191; 148, с.379, 383, 437-438; 10, с.294] Самовидець з цього приводу зазначає, що це сталося тому, що “в тих містах воєводи (російські – С. Н.) залишились”. [331, с.351] Хоча це, звісно зіграло певну роль, проте основним лейтмотивом цих вчинків було прагнення переяславського полковника Я.Сомка і ніжинського В.Золотаренка, тісно пов'язаних династичними узами із родиною Хмельницьких (сестра Я.Сомка – перша дружина Богдана Хмельницького, сестра другого – остання його дружина), [308, с.352] отримати гетьманські клейноди із царських рук. Позицію чернігівського полковника І.Силича легко пояснити близьким сусідством із російськими кордонами.

Всі інші лівобережні полковники – полтавський Ф.Жученко, лубенський С.Шамрицький, прилуцький Л.Горленко, гадяцький П.Апостол і стародубський П.Рославець спочатку визнали укладений Чуднівський договір і активно почали звільняти свої полки від московських ратних людей.[305, с.185, 191, 247, 253-254] В певній

Спільний похід українсько-польсько-татарських військ на Лівобережну Україну наприкінці 1660-початку 1661 років.

мірі цьому сприяла й військова перевага уряду Ю.Хмельницького, за спиною якого, за свідченням С.Голухівського, стояли польські та татарські підрозділи.[307, с.41] Позицію сили чітко висловив лубенський полковник Ф.Шамрицький: “нам однаково, москаль чи лях; хто сильніший, за тим ми і будемо”. [488, с.47; 470, с.231] Брусилівський сотник А.Смільницький, не пустивши князя Ю.Борятинського із ратними людьми до міста, аргументував це тим, що гетьман наказав не пускати московитів до Брусилова, бо за Ю.Хмельницьким “стоять орда і ляхи”. [422, с.146]

Сам Ю.Хмельницький із частиною правобережних полків та польсько-татарських загонів зупинився під Білою Церквою, маючи намір опанувати Київ, в якому знаходилася сильна російська залога. На початку листопада 1660 р. під Ставищами підрозділ корсунського полковника Г.Гуляницького із 6 тисячами козаків, 2 тисячами польських жовнірів під командуванням Я.Собеського, при якому було триста татар, дали бій російському війську Ю.Борятинського, відкинувши його за Київ, [359, с.161; 357, с.48; 422, с.147-148] проте самого міста їм не вдалося захопити.

Наприкінці листопада 1660 р. з метою поновлення влади над Лівобережжям, Ю.Хмельницький надіслав туди 5 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом П.Дорошенком.[305, с.198, 249; 127] Крім того, гетьман видав універсали до жителів лівобережних міст та містечок з вимогою підкоритися йому та прийняти підданство польського короля. [148, с.184-185] Подібні листи розсилали генеральний суддя Г.Лісницький – до жителів міст Ромни і Константинова, [159, с.406] Ф.Шамрицький – до козаків і міщан міст Прилук, Лохвиці і Ромни, [159, с.98-101] наказний гетьман П.Дорошенко – містечок Камінне, Гадяч і Веприк, [305, с.247] Ф.Жученко - до жителів слобідських полків. [305, с.198] Проведена агітація мала певні наслідки: за повідомленням охтирського полковника “боровенські, недригайлівські, ольшанські та ін. міст козаки, а також і охтирські козаки, покинувши своїх жінок та дітей, таємно пішли за Дніпро у військо гетьмана Ю.Хмельницького”. [305, с.222] Я.Сомко закликав Г.Ромодановського, який на той час стояв із військом на кордоні Росії і Козацької України біля м.Суми, надати допомогу “ратними людьми, щоб хитання в українських містах позбутися”. [305, с.291]

Протягом грудня 1660 - січня 1661 рр. – було проведено кілька

військових акцій щодо повернення лівобережного населення під владу Ю.Хмельницького. Практично всі вони були успішними. Так, наказний гетьман П.Дорошенко здобув перемогу в сутичках із підрозділами стольника П.Скуратова, розбив російські залоги у містечках Олешня, Камінне, [148, с.122-123, 360-361] Короп та взяв в облогу Глухів. [149, с.470-471] Йому вдалося укріпитися в містах Зінькові, Груні та Ромнах. [305, с.258-260; 345, с.75-76] Звертає на себе увагу той факт, що наказний гетьман суворо заборонив союзникам татарам грабувати міста і села, брати ясир, внаслідок чого вони повернулися до Криму. [305, с.310] П.Дорошенко підійшов аж до Гадяча, де разом з гадяцьким полковником П.Животовським дав відсіч московським підрозділам, бо, [305, с.258; 157, с.144-169] як доповідав Г.Ромодановський царю “в ратних людей через дощ рушниці змокли”. [305, с.257] Гадяцький полковник післяв козацькі підрозділи в слобідські полки в містечка Охтирку, Лебедин і Олешню. Як наслідок, приєднався до нього охтирський полковник І.Гладкий. [305, с.253-254] Активні військові дії проводив і полтавський полковник Ф.Жученко, вів бої під містами Колонтаїв, Котельня, Недригайлів та ін. [305, с.288; 148, с.374, 415; 150, с.8-13]

Гетьман дбав і про налагодження контррозвідки на Лівобережжі: так, російський князь Б.Мишецький скаржився царю, що лубенський полковник всіх станичників ловить із відписками і пересилає до Ю.Хмельницького. [305, с.249]

На кінець січня-лютого 1661 р. ним було заплановано організувати похід за участю польських і татарських підрозділів на Лівобережжя. Його метою була ліквідація московських форпостів у Ніжині, Чернігові і Переяславі. Українські полки очолював новий наказний гетьман Г.Гуляницький (П.Дорошенко був відізнаний з цієї посади, мабуть, за непорозуміння з татарами), польські – С.Чарнецький, руський воєвода, та кримські – Каммамет-Мурза. [656, с.157] Чисельність московських військ на Україні в той час була такою: при Г.Ромодановському – 12-тисяч воїнів, залоги: в Києві – 8 тисяч, Переяславі – 2, Ніжині, Чернігові та Стародубі по 500 рейтар. [632, с.115] Враховуючи рівновагу сил, Г.Гуляницький розсилав зазивні листи до населення Ніжинського і Чернігівських полків, але вони були зустріті неприхильно.

Ніжинський полковник В.Золотаренко за царським указом дістав завдання звільнити м.Остер Чернігівського полку і оберігати

Козелець та інші міста.[307, с.46-47] Золотаренкові надавали військову допомогу запорожці на чолі з І.Брюховецьким.[307, с.44] Українсько-польські війська облягали м.Козелець та Ніжин, але не змогли їх здобути. Ніжинцям навіть вдалося захопити київського наказного полковника Б.Маляву, якого відправили до Москви.[470, с.232] В лютому 1661р. сосницький сотник В.Омеляненко з жителями сотні розбив під Сосницею польсько-татарські частини.[497, с.70] Певних успіхів вдалося досягти лише на території Переяславського полку – було захоплено містечка Березань, Бориспіль, Басань, Вороненкове, Боришівка, Бобровиця, Биків і Гоголів.[307, с.51; 470, с.232] Проте Я.Сомку вдалось оперативно організувати контрнаступ під Переяславом і розбити правобережні загоны на чолі з Бережецьким і Макухою; Бережецький був схоплений і страчений, Макуха встиг переправитись через Дніпро.[470, с.232] Одержавши нове поповнення козаків та ратних російських людей, які прийшли з табору з-під Чуднова, лівобережне військо Я.Сомка переправилось на правий берег Дніпра і розбило українсько-польсько-татарські підрозділи під Терехтемировим і Стайками.[307, с.51]

Окремі польсько-татарські загоны ще вели бої на порубіжній україно-російській території, роблячи спроби захопити міста Лебедин,[158, с.15-19, 41, 91-98] Путивль і Рильськ.[158, с.6-7] Великого переполоху вони нарobili у Воронезькому повіті, куди російський уряд надіслав чисельне військо. Г.Ромодановський із Сум підійшов до Белгороду, щоб перешкодити нападаючим робити набіги вглиб російських земель.[159, с.320-325]

В.Золотаренко та Я.Сомко постійно відправляли посланців до московських воєвод та царя з проханням надати допомогу проти “зрадників-черкас”. [74; 75; 76] На початку березня київські воєводи Ю.Борятинський та І.Чаадаєв одержали з Москви наказ надіслати війська їм на допомогу, щоб звільнити шлях до Переяслава і Ніжина. Незабаром до Ніжина прибули з ратними людьми помічник Г.Ромадовського воєвода І.Лихарьов, а з Москви – з кінними і пішими загонами воєвода С.Змієв.[307, с.44-45] Вже 11 березня Я.Сомко розбив під Переяславом козацькі частини під керівництвом Сулими, вірні уряду Ю.Хмельницького,[307, с.45] а 15 березня полтавські містечка, під які підійшли В.Золотаренко та І.Лихарьов із військом - Носівка, Кобизна, Басань, Березань, Бобровиця, Биків, Галиця, Монастирище та ін. визнали владу російського царя. [308, с.319]

Польсько-татарські загони і правобережні полки, яким не вдалося досягти серйозного військового успіху та захопити хоча б один із стратегічних центрів, зустрівши опір населення “в кожному маленькому містечку”, як зазначив кримський хан Мехмед-Гірей у листі до польського короля Яна-Казимира, [265, течка 171], відійшли за Дніпро. Самовидець вказує, що “у великий піст коронні війська відступили із Задніпров’я, залишивши тільки козаків - піхоту, але й тих усіх повиганяли з міст задніпровських і знову все Задніпров’я зосталося в підданстві його царської величності”. [331, с.64] Про це ж доповідали посланці Я.Сомка в Москві, що “ляхів на цій стороні Дніпра ніде немає і дороги до Києва, Ніжина та інших міст чисті і проїзд вільний, а які ляхи, невеликі люди, були в Триполі, Оржищеві та біля Білої Церкви, і ті пішли із Черкаських міст в корунні міста. Чарнецького військо відступило аж до Бреста, а залишилось біля Гомеля тільки три хоругви. А татар на тій стороні Дніпра ніде не має, всі пішли в Крим”. [307, с.48-49]

Бачачи перевагу Москви на Лівобережжі, лубенський, прилуцький і миргородський полковники надіслали наказному гетьману Я.Сомку повинні грамоти і знову присягнули на підданство царю. [307, с.50, 64] Довше за інших зберігав вірність уряду Ю.Хмельницького полтавський полковник Ф.Жученко. Г.Ромодановський, який в середині квітня прибув до Ніжина, доповідав царю, що 21 квітня йому писав охтирський полковник А.Арсеньєв про напад на його повіт “зрадників” полтавського полковника Ф.Жученка, Макухи і Пушкелі із козаками, а 28 квітня подібний лист воєвода отримав від сотника Груні Ф.Михайлова. Взятий в сутичках “полонений дав свідчення щодо Ю.Хмельницького: в Чигирин прибули послы від кримського хана, який обіцяє надати гетьману велику допомогу для походу на лівий берег Дніпра; а поки що гетьман наказує Жученку розоряти царські міста”. [1, с.244-245]

Після невдалої Биківської ради в квітні 1661 р. лівобережна старшина на чолі із Сомком та російське командування зосередили свою увагу на залучення на свою сторону лівобережних жителів. Я.Сомко підпорядкував царю м.м.Остер, Вериміївку, Жовкнин, Ірклів. [470, с.235] На Полтавщину був висланий воєвода Г.Косагов із 7-тисячами ратних людей і 2 тисячами козаків. Жителі полку без опору визнали владу царя. Ф.Жученко був знятий з посади і замінений Д.Гуджолом, який 19 травня з’явився до Косагова із повинною. Сам

Ф.Жученко був пробачений російським урядом[482, с.407; 307, с.65] і потім неодноразово займав старшинські посади.[483, с.360-361] Великий за обсягом Полтавський полк був роздріблений: на його півдні був утворений новий із центром у Кременчузі, який тимчасово (ліквідований 1663 р.) став полковим містом і очолювався козацькою старшиною, вірною Москві.[528, с.54-55]

Не дивлячись на перемогу опозиційних сил на Лівобережжі, Ю.Хмельницький не залишав надію підпорядкувати його своїй владі. Поряд із військовими приготуваннями, гетьман проводив і дипломатичну підготовку нового походу за Дніпро. До лівобережного козацького війська був направлений універсал-маніфест, в якому лунав заклик до об'єднання та припинення кровопролиття.[470, с.235] Розсилав гетьман універсали і по полках, обіцяючи незабаром прибути на Лівобережжя і захистити його жителів від зловживань російських військ.[308, с.333] Розуміючи, що самотужки із правобережними полками він не зможе протистояти сильній московській армії та “барабашам” (так починає називати Ю.Хмельницький лівобережних опозиціонерів його владі – С.Н.) він покладався на військову допомогу з Криму, керівництво якого обіцяло активну підтримку.[289, с.84] Так, в своєму універсалі до полтавців, виданому 8 травня 1661 р. із Синяви, гетьман схвально відгукується про виявлення вірності полтавчан до нього та обіцяв їм прислати орду, щоб разом стояти проти неприятеля.[1, с.43-44]

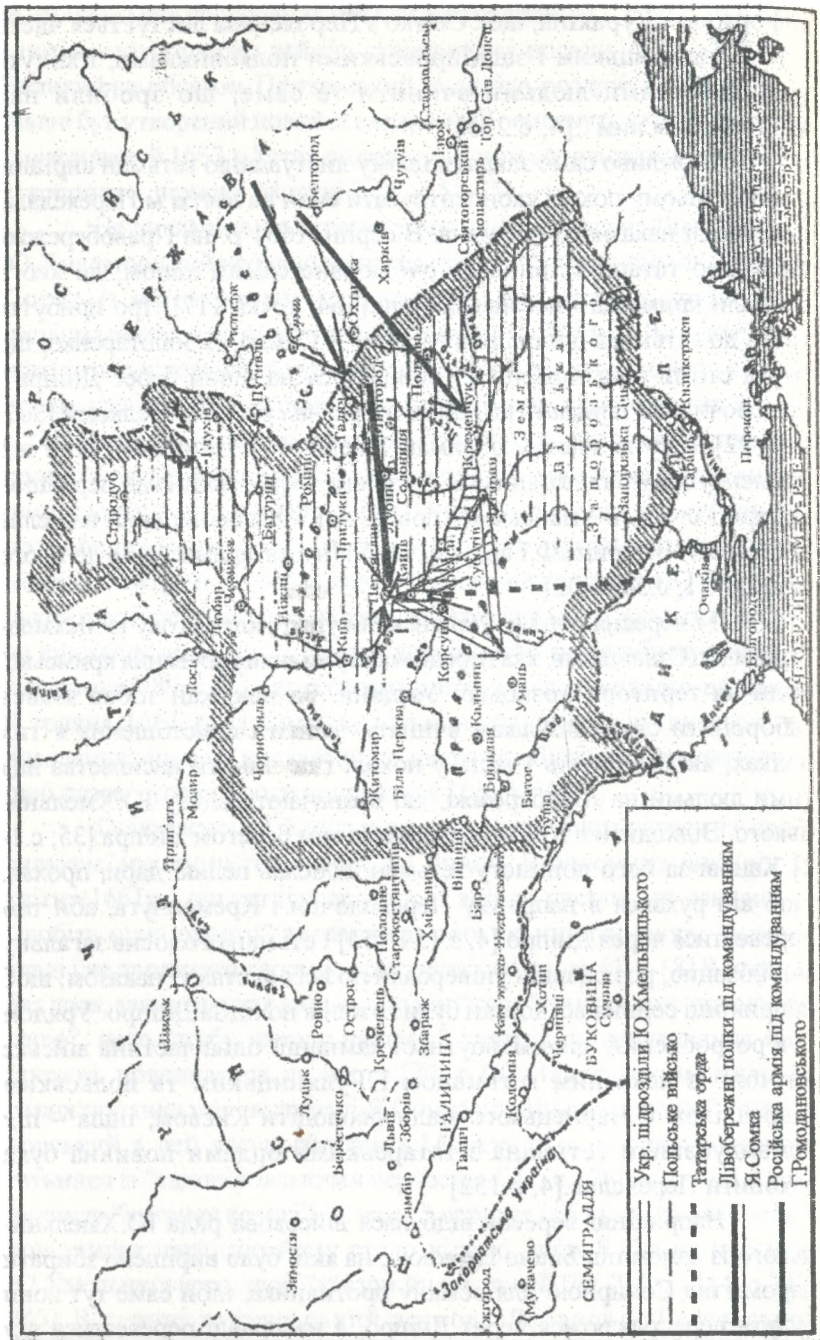
Одночасно Ю.Хмельницький почав листуватися із своїм дядьком, наказним гетьманом Я.Сомком. В одному із них (від 23 квітня 1661р.) він нагадував слова Святого письма, де говориться “любить один одного” та закликав того не чинити опору законній владі і не проливати даремно християнської крові. [1, с.18] В іншому, без дати, звинувачував дядька, що він “кров’ю людською прислужує царю”, несе “згубу народу нашому” і картає за невиконання його прохань приєднатися до нього.[20, с.18] Немає документальних даних про письмові відповіді Я.Сомка племіннику, проте Г.Ромодановський в цей час доповідав в Москву про зносини наказного гетьмана із “задніпровськими черкасами”, [1, с.176] через які в того виникли “хитання великі”. А вже 21 вересня 1661 р. воєвода Куракін повідомляв царя, що йому стало відомо, ніби Я.Сомко писав до Ю.Хмельницького, щоб “татари йшли на цей бік Дніпра”. [4, с.242-243] В серпні путивльський воєвода Лобанов – Ростовський

інформував Куракіна, що “Сомко з Переяслава листується часто з Ю.Хмельницьким і задніпровськими полковниками, і хочуть над царськими людьми вчинити те саме, що зробили над В.Б.Шеретєвим”. [4, с.235]

Можливо саме завдяки цьому листуванню гетьман вирішив у майбутньому поході сконцентрувати сили на взятті м.Переяслава, резиденції наказного гетьмана. В серпні 1661 р. на Правобережжя надійшло татарське військо, очолюване самим ханом, до якого входили кримська і ногайська орди.[364, течка 117] Про прибуття татар до гетьмана доповіли в Москву Я.Сомко, В.Золотаренко, що “орда стоїть біля Кам’янки і збирається на лівий берег Дніпра”, прохаючи царя прислати на допомогу ратних російських людей.[307, с.91-92] Таку ж звістку отримав 7 серпня Г.Ромодановський від кременчуцького полковника К.Андрієва: “кримський хан перейшов Дніпро і стоїть в Уманському повіті. А Ю.Хмельницький надіслав до нього з Чигирини Ф.Гаркушу, щоб він з татарами йшов до нього спішно”. [1, с.301-302]

17 вересня 1661 р. український уряд уклав угоду із Мехмед-Гіреєм під Ставищами, яка передбачала умови перебування кримської орди на території козацької України. За нею хан зобов’язався заборонити своїм військам вчиняти набіги і спустошення в тих полках, які братимуть участь у поході і не чинити насильства над тими людьми на Лівобережжі, які визначають владу Ю.Хмельницького. Відходити в Крим орда мала лівим берегом Дніпра.[35, с.1-2] Ханові за його допомогу гетьман надіслав великі дари, прохав, щоб він рухався в напрямку Переволочни і Кременчуга, аби там перевезтися через Дніпро.[4, с.154-155] Гетьман оголосив загальну мобілізацію, розіславши універсали по всіх містах із наказом, щоб наприкінці серпня всі козаки були готові в похід за Дніпро. Урядом був розроблений план майбутньої кампанії: одна частина війська на чолі із наказним гетьманом Г.Гуляницьким та польським підрозділом С.Чарнецького мали оволодіти Києвом, інша – під командуванням гетьмана з татарськими ордами повинна була захопити Переяслав.[4, с.152]

Наприкінці вересня відбулася військова рада Ю.Хмельницького із ханом під Білою Церквою, на якій було вирішено збирати пароми під Сокирною для обману противника, ніби саме тут вони будуть переправлятися через Дніпро, а насправді перевезтися під

Похід Ю.Хмельницького на Лівобережну Україну в червні 1662 р.

Ржищевом і Стайками, і звідти вирушити на Переяслав. Проте про цей план україно-татарського командування дізнався через своїх лазутчиків переяславський воєвода В.Волконський, про що і доповів Куракіну.[4, с.195-196] На початку жовтня гетьман з чотирма полками – уманським, подільським, кальницьким і корсунським та частиною орди переправився через Терехтемірівський перевіз, звідти направився на р.Трубез, перейшов її середньою греблею нижче Переяслава і зупинився із всім військом на кінці греблі в селі Попівка.[5, с.7-8] У листі до царя Я.Сомко скаржився, що ворожі війська “до Переяслава приступають. У всі дні із Переяслава ратні люди і козаки виходять і б’ються безперестанно”. [76]

З-під Переяслава Ю.Хмельницький розсилав відозви по містечках Переяславщини із закликом приєднатися до нього. З цією метою був висланий уманський полковник І.Лизогуб, проте його в містечку Пісчаному затримала місцева влада.[308, с.333] Мешканці міста Гадяч просили через своїх посланців до Г.Ромодановського надіслати допомогу для захисту їх від наступу війська Ю.Хмельницького і татар.[5, с.72-75] Гетьман намагався порозумітися з Я.Сомком за допомогою особистих зустрічей з дядьком. Воєвода І.Песков доповідав в Москву, що в жовтні і листопаді 1661 р. наказний гетьман тричі таємно виїжджав з міста для зустрічей із Ю.Хмельницьким, які відбувались за міськими укріпленнями на млиновій греблі. Крім того, гетьман надіслав до Я.Сомка листи, в яких радив вивести московську залозу із Переяслава і підчинитися його владі.[308, с.333] При зустрічах Ю.Хмельницький вмовляв Сомка перейти на його сторону.[179, с.16-17] Намагаючись довести, що влада польського короля має значні переваги перед владою російського царя, він говорив, що повноваження лівобережного гетьмана обмежуються царськими воєводами. Юрій підкреслював, що Сомко, одержавши титул наказного гетьмана, так і досі залишився ним, що він “ні в чому немає своєї волі і навіть собою розпорядитися не має права і йому не можна дати допомоги, а він, Юрій може чинити все, що завгодно”. [308, с.333] Прагнення Я.Сомка схилити гетьмана на сторону Росії закінчилися невдачею через втручання в ці переговори кримського хана. Останній, намагаючись встановити протекторат над козацькою Україною, радив Ю.Хмельницькому, щоб він “ні при кому не був, а жив окремим господарем вільним”, обіцяючи йому свою підтримку.[308, с.333]

Після зустрічей Я.Сомка з Ю.Хмельницьким, як далі доповідав І.Песков, наказний гетьман перестав посилати козаків за місто для боїв з правобережними полками і приховував від воєводи отриману від полонених інформацію.[308, с.333] По цьому донесенні І.Песков запевняв російський уряд, що коли б не прийшло поповнення російських загонів, Я.Сомко зрадив би і здав Переяслав гетьманському війську.[160, с.421-422]

Втративши багато часу на облогу Переяслава та безрезультативні переговори із Я.Сомком, гетьман із козацькими підрозділами та ордою в другій половині листопада відступив від міста і почав рухатися в напрямку Ніжина. Окремі зағони із його війська підходили до російських кордонів за Стародубом; за донесенням гетьмана королпо, козаки і татари проникли навіть до Калуги.[470, с.252] За свідченнями Я.Сомка царю, Ю.Хмельницький не зміг захопити жодного укріпленого пункту на Лівобережжі. Оточені російськими військами під командуванням Г.Ромодановського і козацькими полками, він з ордою був змушений в січні 1662 р. відступити[219, с.8-9] на правий берег Дніпра, зазнаючи "великої тісноти".[160, с.440-442] Частина українського війська, що залишилася під керівництвом Т.Цецори, була взята в полон. Інший загін потерпів поразку під м.Кропивною, а його командира Курошупа також захоплено в полон і обох відправлено в Москву.[307, с.102]

Мехмед-Гірей з ордою та Субган-Казі-ага із ногайською зупинилися під Чигирином, звідки хан відіслав кілька листів до Яна-Казимира та М.Пражмовського, закликаючи польське керівництво прислати на допомогу жовнірів.[265, течка 149] Польський уряд, що вів активні воєнні дії на литовсько-білоруському фронті з Москвою та не зміг ще повністю опанувати конфедеративний рух серед свого війська, був неспроможний надати суттєву допомогу Ю.Хмельницькому в його спробах об'єднати Лівобережжя з Правобережжям.[662, с.222-225; 698, с.145-146]

Отримавши наказ турецького султана надіслати 20-тисячне військо проти волоського господаря, хан із ордами відійшов до Криму, плануючи наступний похід на Україну на квітень 1662 р.[265, течка 151] Біля гетьманів був залишений 5-тисячний загін ногайців, очолюваного Девлет-Кіндей-Мурзою.[15, с.3-4]

Протягом лютого-квітня 1662р. Ю.Хмельницький знову готується до нового походу на Лівобережжі. Він зноситься із

Я.Сомком[20, с.4] (його листи наказний гетьман, що мав надію нарешті стати повним гетьманом на Козелецькій раді, відсилав в Москву),[179] із запорожцями та особисто з І.Брюховецьким.[289, с.321] Великий коронний гетьман С.Потоцький повідомляв польного гетьмана Є.Любомирського про намагання Ю.Хмельницького звільнитися з – під Чуднівської присяги і з цією метою послав ченця Шафронського до константинопольського патріарха: “Сам залишившись між Ромнами і Конотопом, хотів домовитись з Брюховецьким і Сомком, щоб вони напали на нього. Маючи небагато війська, тоді буде змушений здатися, маючи вибачення, що ми не прислали допомоги.”[289, с.321] Бачимо, що в своїх прагненнях об’єднати обидві сторони Дніпра Ю.Хмельницький був згідний вийти з-під влади польського короля, чому, мабуть, сприяло зростання антипольських настроїв на Правобережжі в зв’язку із реставрацією там шляхетських порядків. Про зростання проросійських настроїв правобережного населення повідомляв кримський хан варшавський двір;[264, течка 47] подібного змісту листи отримував і російський уряд від лівобережної старшини.[308, с.336]

У березні 1662 р. Ю.Хмельницький робить ще одну спробу прихилити населення Лівобережжя на свою сторону. На початку місяця він надіслав сюди козацькі підрозділи на чолі із наказним гетьманом І.Богуном. Їм вдалося закріпитися на півдні Переяславського та Полтавського полків, захопивши містечка Жовнин, Вереміївку, Ірклієв, Кропивну та інші.[159, с.448-450] Проти І.Богуна виступило військо російського командуючого Г.Ромодановського. 12 березня московські підрозділи переправились через р.Сулу і відвоювали Жовнин. Правобережні полки відступили і окопалися за р.Дніпро, проте росіянам вдалося приступом взяти українські окопи і загнати козаків наказного гетьмана за Дніпро.[159, с.450-451] 18 березня об’єднане військо російського воєводи І.Чаадаєва та Я.Сомка відбили Ірклієв.[159, с.232-235] Після цієї поразки українських підрозділів Ю.Хмельницький розуміючи, що не в змозі власними силами боротися проти спільних дій Москви та опозиційної старшини, активізує свої зносини з Кримом. Протягом квітня – червня до Бахчисараю прибуло від нього 7 посольств з проханням прислати на Україну татарські орди.[15, с.3-16, 26] З такими ж проханнями гетьман звертається до короля: повідомляючи, що московський уряд збирає армію для походу на Україну, просить

надіслати коронні підрозділи, хоча б ті, що з Д.Балабаном розташувалися під Меджибожем.[336, с.162] На травень 1662 р. Ю.Хмельницькому вдалося зібрати за різними даними 15–20 тисяч козаків, 1 тис. татар і 17 корогв польського війська.[307, с.121, 123, 125-126] Очікував прибуття великого татарського війська на чолі із солтанами Селім–Гіреєм і Мамет–Гіреєм.[15, с.19] Я.Сомко у листі повідомляв царя, що Ю.Хмельницький “не так з королем, як з ханом силу збирає і нині частину орди готову має і знову очікує з ханом” і просив прислати в Переяслав порох, гармати і військо для відсічі наступу гетьмана із–за Дніпра.[179] На його прохання наприкінці травня 1662 р. з Белгорода вирушило військо Г.Ромодановського, яке 12 червня зупинилося біля м. Зінькова,[154, с.500-501] а в Кременчуг воєвода післав загін Г.Косагова.[15, с.9] Російський воєвода мав завдання від уряду зібрати раду для обрання гетьмана, проте Я. Сомко просив царя відкласти її, бо не до ради тепер, “коли неприятель на шляхах наших сидить”. [166, с.7; 20, с.61-62]

Ю.Хмельницький із зібраним військом 1 червня перейшов Дніпро і зупинився під Переяславом над р.Корань. На початку липня до нього приєдналися 17 корогв польських драгунів.[20, с.32-33] Невеликі загони гетьман посилав до Козельця та інших містечок, закликаючи місцевих жителів повернутися під його владу.[20, с.9-11] Чому Ю.Хмельницький, не оволодівши Переяславом восени 1661 р., знову робить спробу його захопити? На це питання можна дати наступне пояснення: Переяслав – важливий стратегічний центр, опанування якого давало змогу гетьману швидше покінчити з опозицією та закріпитися на Лівобережжі для боротьби з російськими військами. Ще одне пояснення знаходимо у свідченні полоненого росіянами і старина: Я.Сомко прислав до гетьмана післання, щоб той поспішив із військом до Переяслава, поки до нього не прибули московські підрозділи і він гетьману здасть місто, і, за словами полоненого “І по Самченкові присилці гетьман Ю.Хмельницький із Чигирина пішов під Переяслав”. [15, с.17-18] Ця версія пояснює, чому Ю.Хмельницький, не дочекавшись прибуття татарської орди, поспішив до резиденції наказного гетьмана. Облога Переяслава тривала понад місяць. Сомко скаржився цареві, що ворог “в місті нас замкнув” більше як на чотири тижні”. В місті практично не залишилось продуктів харчування. Наказний гетьман звинувачував Г.Ромодановського і В.Золотаренка, що вони довго не подавали йому

178

допомоги, через що “привели цей порубіжний край до знатного згублення”. [20, с.60] Ми не змогли з’ясувати, чому все-таки Я.Сомко не здав фортеці своєму племіннику. Можливо, надіявся, що за його ратні успіхи царський уряд все ж визнає його гетьманом, або ж Ю.Хмельницький погодиться на обрання його гетьманом обох сторін Дніпра, як доповідав Г.Ромодановський царю.[1, с.189]

Ю.Хмельницький під час облоги “безперестанно бив з гармат по міським мурам і робив підкопи,”[20, с.34] проте даремно: московський гарнізон під командуванням воєводи В.Волконського та переяславські козаки відбивали приступи нападаючих.[20, с.61-62] В праці М.Костомарова знаходимо відомості, що Я.Сомко виїжджав кілька разів з міста на переговори з гетьманом. Переяславський писар Глосовський інформував В.Золотаренка, що наказний гетьман “зсилається з племінником про те, як би їм з’єднатися із кримським ханом, що вони тягнуть час нарочито, поки збереться король із поляками і прийде під Київ”. [470, с.266-267] Проте раніше від татар і поляків до Переяслава підійшли Г.Ромодановський і В.Золотаренко. Татарські розвідники, взявши полоненого під Пирятином, дізнались про цей наступ і сповістили гетьмана.[470, с.267] Війська Ю.Хмельницького відступили до Канева і розташувалися за три милі від міста. Тут вони були оточені лівобережними козацькими і російськими підрозділами, які 16 липня завдали поразки гетьманській армії.[151, с.510-511] Повідомляючи про бій, В.Золотаренко писав, що багато ворогів “в Дніпрі потопили і багатьох полонили; табір з гарматами і знаменами, литаврами і барабанами взяли”. [20, с.73] Об’єднані сили лівобережних козацьких і російських військ під керівництвом Я.Сомка і Г.Ромодановського завдали відчутного удару українській армії і на правому березі Дніпра під Ржищевом. Як свідчив літописець, під час бою піхота Ю.Хмельницького була загнана в Дніпро в такій кількості, що за “людей мало і води знати було”. [331, с.67; 219, с.10] Тисячний загін німецької піхоти загинув весь.[322, с.34] Гетьману з невеликою кількістю козаків вдалося відступити далі за Дніпро.[219, с.9-10] Я.Сомко, святкуючи перемогу, був впевнений, що після цих успіхів російський уряд вже напевне визнає його гетьманом. Він призначив І.Лизогуба канівським полковником, доручивши йому закликати правобережну старшину та населення повернутися під царську владу. Сомко переконував в листах царя, що полковники білоцерківський,

корсунський і черкаський вже готові відійти від Ю.Хмельницького і приєднатися до нього під умовою, що цар визнає його законно обраним гетьманом.[470, с.266-267] Г.Ромодановський та В.Золотаренко, прагнучи підірвати авторитет Я.Сомка, вирушили за Дніпро, залишивши його самого з невеликим загonom. Наприкінці липня під Каневом вони знову завдали удару по війську Ю.Хмельницького, при якому було небагато козаків і татар і 3 тисячі квартцяного війська. Гетьман був змушений відступити, відійшовши до Чигирин, [15, с.110] оскільки полки корсунський і канівський, не бажаючи битися проти російської армії, повтікали від перевозу, залишивши гетьмана практично лише з особистою охороною.[497, с.76] Г.Ромодановський із військом пішов вниз по Дніпру і зупинився біля м.Богущівки, звідти відправив загін на чолі із стольником М.Приклонським на Правобережжя.[15, с.110] Стольник підійшов під місто Черкаси, яке йому здалося, і там він затвердив на полковницькій посаді М.Гамалію.[331, с.68; 179]

В цей час на допомогу Ю.Хмельницькому прибула татарська орда під керівництвом двох солтанів Мамет-Гірея і Селім-Гірея, що вирушили з Криму в середині липня.[15, с.26; 265, течка 172; 336, 189-190] Довідавшись про прибуття татар, М.Приклонський повернув до Бужина, проти якого через Дніпро, у Крилові зупинився Г.Ромодановський. На початку серпня (1-го і 3-го) татари нанесли дві поразки загону М.Приклонського, що не встиг приєднатися до свого командуючого, перший бій відбувся під Криловим, другий – біля Бужина.[266, течка 15; 15, с.111] Ординці нанесли відчутного удару російським ратним людям та лівобережним козакам, багатьох побили та взяли в полон. Лише невелика їх частина переправилася через Дніпро до Г.Ромодановського.[533, с.263-264, 265, течка 15; 336, с.190] Тоді російське військо відійшло до Переяслава.[15, с.111] Саме за перехід на сторону Москви населення Корсунського і Канівських полків Ю.Хмельницький дозволив орді набрати тут ясир.[365, с.66-67] Подібна розправа гетьмана із “барабашами” не додала йому авторитету, який скаржився королю, що “багато лиха терпить від повстанців”[336, с.183] та на недоброзичливість серед оточуючих.[336, с.187-188]

Восени 1662 р. Ю.Хмельницький ще раз пробує закріпитися на Лівобережжі. Проте, остаточно знеохотившись до гетьманської булави, робить це з метою, погоджуємось тут з думкою К.Стецюк,

щоб на деякий час вивести орду з Правобережжя, населення якого сильно потерпало від татарського нашествия.[587, с.218-219] В листі до царя від 29 вересня 1662 р. Я.Сомко повідомляв, що на початку вересня татарські загони доходили до міста Переяслава, а тепер стоять біля Дніпра, чекаючи приходу польського війська, яке на чолі із С.Чарнецьким у кількості 15 тисяч осіб іде їм на допомогу.[179] В іншому листі він писав, що до Ю.Хмельницького має прибути ще одне велике татарське військо на чолі із воєводами Карач-беєм і Шерим-беєм.[180] Сам гетьман інформував 8 вересня 1662 р. короля, що він дав слово Селім-Гірею більше трьох тижнів не залишатися на Росаві; по закінченні цього терміну має з'єднати війська і рушити походом на Лівобережжя.[336, с.206-208] Але мабуть, навіть об'єднані ці війська не були чисельними, бо Ю.Хмельницький зазначав, що не зможуть цього зробити, поки не підійде обіцяна допомога з Польщі.[336, с.208]

Але очікування допомоги простяглося більше як на місяць, бо 20 жовтня 1662 р. П.Тетеря повідомляв короля, що орда злиться на тривале очікування польського війська, через що втратила сприятливий момент для військових дій і тепер хоче вирушити за Дніпро на Полісся, щоб набрати ясиру.[336, с.218-222] Селім-Гірей посилав власних посланців до С.Чарнецького з вимогою пришвидшити своє прибуття на Україну,[265, течка 17], із скаргами до короля на руського воєводу.[265, течка 18] Не дочекавшись допомоги від поляків, про що повідомляв В.Золотаренко Г.Ромодановського[5, с.70-73] українсько-татарське військо здійснило рейд до Києва, звідти солтан повернувся до Криму, залишивши при гетьманові невеликий загін татар.[5, с.80] Цими подіями, по суті, закінчилися намагання Ю.Хмельницького об'єднати Правобережню Україну з Лівобережною.

Як бачимо, український уряд за гетьманування Ю.Хмельницького в 1659 - 1662 рр. проводив політику, спрямовану на збереження територіальної цілісності держави, прагнув розширити її кордони на південному заході (Борисівська комісія). Проте внаслідок проведення Росією інкорпораційної політики щодо України, остання втратила за умовами Переяславського договору 1659 р. землі у Білорусі та Сіверщині. Розроблений план літньої кампанії 1660 р. проти Речі Посполитої передбачав можливість включення західноукраїнських земель до складу козацької України. Після підписання Чуднівського договору гетьманська адміністрація

робила все можливе, щоб не допустити територіального розколу України по р. Дніпро, проте ці намагання не принесли успіху. На нашу думку, причин невдачі Ю.Хмельницького щодо об'єднання козацької України було кілька. Насамперед, зовнішня: геополітичний фактор зіграв знову зловісну роль в долі України. З однієї сторони, Росія міцно вхопилася за Лівобережну Україну, куди надсилала для відбиття атак гетьманського уряду потужні сили, очолювані талановитим командуючим Г.Ромодановським. Крім того, вона постійно підігрівала прагнення лівобережної старшини отримати гетьманські клейноди, щоб не допустити її об'єднання із законним урядом. З іншої - неможливість та небажання польського і кримського керівництва вчасно надавати допомогу Ю.Хмельницькому. Польські офіційні кола були зайняті розв'язанням внутрішніх проблем: заспокоєнням військової конфедерації та вирішенням питання "вільної елекції" – обрання наступника короля за його життя. В Бахчисараї прагнули унеможливити повернення Ю.Хмельницького під владу Москви, перешкоджаючи таким чином об'єднанню Правобережжя з Лівобережжям під протекцією російського монарха.

Внутрішні причини: 1) розгортання міжособної боротьби за владу серед лівобережної старшини; 2) антипольсько настроєне українське населення Лівобережжя не бажало підпадати під владу короля, оскільки це несло запровадження старих феодальних відносин і вплив шляхти на українські землі. Зростанню цих настроїв сприяла ситуація на Правобережжі, населення якого страждало від безчинства шляхти, жовнірів і татарських орд. Усі ці чинники разом не дали змоги Ю.Хмельницькому добитися об'єднання Правобережної і Лівобережної України: чи то під владою польського короля (не хотіло Лівобережжя), чи російського царя (цього прагнули не допустити татари і поляки), чи кримського хана (подібний союз не був популярний в народі і мав проти себе двох різних ворогів – Росію і Польщу). Думаємо, що поверненню уряду під владу Росії на умовах Переяславського договору перешкоджала і група старшини з гетьманського оточення, яка вже скуштувала царської "милості" після скинення І.Виговського з гетьманства, частина з якої була закатована, чи зіслана в Сибір, або не мала права обіймати державні посади під страхом смертної кари. Скасування Варшавським сеймом 1662 р. наданої попереднім сеймом нобілітації правобережній старшині також відвернула її від Польщі, збільшивши

протурецькі та прокримські настрої серед неї, про що доповідав у Варшаві гетьманський післанець Г.Лісницький. Активну діяльність щодо повернення козацької України під владу Оттоманської порти проводив у цей час І.Виговський, [289, с.33-34] проте ці плани вдалось реалізувати лише П.Дорошенкові.

Українська держава в 1659-1662 рр. переживала досить складний і трагічний період свого існування. Міжусобна боротьба за владу породила проблему її територіальної цілісності. Обидва договори - Переяславський з Росією та Чуднівський з Польщею повністю виключали Україну із міжнародних зносин, забороняючи право уряду на самостійну зовнішньополітичну діяльність. Отримавши поразку у втіленні в життя Жердівських статей з кінця 1659 по кінець 1662 рр., він ставить питання перед офіційними колами Речі Посполитої та Росії лише про захист автономних прав Української держави та можливості розширення їх рамок. Непоступливість спочатку першого, а потім і другого штовхають уряд до більш тісного співробітництва із Кримським ханством. При неспроможності самостійно вирішувати внутрішні проблеми, а зокрема, об'єднати Правобережну Україну разом із Лівобережною, закріплюється тенденція покладатися на підтримку іноземних держав. Військова допомога ханського двору Ю.Хмельницькому у боротьбі з опозицією та російськими підрозділами призводить до посилення втручання Криму у внутрішні українські справи.

Невдалі спроби Ю.Хмельницького об'єднати під своєю булавою обидві сторони Дніпра та загострення боротьби за владу між лівобережною старшиною приводить в кінцевому результаті, до фактичного розколу Української держави на два гетьманства.

ВИСНОВКИ

Середина XVII ст. - це час визвольних змагань і творення Української держави. Протягом 1649-1650 рр. завершився процес становлення її головних інститутів, що було "найбільш політичним досягненням українського народу по довгих століттях без державності і національного поневолення". [513] Важливі перетворення в політичному устрої, соціальній структурі суспільства, аграрних відносинах мали глибоко прогресивний характер, оскільки створювали умови для розвитку продуктивних сил і зародження буржуазних відносин. Водночас нечітко виражений розподіл компетенції органів влади, слабка консолідація еліти, наявність міцних традицій охлократії й отаманства в козацькому стані становили смертельну загрозу для держави. Постійне перебування у стані війни в умовах загострення соціально-політичної ситуації привело до спалаху громадянської війни, що сприяла паралічу центральної влади, розподілу еліти за територіальною ознакою, розпаду держави на окремі райони, активному втручання Росії, Польщі та Криму у внутрішні справи.

Прихід І.Виговського до влади шляхом державного перевороту 1657 р. зірвав процес становлення монархічної форми правління, започаткувавши її трансформацію у олігархічно-республіканську. Нами з'ясовано, що остання остаточно утверджується за гетьманування Ю.Хмельницького, чому сприяла низка об'єктивних та суб'єктивних факторів. Серед перших слід назвати:

- переважання у національній свідомості еліти міцних республіканських традицій;

- формування в середовищі старшини протягом 1654-1659 рр. олігархічної верхівки, переважно вихідців із шляхетського стану, яке поєдналося із процесом становлення старшинської приватно-феодалної власності;

- відсутність зафіксованих у правових актах повноважень ради і гетьмана;

- обмеження гетьманських прерогатив умовами Переяславського (звуження судової компетенції, вимога про приїзд гетьмана до Москви для затвердження царем, дозвіл усім станам українського населення безпосередньо звертатися до російського уряду, поширення на гетьмана смертної кари у разі "зради" тощо) та

Чуднівського (підтвердження статті Гадяцької угоди про вибір гетьмана королем із 4-х кандидатів, позбавлення права самостійно керувати українськими військовими силами) договорів, що вели до її послаблення.

Серед суб'єктивних факторів першорядне значення мали молодість, відсутність політичного досвіду та якостей політичного лідера у Ю.Хмельницького, що сприяло обмеженню гетьманських прерогатив та збільшенню ролі старшини у вирішенні питань державної ваги.

Утвердження олігархічно-республіканської форми правління відбулося, на нашу думку, в два етапи. На першому - вересень 1659 р. - листопад 1660 р.- олігархічні тенденції серед еліти ще не набули чітко виражених форм і носили характер опосередкованої дії на гетьмана. Уряд через низку заходів намагався зміцнити становище держави на міжнародній арені і одночасно прагнув розширити гетьманські повноваження (Жердівські статті, місія А.Одинця та П.Дорошенка у Москву в грудні 1659 р., намагання Ю.Хмельницького зміцнити владну урядову вертикаль тощо). Генеральна рада зберігала за собою права установчого характеру на основі козацького звичаєвого права і збиралася тричі - у вересні і жовтні 1659 і листопаді 1660 р. - для обрання керівника держави та затвердження договорів з Росією та Польщею. Головним державним інститутом залишалася старшинська рада: звужена (гетьман, генеральна старшина та полковники) або розширена (у формі старшинських з'їздів), яка вирішувала основні питання внутрішньо- і зовнішньополітичного життя держави. Проте вже на цьому етапі відчувалася залежність гетьмана від старшини. Широка компетенція органів місцевої адміністрації (право законодавчої ініціативи, зосередження виконавчої та судової влади) посилювали позиції полкових урядів у державній структурі, що стимулювало в їхньому середовищі децентристські та сепаратистські тенденції. Ряд полковників розпочали самостійні зносини із урядами Росії (перяславський Т.Цецюра, ніжинський В.Золотаренко, чернігівський А.Силіч), Польщі (уманський М.Ханенко, паволоцький І.Богун, білоцерківський І.Кравченко), Молдавії (уманський М.Ханенко).

На другому етапі - грудень 1660 - грудень 1662 рр.- до влади приходять та частина старшини шляхетського походження, яка 1657 р. разом з І.Виговським взяла курс на розбудову олігархічної

республіки. Серед них потрібно відзначити генерального суддю Г.Лісницького, генерального писаря П.Тетерю, корсунського полковника Г.Гуляницького, до яких приєднався і генеральний обозний Т.Носач. Обіймаючи старшинські посади з початку Національної революції, вони зосередили в своїх руках великі матеріальні багатства та значний авторитет у Війську Запорозькому. Без узгодження з ними Ю.Хмельницький, популярність якого серед козаків різко впала після Чуднівської битви, не міг прийняти жодного важливого рішення. Старшинські ради збиралися у звуженій формі, а з другої половини 1662 р. державні питання обговорювалися обмеженим колом еліти. Можна стверджувати, що серед еліти перемогло угруповання вихідців із шляхти, яке прагнуло здобути такі ж великі права законодавчої ініціативи та в системі виконавчої влади, які мала шляхта в Речі Посполитій. [553, с.39-40]

Послаблення центральної влади негативно позначилося на внутрішньополітичній стабільності, вело до посилення сепаратистських тенденцій, які проявилися вже наприкінці 1660 р.: частина лівобережних полковників та Запорозька Січ відмовилися визнати владу уряду Ю.Хмельницького. Включення лівобережної старшини, яка намагалась заручитися підтримкою російського уряду, у міжособну боротьбу за гетьманську булаву посилила позиції Москви в регіоні. Охлократичні настрої у суспільстві підігрівало Запорожжя, що домагалось гегемонії в політичному житті. Спроби січовиків послабити гетьманську владу, відновити функції чорної ради, їх загравання із Москвою посилили відцентрові процеси і вели до руйнації держави.

Дослідженням встановлено, що зважаючи на загострення соціально-політичної ситуації в козацькій Україні уряд Ю.Хмельницького намагався проводити виважену внутрішньополітичну діяльність. Зокрема, він відмовився від взятого І.Виговським курсу на поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, продовжив, основні напрямки соціально-економічної політики свого батька. Гетьман сприяв росту монастирського землеволодіння, проте стримував ріст землеволодіння шляхти і козацької старшини. Форми “звиклого послушенства” підданих панові не були чітко окреслені й селяни в основній своїй масі зберегли завойовані на початку Національної революції надбання (права на спадкове володіння земельними угіддями, особисту свободу та

перехід до козацького стану). Панівний стан продовжував визискувати селянство переважно через посередництво державного апарату.

Уряд сприяв розвитку торгівлі та промислів; регулював конфлікти між окремими станами суспільства (старшиною і міщанами, старшиною і духовенством тощо); захищав національні інтереси українського народу перед російським, польським і кримським урядами. Намагаючись запобігти соціальному вибуху на Правобережжі, Ю.Хмельницький, всупереч рішенню Варшавського сейму 1661 р., наприкінці 1661 р. розпорядився усунути з маєтків шляхту та польську адміністрацію.

Не дивлячись на ці заходи уряду, спостерігається тенденція до подальшого погіршення соціально-політичної ситуації. На Правобережній Україні населення потерпало від перебування жовнірів і татарських орд, які грабували та спустошували міста і села, та від напливу шляхти, яка поспішала зайняти маєтності, змушуючи селян, міщан і козаків відробляти різні повинності. Особливо зросла соціальна напруга після постанови сейму 1662 р. про заборону козакам проживати у шляхетських і королівських маєтках на території Київського і Брацлавського воєводств і яка зобов'язувала нерестрових козаків, міщан та селян відбувати феодално-кріпосницькі повинності.

На Лівобережжі, жителі якого також потерпали від іноземних військ (у даному випадку російських) та свавілля російських воєвод, соціальні суперечності мали ще й внутрішні причини: відбувалося посилення визиску селян, міщан і козацьких низів козацькою старшиною; стався розкол старшини на угруповання, які вели між собою боротьбу за владу і використовували демагогічні гасла для втягнення до неї найбільш знедолених верств суспільства.

Все це разом ускладнювало внутрішньополітичне становище в державі та послаблювало сили уряду у боротьбі за збереження її територіальної цілісності. Уряд наприкінці 1659 - початку 1660 рр. організував відсіч наступам польсько-татарських підрозділів на Правобережжі; прагнув розширити південно-західні кордони козацької України (Борисівська комісія). Розроблений план літньо-осінньої кампанії проти Речі Посполитої передбачав можливість включення західноукраїнських земель до складу держави. Після підписання Чуднівського договору гетьман вживав заходів, щоб не

допустити територіального розколу козацької України по р. Дніпро.

Об'єднавчу політику уряду Ю.Хмельницького умовно можна розділити на чотири етапи:

– На першому етапі (жовтень 1659 - жовтень 1660 рр.) уряд намагався розширити територіальні межі козацької України на південному заході; за допомогою російської армії прагнув включити західноукраїнський регіон до складу держави.

– На другому етапі (листопад 1660 - лютий 1661 рр.) уряд підтримувала більшість лівобережних полковників та населення краю, тому гетьман приділяв основну увагу ліквідації московських залог у Ніжині, Переяславі та Чернігові. Були вжиті заходи дипломатичного характеру і організовані два походи на Лівобережжя - у грудні 1660 р. та лютому 1661 р. за допомогою польсько-татарських підрозділів. Проте, через запеклий опір проросійсько налаштованої старшини та московських укріплень, успіхів досягти не вдалось.

– На третьому етапі (березень-листопад 1661 р.) гетьман зосередив увагу на мобілізації армії, агітаційних заходах серед лівобережних полків, наданні допомоги від кримського хана. Проте внаслідок припущених тактичних помилок в організації походу у серпні 1661 р. на Лівобережжя (тривала облога Переяслава), сепаратизму частини лівобережної старшини та направлення Росією потужних військових сил в регіон, уряду не вдалося відновити владу на Лівобережній Україні.

– На четвертому етапі (кінець 1661 - вересень 1662 рр.) Ю.Хмельницький веде активну дипломатичну кампанію, намагаючись заручитися підтримкою у новому поході урядів Криму та Польщі; листується із лівобережними полковниками, прагнучи безкровним шляхом повернути Лівобережжя під свою булаву. Але несприятлива геополітична ситуація та загострення міжусобної боротьби за владу серед лівобережної старшини не дали змоги реалізуватися об'єднавчим заходам гетьмана. Перемоги ординців над окремими загонами російського війська у серпні 1662 р. не змінили співвідношення сил на користь гетьмана. Протягом вересня - листопада 1662 р. Ю.Хмельницький, вирішивши остаточно скласти булаву, організовує ще ряд невеликих походів на Лівобережжя з метою полегшити становище правобережного населення, яке потерпало від постоїв кримської орди.

Вважаємо, що причинами, які зумовили невдачу об'єднавчої політики Ю.Хмельницького були:

- зовнішні: Росія, намагаючись утримати за собою Лівобережжя, надсилала в регіон потужні військові сили та підігрівала прагнення лівобережної старшини отримати гетьманські клейноди, щоб не допустити її підпорядкування гетьманському уряду; неможливість та небажання польського керівництва надавати допомогу Ю.Хмельницькому. Бахчисарай прагнув унеможливити повернення гетьмана під владу Москви, перешкоджаючи об'єднанню Правобережжя з Лівобережжям під владою російського царя;

- внутрішні: населення Лівобережжя було налаштовано проти відновлення феодално-кріпосницьких відносин, що передбачалося умовами Чуднівського договору; переважання у старшини власних інтересів над державними, розгортання серед неї міжособної боротьби за владу посилили відцентрові тенденції в державі, сприяли її розколу і правобережна старшина, в основному, вихідці із шляхетського стану, не бажала повертатися під владу Москви.

Розпад козацької України на два гетьманства означав великі втрати українського народу на початку завоювань Національної революції.

Нами доведено, що у зовнішньополітичній діяльності уряд Ю.Хмельницького з кінця 1659 по 1662 рр. прагнув забезпечити якнайширші автономні права державі. Найбільш яскраво ці намагання проявилися у Жердівських статтях - зрілого в політичному плані трактату, просякненого незалежницькими ідеями. Проте уряд зробив ряд серйозних прорахунків. За умовами Переяславського та Чуднівського договорів гетьманська адміністрація позбавлялась права на ведення міжнародних зносин. Тому тепер зовнішньополітична діяльність уряду зводилася до відстоювання "прав і вольностей Війська Запорозького" та прагнення зберегти межі автономії козацької України. Не дивлячись на заборону зовнішніх зносин, гетьман вів активні пошуки союзників серед Придунайських князівств; прагнув за рахунок прийняття протекції Кримського ханства чи Османської імперії звільнитися з-під влади Польщі й Росії та вирішити проблему територіальної цілісності козацької України.

Але несприятливий геополітичний фактор не дав змоги реалізуватися цим планам. У політиці Речі Посполитої та Росії з'явилися тенденції, спрямовані на обмеження внутрішньополітичної

самостійності козацької України. Серед польської еліти розроблялися плани “втихомирення” козацької України, що передбачали відновлення її дореволюційного статус-кво та жорстокі методи їх реалізації.

Варшавський сейм 1661 р. підтвердив основні пункти Чуднівського договору, проте відкинув більшість вимог української делегації про розширення автономних прав козацької України. Постанова наступного сейму 1662 р. яскраво проілюструвала експансіоністську суть політики шляхетської Польщі щодо Української держави. Від українського уряду вимагалось провести реєстрування козацького населення, обмеживши реєстр 30 тис. осіб; всі козаки, що не увійшли до реєстру, а також міщани і селяни на території Брацлавського і Київського воєводств знову поверталися під панську юрисдикцію. Розв’язання питання скасування унії та повернення православної церкві її маєтностей відкладалося на невизначений час.

Російський уряд, завдяки укладанню Переяславського договору 1659 р., домогся перетворення козацької України у складову автономну одиницю своєї держави і негативно ставився до спроби української сторони розширити межі автономії. Через земельні надання козацькій старшині, пожалування та привілеї українським міщанам та православному духовенству російська влада значно посилила свій політичний та економічний вплив на Лівобережжі. Встановлено, що зазнавши невдачі у переговорах з Ю.Хмельницьким про його перехід на сторону Росії, вона з другої половини 1661 р. проводить курс на затвердження за собою лівого берега Дніпра. Надсилаючи великі військові сили у цей регіон, Москва перешкоджала спробам Ю.Хмельницького об’єднати обидві сторони Дніпра під своєю булавою. У жовтні 1662 р. російський уряд, прагнучи якомога швидше замиритися з Річчю Посполитою та Кримським ханством, був готовий уступити Польщі і Лівобережжя.[418, с.56-60]

Офіційний Бахчисарай, якого вже не вдовольняла роль васала Османської імперії на міжнародній арені, прагнув залучити козацьку Україну до своєї геополітики шляхом встановлення над нею протекції. Бажаючи включити до складу своєї держави Казанське та Астраханське ханства та унеможливити перехід Ю.Хмельницького під російську юрисдикцію, кримський уряд відмовився від

переговорів з Росією про припинення військових дій та підтримки Ю.Хмельницького. Одночасно, щоб отримати васально-залежного союзника в особі українського гетьмана, хан був готовий навіть розірвати договірні стосунки з урядом Речі Посполитої. Надання військової допомоги Кримом у спробах Ю.Хмельницького об'єднати обидві сторони Дніпра під свою владу відкривало можливість кримському двору втручатися у внутрішні українські справи, і зокрема, у передвиборну кампанію на Правобережжі: підтримка солтаном Селім-Гіреєм П.Тетері зіграла вирішальну роль у здобутті ним булави.

Через обмежену кількість джерел турецького походження ще не маємо змоги з'ясувати повну панораму україно-турецьких стосунків та позицію Порти щодо козацької України даного періоду.

Таким чином, можна стверджувати, що експансіоністська політика могутніх сусідів щодо Української держави, неможливість її вирватися із трикутника: Росія, Польща, Оттоманська Порта і Крим; незавершеність державного будівництва, відсутність єдності серед української еліти, сепаратистські настрої в ментальності останньої - все це разом привело до втрати козацькою Україною самостійного правосуб'єкта на міжнародній арені, громадянської війни на її теренах та територіального розколу по р.Дніпро.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. НБУ, ІР. - Національна бібліотека України ім.В.Вернадського, Інститут рукописів
2. ЦДІА (Київ)- Центральний Державний історичний архів у Києві
3. ЦДІА (Львів)- Центральний Державний історичний архів у Львові
4. ЛНБ, ВР.- Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника, Відділ рукописів
5. РДАДА (Москва)- Російський Державний Архів Давніх Актів у Москві
6. РПБ (С-П.)- Російська публічна бібліотека ім.Салтикова-Щедрина (Санкт-Петербург)
7. АІР (С-П.)- Архів інституту історії Росії (Санкт-Петербург)
8. АГАД- Архів Головний Актів Давніх (Варшава)
9. БН, ВР.- Бібліотека Народова, Відділ рукописів (Варшава)
10. БІАН, ВР. - Бібліотека Польської академії наук, Відділ рукописів (Краків)
11. ДКА- Державний Краківський Архів
12. БМЧ, ВР. - Бібліотека музею Чарторийських, Відділ рукописів (Краків)
13. ГВА- Гданський воєводський архів
14. БЯУ, ВР - Бібліотека Ягеллонського університету, Відділ рукописів (Краків)
15. АЮЗР- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России
16. АЗР- Акты, относящиеся к истории Западной России
17. АМГ - Акты Московского государства, изданные императорской АН под. ред. Попова
18. ПВК - Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов
19. ПКК - Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов
20. ПСЗРІ - Полное собрание законов Российской империи
21. РІБ- Русская историческая библиотека

СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані

1. НБУ, ІР. - Ф. П 15401-15424. Белгородський стіл. -Ств.404. Відписка Г.Ромодановського. -С.12-302
2. НБУ, ІР. - Ф. П 15401-15424. 24 справи. Белгородський стіл. - Ств.414. Відписка Г.Ромодановського царю. -С.335-449
3. НБУ, ІР. - Ф. П 15407-15440. Белгородський стіл. -Ств.440. Відписка Б.Мишецького. -С.189-255
4. НБУ, ІР. - Ф. П 15446. Белгородський стіл. -Ств.446. Відписка П.Куракіна -С.151-196
5. НБУ, ІР. - Ф. П 15446. Белгородський стіл. -Ств.446. Відписка П.Куракіна -С.197-201
6. НБУ, ІР. - Ф. П 15409-15419. Белгородський стіл. -Ств.475. Лист Г.Косагова. -С.122-294
7. НБУ, ІР. - Ф. П 15409-15419. Белгородський стіл. -Ств.499. Відписка Г.Ромодановського. -С.70-126
8. НБУ, ІР. - Ф. П 15409-15419. Белгородський стіл. -Ств.540. Лист П.Шереметьєва. -С.242-244
9. НБУ, ІР. - Ф. П 15401-15406. Белгородський стіл. -Ств.806. Відписка В.Шереметьєва. -С.2-13
10. НБУ, ІР. - Ф. П 15401-15406. Белгородський стіл. -Ств.1120. Розпитувальні речі. -С.26-27
11. НБУ, ІР. - Ф.15539-15541. Московський стіл. -Листи Ю.Хмельницького. -С.39-294
12. НБУ, ІР. - Ф. П 15576. Сибірський приказ. -Лист І.Брюховецького до єп. Мефодія. -С.11-12
13. НБУ, ІР. - Ф. П 15425-15487. Кримські справи Посольського приказу. -Ств.5. Приїзд гінця Магмет-Маметши. -С.225
14. НБУ, ІР. - Ф. П 15425-15487. Кримські справи Посольського приказу. -Ств.13. Приїзд гінця Шемяя Дувана. -С.225
15. НБУ, ІР. - Ф. П 15425-15487. Кримські справи Посольського приказу. -Ств.4. Допит присланих від Ю.Хмельницького полонених татар. -С.228-231
16. НБУ, ІР. - Ф. П 15425-15487. Кримські справи Посольського приказу. - Книга 43, 1662 рік. Маметша князь оповідав... -С.3-111
17. НБУ, ІР. - Ф. П 15425-15487. Кримські справи Посольського приказу. -Ств.2, 1663 рік. Батирша-мурза Сулемов казав... -С.1-2

18. НБУ, ІР. - Ф. XIV, 163. Матеріали по історії України, Росії і Польщі (1661-1667 рр.). -Ств.9. Інструкція посольству З.Леонтєва. - С.31-32
19. НБУ, ІР. - Ф. II 22508-22511. Справи козацькі. -Спр.34. Лист А.Потоцького до С.Потоцького (1659)
20. НБУ, ІР. - Ф. II 15577-15581. Молдавські справи Посольського приказу. -Ств.3, 1660 рік. -Указ царя до В.Шереметьєва. -С.168
21. НБУ, ІР. - Ф.15544 Розряд різних столів. -Ств.82. Приїзд до царя послів від Я.Сомка.... -С.3-74
22. НБУ, ІР. - Ф. II 13698-13716. Теки Нарушевича. -Спр.13707. Копія відповіді козацьких послів... -С.225-349
23. НБУ, ІР. - Ф. I 57953-58049. Статті гетьманів... -Спр.58044 Присяга Ю.Хмельницького і Війська Запорозького царю
24. НБУ, ІР. - Ф. I 58266-58273. Жаловані грамоти Олексія Михайловича, універсали гетьманів. - Спр. I 58266 - Універсал Ю.Хмельницького
25. НБУ, ІР. - Ф. I 59218-59223. Універсали Ю.Хмельницького на землі і права Мгарському монастирю
26. НБУ, ІР. - Ф. I 646-68-69 Укази Олексія Михайловича Війську Запорозькому і статті Ю.Хмельницького. - Спр. I 64639 Статті Ю.Хмельницького
27. НБУ, ІР. - Ф. XIV, 2-59 Універсали гетьманів. -Спр. XIV, 2 Універсал Ю.Хмельницького
28. НБУ, ІР. - Ф. XIV, 2-59 Універсали гетьманів. -Спр. XIV, 9 Універсал Ю.Хмельницького
29. НБУ, ІР. - Ф. XIV, 2-59 Універсали гетьманів. -Спр. XIV, 4 Універсал Ю.Хмельницького
30. НБУ, ІР. - Ф.30- №77. Рукописний збірник договірних статей російського уряду з гетьманом Ю.Хмельницьким
31. НБУ, ІР. - Ф.Х-7653. Жалувані грамоти... -Спр.7657. Універсал Ю.Хмельницького
32. НБУ, ІР. - Ф.Х-7653. Жалувані грамоти... -Спр.7653. Царська грамота на підтвердження прав Києво-Видубицькому монастирю
33. НБУ, ІР. - Ф. II 22179-22194 Дипломатичні відносини між Росією, Україною, Польщею, Туреччиною, Швецією, татарами (1652-1717). -Спр.22182 Інструкція від Ю.Хмельницького послам на сейм
34. НБУ, ІР. - Ф. II 22179-22194 Дипломатичні відносини між Росією, Україною, Польщею, Туреччиною, Швецією, татарами. - Спр.22184 Лист Ю.Хмельницького до короля
35. НБУ, ІР. - Ф. II 22179-22194 Дипломатичні відносини між Росією,

- Україною, Польщею, Туреччиною, Швецією, татарами. -
Спр.22185. Лист Ю.Хмельницького до короля
36. НБУ, ІР. - Ф. П 22179-22194 Дипломатичні відносини між Росією,
Україною, Польщею, Туреччиною, Швецією, татарами. -
Спр.22186 Угода Війська Запорозького із Мегмет-Гіреєм
37. ЦДА (Київ). -Ф.51 Генеральна військова канцелярія. -Оп.3. -
Спр.614. Жалувана грамота Олексія Михайловича. -С.30
38. ЦДА (Київ). -Ф.51 Генеральна військова канцелярія. -Оп.3. -
Спр.4177. Універсал стародубського полковника П.Рославця. -С.20
39. ЦДА (Київ). -Ф.51 Генеральна військова канцелярія. -Оп.3. -
Спр.1228. Універсал київського полковника В.Дворецького. -С.4
40. ЦДА (Київ). -Ф.59 Київська губернська канцелярія. -Оп.1. -
Спр.968 Жалувана грамота Олексія Михайловича. -С.8-9
41. ЦДА (Київ). -Ф.59 Київська губернська канцелярія. -Оп.1. -
Спр.8115 Жалувана грамота Олексія Михайловича. -С.3
42. ЦДА (Київ). -Ф.59 Київська губернська канцелярія. -Оп.1. -
Спр.6361 Універсал Ю.Хмельницького. -С.8
43. ЦДА (Київ). -Ф.220 Колекція документів Київської археографічної комісії. -Оп.1. -Спр.168 Універсал Ю.Хмельницького. -
С.3-4
44. ЦДА (Київ). -Ф.220 Колекція документів Київської археографічної комісії. -Оп.1. -Спр.169 Універсал Ю.Хмельницького. -С.5
45. ЦДА (Київ). -Ф.220 Колекція документів Київської археографічної комісії. -Оп.1. -Спр.170 Жалувана грамота Олексія Михайловича. -С.6
46. ЦДА (Львів). -Ф.309. Записки НТШ (1873-1939, 1941-1944), -
Оп.1. -Спр.1926. Феденко Б. Початки Руїни.
47. ЛНБ, ВР. -Фонд Осолінських. -Спр.189/II Кодекс документів,
зібраний М.Голінським у XVII ст. -С.1120-1355
48. РДАДА. -Ф.79 Зносини Росії з Польщею. -Оп.2. -Спр.109 Грамота Яна-Казимира до Олексія Михайловича. -С.2-3
49. РДАДА. -Ф.79 Зносини Росії з Польщею. -Оп.2. -Спр.112 Грамота Яна-Казимира до Олексія Михайловича. -С.9-10
50. РДАДА. -Ф.79 Зносини Росії з Польщею. -Оп.2. -Спр.114 Грамота Яна-Казимира до Олексія Михайловича. -С.14-15
51. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1, 1659 рік. -Спр.1
Статті послів в Малоросію бояр В.Шереметьєва і Г.Ромо-
дановського. -С.1-3
52. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.2
Статейний список про перебування в Малоросії... -С.4-7

53. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. - 1659 р. -Спр.3 Таємний наказ О.Трубецькому. -С.8-9
54. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1.- 1659 р. -Спр.5 Приїзд в Москву... -С.12-13
55. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. - 1659 р. -Спр.9 Приїзд в Москву українських послів... -С.21-23
56. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.11 Список статей і присяги... -С.24-32
57. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.12 Указ царя про відпущення полонених. -С.33-34
58. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.14 Лист Ю.Хмельницького до царя. -С.35-36
59. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.17 Приїзд в Москву ігумена... -С.48-49
60. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.18 Похвальна грамота царя О.Трубецькому. -С.50-51
61. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.19 Записна книга старшини Подільського полку... -С.52-55
62. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.20 Чорний указ про зіслання в Сибір братів Виговських. -С.55-57
63. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.23 Справа по чолобитним. -С.58-60
64. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1659 р. -Спр.25 Приїзд в Москву ігумена... -С.61-62
65. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.5 Приїзд в Москву ігумена. -С.14-15
66. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.7 Приїзд в Москву ніжинського вйта... -С.15-20
67. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.8 Приїзд в Москву послів від Ю.Хмельницького... -С.21-24
68. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.9 Приїзд в Москву ігумена... -С.25-27
69. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.10 Приїзд в Москву посланців від переяславського полковника Т.Цецюри... -С.28-30
70. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.11 Приїзд в Москву послів від Ю.Хмельницького... -С.31-34
71. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.12 Список з грамоти до царя від Ю.Хмельницького... -С.35-37
72. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.14

- Листи Ю.Хмельницького до В.Шереметьєва і думного дяка А.Іванова -С.38-43
73. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.17 Копії із відписок київських воєвод Ю.Борятинського та І.Чаадаєва царю. -С.44-51
  74. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1660 р. -Спр.18 Грамота царя до В.Шереметьєва. -С.52-54
  75. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.1 Лист ніжинського полковника В.Золотаренка до боярина... -С.1-3
  76. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.2 Лист В.Золотаренка до царя. -С.4-6
  77. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.7 Приїзд в Москву посланців від Я.Сомка. -С.18-20
  78. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.9 Приїзд в Москву посланців від Я.Сомка. -С.20-23
  79. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.10 Чолобитна київського вїйта... -С.24-27
  80. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.11 Прохання архімандрита Київсько-Печерської Лаври І.Гізеля... -С.28-30
  81. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.15 Справа про відправлення із Белгорода в Кременчук.... -С.40-42
  82. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.16 Чолобитна ієромонаха Київсько-Печерського монастиря... -С.42-43
  83. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.17 Лист кошового запорозьких козаків І.Брюховецького до воєводи Косагова. -С.43-45
  84. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.19 Приїзд в Москву запорозьких послів.... -С.46
  85. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.20 Справа про присланих в Москву із Калуги чотирьох малоросійських купців... -С.47-48
  86. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1661 р. -Спр.21 Із списку про переговори київського воєводи із Ю.Хмельницьким. -С.49-51
  87. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1662 р. -Спр.5 Приїзд в Москву кїво-софїївського намісника від єп.Мефодія... -С.13-14
  88. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1662 р. -Спр.8 Справа по чолобитній... -С.23-24

89. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1662 р. -Спр.9
Справа по чолобитній... -С.25-26
90. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1662 р. -Спр.10
Справа по чолобитній... -С.27-28
91. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1662 р. -Спр.13
Приїзд в Москву посланців від Я.Сомка. -С.39-43
92. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1663 р. -Спр.2.
Відправлення до Переяслава стольника П.Бунакова... -С.4-5
93. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1663 р. -Спр.3
Список з листа І.Брюховецького до Г.Ромодановського. -С.6-8
94. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1663 р. -Спр.4
Приїзд в Москву посланців від І.Брюховецького. -С.9-10
95. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1663 р. -Спр.5
Записка про обрання гетьманом І.Брюховецького. -С.11-14
96. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.1. -1663 р. -Спр.8
Приїзд в Москву посланців від І.Брюховецького
97. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.2. -Спр.2 Про обрання
в Переяславі гетьманом Ю.Хмельницького. -С.5-8
98. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.2. -Спр.3 Акт обрання
в Малоросії гетьманом Ю.Хмельницького. -С.9-13
99. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.86 Лист
полтавського полковника Ф.Жученка до наказного гетьмана
І.Безпалого. -С.192-193
100. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.87 Лист
переяславського полковника Т.Цецюри до царя. -С.194-195
101. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.88 Лист
ніжинського протопопа Максима до думного дяка Алмаза
Іванова... -С.195-195
102. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.90 Лист
іноків... до царя... -С.200-201
103. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.91 Лист
ігумена... до царя. -С.201-202
104. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.92 Лист
Т.Цецюри до А.Іванова... -С.203-205
105. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.93 Лист
Ю.Хмельницького до царя... -С.206-207
106. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.94 Лист
Ю.Хмельницького до царя... -С.207-208
107. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.95 Лист
Ю.Хмельницького до царя... -С.209-211

108. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.96 Лист Ю.Хмельницького до царя... -С.212-213
109. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.97 Чолобитна В.Золотаренка царю... -С.214-216
110. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.98 Чолобитна Т.Цецюри царю... -С.117
111. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.99 Чолобитна глухівського сотника П.Уманця царю... -С.218-219
112. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.100 Чолобитна ніжинського сотника Р.Ракушки царю... -С.220-221
113. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.101 Чолобитна ніжинського полкового осавула Л.Бута царю... -С.222-223
114. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.102 Чолобитна ніжинських козаків... -С.224-225
115. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.103 Чолобитна ігумена Іосаафа царю... -С.226-227
116. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.104 Чолобитна ніжинських козаків... -С.228-229
117. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.105 Чолобитна ніжинських козаків... -С.230-231
118. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.106 Чолобитна ніжинських козаків... -С.232-233
119. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.107 Список старців Терехтемирівського монастиря... -С.234-236
120. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.108 Лист Ю.Хмельницького до царя... -С.237-240
121. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.109 Лист І.Сербіна до окольничого Ртищева... -С.241-242
122. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.110 Лист Ю.Хмельницького до В.Шереметьєва... -С.243-245
123. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.111 Лист Ю.Хмельницького до царя... -С.246-248
124. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.112 Лист Ю.Хмельницького до В.Шереметьєва... -С.249-250
125. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.113 Присяга Ю.Хмельницького на підданство польському королю... -С.251-252
126. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.114 Договірні пункти... -С.253-261
127. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.115 Лист

- Т.Цецюри до короля... -С.262-263
128. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.116 Лист Ю.Хмельницького до прилуцького полковника... -С.264-265
129. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.117 Лист корсунського полковника Г.Гуляницького до ніжинського писаря... -С.266
130. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.118 Лист чернігівського полковника О.Силича до царя... -С.267-268
131. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.119 Лист архимандрита І.Гізеля до царя... -С.269-272
132. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.120 Лист ніжинського полковника В.Золотаренка до царя... -С.273-274
133. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.121 Лист наказного гетьмана Я.Сомка до царя до царя... -С.275-276
134. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.122 Чолобитна монахів... -С.277-281
135. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.123 Проїздний лист козакам... -С.282-284
136. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.124 Лист чернігівського полковника О.Силича до царя... -С.285-286
137. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.125 Лист чернігівського полковника О.Силича до царя... -С.287-288
138. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -Спр.127 Лист чернігівського полковника О.Силича до царя... -С.289-290
139. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -1659 рік -Спр.128 Лист єпископа Мефодія... -С.291-293
140. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -1659 рік. -Спр.129 Лист наказного гетьмана Я.Сомка двор. І.Чадаєву... -С.294-295
141. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -1659 рік. -Спр.130 Лист Я.Сомка царю... -С.296-298
142. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.3. -1659 рік. -Спр.131 Статті гетьмана І.Брюховецького... -С.209-305
143. РДАДА. -Ф.124 Малоросійські справи. -Оп.4. -Спр.4 Жалувана грамота ніжинському писарю... -С.8-9
144. РДАДА. -Ф.7 Преображенський приказ. Таємн. канцел. -Оп.3 (1622-1800). -Спр.166 Доповідна записка В.Шереметьєва. -Арк.117/6
145. РДАДА. -Ф.13 Справи про Україну. -Оп.1. -Спр.2 Привілеї, дані містам Стародубу, Ніжину і Чернігову. -С.5-9
146. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.14. -Ч.1. -Стовпці

- Севського столу. -Спр.151 Отримання із Вітебська... -С.52-89
147. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.14. -Ч.1. -Стовпці Севського столу. -Спр.156 Відписки воеводи... -С.95-100, 105-106
148. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.14. -Ч.1. -Стовпці Севського столу. -Спр.159 Листування Приказу Таємних справ з воеводами. -С.106-425
149. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.14. -Ч.1. -Стовпці Севського столу. -Спр.167 Документи до управління і стану сіверських міст. -С.98-520
150. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.14. -Ч.1. -Стовпці Севського столу. -Спр.180 Документи до управління і стану сіверських міст. -С.104-495
151. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.14. -Ч.1. -Стовпці Севського столу. -Спр.190 Документи до управління і стану сіверських міст. -С.8-892
152. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.14. -Ч.1. -Стовпці Севського столу. -Спр.196 Листування Розряду з воеводами. -С.8-550
153. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.13. -Ч.1. -Стовпці Приказного столу. -Спр.215 Документи до управління міст. -С.544-615
154. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.13. -Ч.1. -Стовпці Приказного столу. -Спр.219 Документи до управління міст. -С.69-124
155. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.13. -Ч.1. -Стовпці Приказного столу. -Спр.308 Листування розряду із воеводами. -С.199-503
156. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.13. -Ч.1. -Стовпці Приказного столу. -Спр.311 Документи про служивих людей... -С. 337-418
157. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.13. -Ч.1. -Стовпці Приказного столу. -Спр.322 Документи до управління міст. -С.77-319
158. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.13. -Ч.1. -Стовпці Приказного столу. -Спр.342 Документи до управління міст. -С.144-169
159. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.13. -Ч.1. -Стовпці Приказного столу. -Спр.343 Документи до управління міст. -С. 6-93
160. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.9. -Стовпці Московського

- столу. -Спр.315 Листування Розряду з воєводою Г.Ромодановським. -С.1-560
161. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.9. -Стовпці Московського столу. -Спр.316 Листування Розряду з воєводами про військові справи. -С.284-446
162. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.9. -Стовпці Московського столу. -Спр.329 Листування з воєводами про полкові справи. -С.284-446
163. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.9. -Стовпці Московського столу. -Спр.342 Листування Приказу Таємних справ з єпископом Мефодієм. -С.50-60
164. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.9. -Стовпці Московського столу. -Спр.361 Документи до управління міст: Києва. -С.214-255, Ніжина, Переяслава і Чернігова. -С.137-213
165. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.6. Записні книги Московського столу. -Спр.10 Книга про присягу Ю.Хмельницького... -С.41-49
166. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.13. -Ч.2. Стовпці Приказного столу. -Спр.851 Документи про дачу платні... -С.2-4
167. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.12. -Ч.1. Стовпці Белгородського столу. -Спр.178 Документи про військові справи. -С.13-193
168. РДАДА. -Ф.210 Розрядний приказ. -Оп.12. -Ч.1. Стовпці Белгородського столу. -Спр.417 Документи про управління міст. -С.48-571
169. РДАДА. -Ф.214 Сибірський приказ. -Ств.612 Грамота царя до Я.Сомка. -С.22-34
170. РДАДА. -Ф.229 Малоросійський приказ. -Оп.1. -Спр.5845, 34/1 Відписка із Києва воєводи В.Шереметьєва. -С.92-94
171. РДАДА. -Ф.229 Малоросійський приказ. -Оп.1. -Спр.5846, 35/3 Список з листа Ю.Хмельницького царю. -С.97-98
172. РДАДА. -Ф.229 Малоросійський приказ. -Оп.1. -Спр.5847, 36/1 Приїзд в Москву послів від Ю.Хмельницького... -С.99-101
173. РДАДА. -Ф.229 Малоросійський приказ. -Оп.1. -Спр.5848, 37/1 Приїзд в Москву послів від Ю.Хмельницького... -С.102-104
174. РДАДА. -Ф.229 Малоросійський приказ. -Оп.1. -Спр.5849, 38/1 Списки із листів... -С.105-112
175. РДАДА. -Ф.229 Малоросійський приказ. -Оп.1. -Спр.585140/1 Звіт про перебування козацьких послів... -С.115-119
176. РДАДА. -Ф.229 Малоросійський приказ. -Оп.1. -Спр.5854143/1 Відписка воєводи О.Трубецького... -С.127-129

177. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.1. –Спр.5856,45/1
Список із листа В.Золотаренка до царя. –С.133-135
178. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.1. –Спр.5857,46/1
Грамота Олексія Михайловича наказному гетьману Я.Сомку –
С.136-138
179. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.1. –Спр.5859,48/1
Приїзд в Москву київського прот опопа... –С.141-142
180. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.1. –Спр.5861,50/1
Інформація Я.Сомка. –С.143-152
181. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.1. –Спр.5861/60
Лист Я.Сомка до царя. –С.153-154
182. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.1. –Спр.5862,51/1
Грамоти про відправлення ратних людей... –С.155-158
183. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.1. –Спр.5871/60
Відписка М.Головіна царю –С.192-195
184. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.3. –Спр.9 Відписки
воевод... –С.36-49
185. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.3. –Спр.10 Листи
і відписки ніжинського полковника... –С.50-64
186. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.3. –Спр.13
Статейний список дяків Д.Башмакова і Є.Фролова.. –С.72-76
187. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.5. –Спр.1 Грамоти
до запорозьких козаків... –С.1-11
188. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.5. –Спр.4 Грамоти
єпископа Мефодія про таємні ради... –С.27-32
189. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.5. –Спр.5 Відписка
стольника Ф.Лодженського. –С.33-37
190. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.5. –Спр.6 Лист
гетьмана П.Тетері наказному гетьману Я.Сомку... –С.38-40
191. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.5. –Спр.7
Постанова Ніжинського з'їзду полковників... –С.41-47
192. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.5. –Спр.8
Універсал наказного гетьмана Я.Сомка... –С.51-63
193. РДАДА. –Ф.229 Малоросійський приказ. –Оп.5. –Спр.9 Список
з листа наказного гетьмана Я.Сомка... С.51-63
194. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.6. -Ч.1. Спр.14. –Ств.251
Про взяття із Казенного приказу государевої платні послам
Війська Запорозького... –С.31-33
195. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.37. –Ств.118
Про видачу государевої платні чинам різних міст... –С.107-109

196. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.65 –Ств.938
Про видачу государевої платні сотнику... -С.172-175
197. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.70. –Ств.957
Про пожалування Києво-Печерського монастиря... -С.192-194
198. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.73. –Ств.968
Про пожалування запорозьким козакам... -С.208-209
199. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.77. –Ств.993
Про надання государевої платні... -С.218-219
200. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.84. –Ств.596
Про надання государевої платні... -С.231-232
201. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.153. –Ств.941
Про пожалування володимирцю С.Владикіну за післання його до Ю.Хмельницького... -С.316-319
202. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.270. –Ств.106
Післання із ніжинським протопопом Максимом государевої платні... -С.440-442
203. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.282. –Ств.252
Про прислання в приказ срібних кубків, сукна і атласу запорозьким послам... -С.469-470
204. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.437. –Ств.861
Про пожалування запорозьким послам... -С.819-821
205. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.547. –Ств.832
Про видачу государевої платні... -С.971-973
206. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.633. –Ств.253
Про пожалування запорозьким послам... -С.1051-1052
207. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.1. Спр.1043. –Ств.17
Про пожалування єпископу Мефодію... -С.38-40
208. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.7. Спр.94. –Ств.858
Про надання государевої платні полковнику... -С.162-163
209. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.7. Спр.368. –Ств.840
Про пожалування єпископу Мефодію... -С.741-743
210. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.7. Спр.198. –Ств.667
Про надання государевої платні сотнику... -С.228-230
211. РДАДА. –Ф.396 Оружейна палата. –Оп.1. -Ч.7. Спр.293. –Ств.954
Про пожалування запорозьким послам... -С.479-481
212. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедрина, відділ рукописів. –Ф.293 Зібрання західно-руських актів. –Оп.1. –Спр.403 Універсал Ю.Хмельницького. –С.18-19
213. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедрина, відділ рукописів. –Ф.293 Зібрання західно-руських актів. –Оп.1. –Спр.404 Універсал Ю.Хмельни-

цького. –С.20-21

214. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедріна, відділ рукописів. –Ф.271 Зібрання Дубровського. –Оп.2. -Ч.1. –Спр.20 Указ Яна-Казимира П.Сапезі... –С.50-51
215. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедріна, відділ рукописів. –Ф.271 Зібрання Дубровського. –Оп.2. -Ч.1. –Спр.22 Указ Яна-Казимира Б.Радзивілла... –С.54-55
216. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедріна, відділ рукописів. –Ф.271 Зібрання Дубровського. –Оп.2. -Ч.1. –Спр.50 Інструкція депутатам на надзвичайний сейм... –С.148-152
217. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедріна, відділ рукописів. –Ф.271 Зібрання Дубровського. –Оп.2. -Ч.2. –Спр.85Дані про склад російських військ під Ляховичами... –С.192-196
218. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедріна, відділ рукописів. –Ф.271 Зібрання Дубровського. –Оп.2. -Ч.2. –Спр.181/8 Інструкція Ю.Хмельницького послам Війська Запорозького... –С.360-361
219. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедріна, відділ рукописів. –Ф.Ф.IV.812 Опис Малої Росії, складений із рукописів різних авторів військовим канцеляристом Г.Понасом в січні 1751р. –С.41-45
220. ПНБ ім.М.Салтикова-Щедріна, відділ рукописів. –Ф.Ермітаж, 371/І Малоросійський літопис. –Гл.ХІ. –С.8-10
221. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.1. –Спр.54 Жалувана царська грамота...
222. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.1. –Спр.55 Підтверджувальна царська грамота...
223. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.1. –Спр.56 Жалувана царська грамота...
224. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.1. –Спр.57 Підтверджувальна царська грамота...
225. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.1. –Спр.58 Жалувана царська грамота...
226. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.1. –Спр.59 Жалувана царська грамота...
227. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.1. –Спр.60 Лист митрополита Д.Балабана ігумену Оаникію...
228. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.2. –Спр.33 Універсал Ю.Хмельницького
229. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.2. –Спр.34 Універсал Ю.Хмельницького
230. Архів ППР. –Ф.68 Київська Казенна Палата. –Оп.2. –Спр.35

- Універсал Ю.Хмельницького
231. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.36
Універсал Ю.Хмельницького
232. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.37
Універсал Ю.Хмельницького
233. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.38
Універсал Ю.Хмельницького
234. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.39
Універсал Ю.Хмельницького
235. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.41
Універсал Ю.Хмельницького
236. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.42
Універсал Ю.Хмельницького
237. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.43
Універсал Ю.Хмельницького
238. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.44
Універсал Ю.Хмельницького
239. Архів ППР. —Ф.68 Київська Казенна Палата. —Оп.2. —Спр.45
Універсал Ю.Хмельницького
240. Архів ППР. —Ф.114 Акти, що поступили в імператорську
Археографічну комісію від різних осіб та установ. —Спр.58 Указ
Яна-Казимира. —С.121-122
241. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.4 Жалувана царська грамота. —С.11-13
242. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.5 Жалувана царська грамота. —С.14-15
243. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.6 Жалувана царська грамота...
244. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.7 Жалувана царська грамота...
245. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.8 Жалувана царська грамота...
246. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.9 Жалувана царська грамота...
247. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.10 Жалувана царська грамота...
248. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.11 Жалувана царська грамота...
249. Архів ППР. —Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. —
Спр.12 Жалувана царська грамота...

250. Архів ПШР. –Ф.150 Акти Чернігівського губернського правління. – Спр.13 Жалувана царська грамота...
251. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Козацький. - Картон 42. -Спр.42 Дипломатичне листування Польщі, Росії та України
252. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Козацький. - Картон 42. -Спр.74 Грамота царя до Ю.Хмельницького
253. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Козацький. - Картон 42. -Спр.75 Грамота царя Війську Запорозькому
254. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Козацький. - Картон 42. -Спр.88 Лист М.Ханенка до К.Щербана
255. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Козацький. - Картон 42. -Спр.90 Лист Мехмед-Гірея до Ю.Хмельницького
256. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Козацький. - Картон 42. -Спр.98 Лист М.Куракіна до В.Золотаренка
257. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Козацький. - Картон 42. -Спр.95 Наказ царя кн.Шаховському
258. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Козацький. - Картон 42. -Спр.108 Лист М.Орленка до Ю.Хмельницького
259. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Російський. - Картон 54. -Спр.28 Лист царя до Ю.Хмельницького
260. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Російський. - Картон 54. -Спр.55 Лист царя до Яна-Казимира
261. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Російський. - Картон 55. -Спр.17 Пропозиції московських комісарів...
262. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Російський. - Картон 55. -Спр.37 Пропозиції польських комісарів...
263. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Російський. - Картон 55. -Спр.39 Лист царя до Яна-Казимира
264. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Російський. - Картон 55. -Спр.40 Лист царя до Яна-Казимира
265. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Татарський. - Картон 60 Дипломатичне листування урядів Польщі та Криму. -Течки 102-120
266. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Татарський. - Картон 61 Дипломатичне листування урядів Польщі та Криму. -Течки 1-40, 137-164, 177
267. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Татарський. - Картон 62 Дипломатичне листування урядів Польщі та Криму. -Течки 15, 32, 41, 86-90
268. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Турецький. - Картон 66-80. -Течка 430 Інструкція польському послу до султана
269. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Турецький. - Картон 66-80. -Течка 431 Копії листів Яна-Казимира до султана та візиря

270. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Турецький. - Картон 66-80. -Течка 432
Звіт про аудієнцію польського посла у султана та візиря
271. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Турецький. - Картон 66-80. -Течки 433-436
Переклад листів від султана та візиря до Яна-Казимира
272. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Турецький. - Картон 66-80. -Течка 437
Копія інструкції польському послу
273. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Турецький. - Картон 66-80. -Течка 438
Переклад листа султана до короля
274. АГАД. -Ф. АКВ -Відділ Турецький. - Картон 66-80. -Течка 443
Переклад листа візиря до М.Пражмовського
275. АГАД. -Ф.АКВ. - Відділ Кореспонденція. -Спр. 359 Листування
І.Виговського. -С.32-35
276. АГАД. -Ф.АКВ. - Відділ Молдавський і волоський. -Картон 43. -
Спр.1 Лист М.Ханенка до К.Щербана
277. АГАД. -Ф.АКВ. - Відділ Молдавський і волоський. -Картон 43. -
Спр.56 Лист волоського господаря до М.Пражмовського
278. АГАД. -Ф.АКВ. - Відділ Молдавський і волоський. -Картон 43. -
Спр.58 Лист молдавського господаря до Яна-Казимира
279. АГАД. -Ф.АКВ. - Відділ Молдавський і волоський. -Картон 43. -
Спр.60 Лист К.Щербана до Яна-Казимира
280. АГАД. -Ф.АКВ. - Відділ Молдавський і волоський. -Картон 43. -
Спр.61 Лист К.Щербана до Яна-Казимира
281. АГАД. -Ф.Сігіллята. -Спр.3 Про обдарування польським урядом
українського гетьмана та старшини. -Фоліо 16, 32, 190, 202-203,
210, 215, 218
282. АГАД. -Ф.Архів Браніцьких із Сухої. -Спр.124/147 Інструкція
українському посольству на Варшавський сейм 1661 р. -С.114-116
283. АГАД. -Ф. Інвентар Новицького. -Спр.1765/1766. -Фоліо 27
Інструкція послу С.Опарі від Ю.Хмельницького до Яна-Казимира
284. Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікрофільмів. -
Ф.Бібліотека архіву Замоїських. -М/ф 4551 Дипломатичне
листування Польщі, Росії та України
285. Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікрофільмів. -
Ф.Бібліотека Народова Варшавська. -М/ф 23177 Листування
Ю.Хмельницького з Яном-Казимиром
286. Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікрофільмів. -
Ф.Бібліотека Рачинських. -М/ф 8915 Листування Ю.Хмельни-
цького з Яном-Казимиром
287. Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікрофільмів. -
Ф.Бібліотека Оссолінських. -М/ф 24843 Дипломатичне лис-

- тування Польщі з різними державами
288. Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікрофільмів. -Ф.Бібліотека Чарторийських. -Теки Нарупевича. -М/ф 16460. -С.419-813
289. Бібліотека музею Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. - Спр. 402. -С.413-478
290. Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові. Відділ рукописів. - Спр.1065. -С.27-345
291. Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові. Відділ рукописів. - Спр.83 Теки Римські. -С.137-138
292. Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові. Відділ рукописів. - Спр.270 Матеріали до польської історії XVII ст. -С.24-25
Універсал Ю.Хмельницького
293. Краківський державний архів. -Ф.Зібрання Русецьких. -Спр.69
Універсал Ю.Хмельницького. -С.5-6
294. Краківський державний архів. -Ф.Різо, 120. -Спр.22 Лист до Є.Любомирського. -С.47-50
295. Краківський державний архів. -Ф.Різо, 120. -Спр.23 Лист Я.Красінського... -С.51-54
296. Краківський державний архів. -Ф.Різо, 120. -Спр.24 Лист В.Шмелінга до кримського хана. -С.55-57
297. Бібліотека Ягеллонського університету (у Кракові). Відділ рукописів. -Спр.5 Збір новин з України. -С.819-821, 903
298. Гданський воєводський архів. -Ф.Рецеси станів західно-пруських 500/29. -Спр.150 Документи різні за 1660 р.
299. Гданський воєводський архів. -Ф.Рецеси станів західно-пруських 500/29. -Спр.151 Документи різні за 1661 р.
300. Гданський воєводський архів. -Ф.Рецеси станів західно-пруських 500/29. -Спр.153 Документи різні за 1662 р.
301. Гданський воєводський архів. -Ф.300, Р Рукописи різні. - Спр.Г., 2, 23 Компендіум Варшавського сейму 1661 р.
302. Гданський воєводський архів. -Ф.300, Р. -Спр.Н, н/25 Копії королівських листів (1645-1666)
303. Гданський воєводський архів. -Ф.300, 53 Листи і документи. - Спр.88 Лист Мехмед-Гірея до Яна-Казимира. -С.75-76
304. Гданський воєводський архів. -Ф.300, 53 Листи і документи. - Спр.89 Лист Ю.Венгерського до С.Беньовського. -С.77-78

Опубліковані

305. Акты Московского государства, изданные императорской АН под
209

- ред. Попова. -Т.2.-1894. -773 с.
306. Акты Московского государства, изданные императорской АН под ред. Д. Самоквасова. -Т.3.-1901. -674 с.
307. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. -Спб.: Тип. Э.Пратца, Т.IV.- 1863. -276 с.;
308. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею -Спб. : Тип. П.А.Кулиша, Т.V. - 1867. -362 с.
309. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею -Спб. : Тип. В.Пратца, Т.VII. - 1872. -398 с.
310. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею -Спб. : Тип. Ф.Елеонского и К', Т.XV. - 1892. -487 с.
311. Акты, относящиеся к истории Западной России. - Т.V. - 1663-1699. -Спб., 1853. -563 с.
312. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А.И.Тургеневым. Т.IV. -Спб., 1842. -438 с.
313. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской императорской Археографической экспедицией импер. АН. - Т.IV. (1645-1700). -Спб., 1836. -601 с.
314. Дополнения к Актам историческим, относящимся к России, собранным в иностранных архивах и библиотеках и изданных Археографическою комиссиею. -Т.III. -Спб., 1848. -539 с.
315. Дополнения к Актам историческим, относящимся к России, собранным в иностранных архивах и библиотеках и изданных Археографическою комиссиею. -Т.IV. -Спб., 1857. -477 с.
316. Дополнения ко Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, сост. А.С.Петрушевичем. -Львов, 1891. -939 с.
317. Акты по истории землевладения в Малороссии /Собр. А.Лазаревский// ЧИОНЛ. - Кн. IV. -Отд. III. -С.83-135. -К., 1890. -431 с.
318. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии/ Изд. А. Лазаревский// ЧИОНЛ. - Кн.V. -Отд. III. - С.49-92. -К., 1890
319. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. -Т.XIV. - 1904. -С.392
320. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. -

- М.: изд. Ун-та, 1858. -Т.I. -336 с.
321. Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России. Матер. и докум. - М., 1939. -567 с.
  322. Величко С. Літопис. - К.: Дніпро, 1999, Т.II. - 369 с.
  323. Гордон П. Дневник. Тип. А.Брикнера. Пер.М.Салтыковой.-СПб., 1878. -282 с.
  324. Дворцовые разряды, по высочайшему приказу изданные. -Т.III. - Спб., 1852. -502 с.
  325. Дополнения к тому III Дворцовых разрядов, изданных по высочайшему повел. -Спб., 1854. -484 с.
  326. Дневальные записки приказа тайных дел (7165-7183), сост. Белокуровым С. А.// ЧОИИДР. - М., 190. -Кн.224. -С.49-56
  327. Жерела до історії України-Руси. -Львів. : друк. Наук., тов. ім. Т.Шевченка., 1924 - Т.XVI. -545 с.
  328. Записные книги Московского стола. Разрядный приказ// Рус. ист. библи. -Т.X. -Спб., 1886. -651 с.
  329. Записки Отделения русской и славянской археологии императорского Археологического общества. -Т.II. -СПб., 1861. -С.722
  330. Записки Перетятковича. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657-1659 г.г.// Изд. Ун-та св.Владимира. -Т.II. -К., 1873. -С.10-19
  331. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. -К.: Т-во "Знання" України, 1992. -192 с.
  332. Літопис Самовидця. -К.: Наукова думка, 1991. -Т.II. -205 с.
  333. Лохвицька ратушна книга 2 половини XVII (36. актових документів), підгот. О.Маштабей, В.Самійленко, Б.Шарпило. - К., 1986. -385 с.
  334. Марченко М. Українська історіографія (3 давніх часів до середини XIX ст.). -К., 1959. -272 с.
  335. Материалы до истории Южной Руси/ Изд. Г.Милорадович// Черниг. губерн. ведомости. - 1858 - №10-12. -С.14-24
  336. Материалы по истории Малороссии/ Изд. В.Модзалевским. - Чернигов., 1912. -320 с.
  337. Материалы по истории Малороссии (1660-1664). -Отд.3. -Т.IV. - К., 1854. -150 с.
  338. Мицик Ю. 3 листів "Козацького відділу" АКВ АГАД у Варшаві// 36. наук. пр. та спогадів. -К., 1999. -№3. -С.87-100
  339. Мицик Ю. Пеший український історико-політичний трактат (60-70 рр. XVII ст.)//УІЖ. -1991. -№5. -С.129-132
  340. Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України

- другої половини XVII ст.// Український археографічний щорічник. -К.: Наукова думка, 1992. -Вип.1. - Т.4. -С.86-98
341. Мицик Ю . Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. -Дніпропетровськ: ВПОП "Дніпро", 1996. -262 с.
342. Описание актов архива Маркевича, относ. к истории южно-русских монастырей/ Изд. Барсов Е.В.//ЧОИИДР. -Кн.2. - апр.-июнь. - М., 1884
343. Обухович М. -Дневник..., стражника в. к. литовскогого, писанный в плену в Москве. Изд. ред-й газ. "Киев. телеграф". -К., 1862. -47 с.
344. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов при Подольском и Волынском генерал губ. - К., 1846. -Т.II. - Отд.1. -371 с.
345. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов при Подольском и Волынском генерал губ. - К., 1852 - Т.III. -442 с.
346. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов при Подольском и Волынском генерал губ. - К., 1859 - Т.IV. -162 с.
347. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. -1898. -Т.III. -600 с.
348. Полное собрание законов Российской империи. -Спб., 1830. - Т.I. -621 с.
349. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. -К.: Либідь, 1994. -767 с.
350. Русская историческая библиотека. -Спб., 1884. -Т.VIII. -765 с.
351. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - К., 1916. -Вып.2. -295 с.
352. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. -М., 1828 - Т.IV. -765 с.
353. Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх. -К.: Наукова думка, 1992. -332 с.
354. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії. -Пер. з фр. В.Коптілов. К.: Укр. письменник, 1994. -311 с.
355. Archiwum Komisji historycznej. -Т.VII. - Krakow: Nakl. Akademii Umiejtnosci, 1894. -487 s.
356. Abrahamowicz Z. Katalog rękopisow polskich orientalnych ze zbiorow polskich (1455-1672). -Warszawa, 1853. -350 s.
357. Acta historica res gentos Polonia. 1507-1715. -Krakow, 1865. -602 s.

358. Bellum Polono-Moshikum ad Czudnow 1660 anno expeditum. - Kraków, 1892. -35 s.
359. Balinski M. Pamiętniki historyczne do wyjasnienia spraw publicznych w Polsce XVII w. -Wilno, 1859. -326 s.
360. Grabowski A. Starozytnosci historyczne Polskie, pisma i pamiętnik do dziejow Polskich . - Kraków, 1840. -T.II. -946 s.
361. Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. Diaryusze/ Pamiętniki z rekop. rebr. - Kraków: Nakl. Cypcera, 1845. -T.II. -367 s.
362. Jemiolowski M. Pamiętnik...obejmujacy dzieje Polski od roku 1648 do 1679... Lwow, 1850. -287 s.
363. Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. -T.I. -Cz.I Wyd. Komisii Hist. Akademji Um. kr.16. - Kraków, 1880. -S.149-163
364. Kohowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. -Poznan, 1859. -T.I. -683 s.
365. Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668. -Warszawa., 1846. -T.I. -482 s.
366. Latopisiec albo Kronicka Joachima Jerlicza.-Warszawa., 1853. -T.II. -213 s.
367. Lettres de Pierre des Noyers, secretaire de la Reine de Pologne Marie-Louise de Conzagne de nanten et de nevers pour servie a histoire de Pologne et de suede de 1655 a 1659. - Berlin., 1859. -164 s.
368. Listy Jana Kazimierza do Marji Ludowiki// Kwartalnik Historyczne. -1891. -cz.V., S.125-136
369. Litterae Nuntiorum Apostolicorum Histirium Ucrainae illustranten. -Ser.II. -Sect. III. -T.VI-XI. - Romae., 1962-1967. - S.203-212
370. Monumenta Ucrainae Historica. - Romae., 1967. -T.III. -627 s.
371. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Wladyslawa IV, Jana Kazimierza. -Warszawa., 1852. -T.II. -625 s.
372. Pietraszewski W. Do Dziej opisow turechih dotycnich historyi polske. -1846. -T.I.
373. Pisma polityczne z czasow ponowania Jana Kazimierza Wazy. -T.II. (1661-1664). -Wroclaw-Warszawa, 1990. -384 s.
374. Pamiętnik Michala Obuchowicza, zob.Balinski M.// Pamiętniki historyczne. -Wilno, 1859. -208 s.
375. Portofolio krolowej Maryi Ludwiki czyli zbior listow, aktow urzendowych i innych dokumentow sciagajacych sie do pobijtu tej monarchini w Polsce. -Poznan., 1844. -135 s.
376. Przegląd dziejow Polski. - Cz.IV-V. -Poznan., 1842-1844. -541 s.
377. Relacia nuncjuszow apostolskich i innych osob o Polsce od r.1548

- do 1690. -Т.ІІ. -Berlin-Poznan, 1864. -296 s.
378. Rudawski J. Historia Polska od smierci Wladislawa IV az do pokoju Oliwskiego. -Petersburg-Mohylew, 1855. -Т.ІІ. -468 s.
379. Sekowski J. Collectanea z dziejopisow tureckich. Rzeczy do historyi polskiej sluzacych. -Warszawa, 1824. -Т.І. -371 s.
380. Sprawy i rzeczy Ukrainski: Materiały do dziejow kozaczyzny i hajdamaczyzny. -Lwow., 1914. -608 s.
381. Ukraine Sprawy: Przyczynek do dziejow Polskich, Tatarskich i Tureckich XVII wieku. -Lwow., 1842. -523 s.
382. Volumina Legum: Prawa, Konstytucyc y przywileie Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xiestwa Litowskiego w szyskich prowincyi nalezacych na walnych sejmiech Koronnych.-Petersburg, 1859. -Т.ІV. -803 s.

Загальна література

383. Антонович В. История малорусского казачества. -К., 1882. -382 с.
384. Антонович В. Юрась Хмельниченко (1641-1685)// Україна. -1990. -№10. -С.24
385. Антонович В., Бец В. Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах. -К.: тип. Ун-та св.Володимира, 1885. -110 с.
386. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. -К.: Либідь, 1993 -287 с.
387. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50-70-х рр. XVII ст. -К.: Вид. АН УРСР, 1961. -299 с.
388. Апанович О. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму// УДЖ. - 1965. -№12. -С.29-38
389. Багалеї Д. Займанщина на Левобережній Україні XVII и XVIII ст. -К., 1883. -33 с.// Оттиск из декабр. книжки журн. "Киевская старина". -№12
390. Багалеї Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства в XVI-XVIII ст. -Харьков: изд. историко-филологич. общества при Харьк. ун-те. -Т.ІІ. -1890. -358 с.
391. Байда О. Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.). -К.: тов. "Міжнародна фінансова агенція", 1998. - 41 с.
392. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства /Авт.предисл. О.Гуржий; редкол. В. Смолий, П. Сохань, М. Брайчевский и др. -К.: Час, 1993. -603 с.
393. Барабой А. К вопросу о причинах присоединения Украины к России в 1654 году// Историк-марксист. - 1939. -№2. -С.71-73

394. Барвинский В. Крестьяне на Левобережной Украине в XVII - XVIII веках// Записки Харьковского университета .- Харьков, 1909. -Кн.2. -С.296
395. Барсуков А. Род Шереметьевых. Т.V. -СПб., 1885
396. Батюк В. Вітчизняна історіографія 90-х років про Українську козацьку державу XVII-XVIII ст.//Дрогоб. пед. ін-т. Наукові записки. -Дрогобич, 1998. -Вип.1. -С.141-150
397. Бодров Ю.І. Уманський козацький полк в добу Руїни. -К.: Наук. світ, 1999. -45 с.
398. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. -К: Вид-во АН УРСР, 1961. -332 с.
399. Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму// УДЖ. -1968. - №8. -С.90-96
400. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К.: Наукова думка. -1986.- 263 с.
401. Борисенко В.Й. До питання про нові явища в соціально-економічному розвитку Лівобережної України другої половини XVII ст.// Феодал.: економ., клас. бор., культ. Сер. наук. статей. - К., 1986. -С.125-135
402. Борисенко В.Й. Пути еволюції феодалізму на Левобережній Україні во второй половине XVII в. (социально-экономические проблемы): Автореф. дисертац. д-ра ист. наук. -К., 1990. -24 с.
403. Борисенко В.Й. Переддень національної трагедії України XVII ст. (Причини “Руїни”)// Історія України. -1999. -№3. -С.89
404. Борисенко В.Й. Українська держава у другій половині XVII ст.// Київська старовина. -1994. -№5. -С.2-7
405. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)// Україна, 1991, №16-17
406. Брайчевський М. Конспект історії України. -К., 1993. -365 с.
407. Бульвінський І. Українсько-російська війна 1658-1659 рр./ Автореф. дис. на здоб. ст. к.і.н. -К., 1999 -20 с.
408. Василенко М.П. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. // Записки ЗНТШ. -Львів, 1913. -Т.96. -С.69-86
409. Василенко М.П. Територія України XVII ст.// Ювіл. зб-к на пошану акад.Д.Багалія. -№51. -Т.І. -К., 1927. -С.112-132
410. Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності й тяглості в українській історіографії XVII-XVIII ст.// Слово і час. -1995. -№1. - С.74-80
411. Верба І.В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі

- (друга половина XVII-XVIII ст.)// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Респ. іст. читань). -К.: ін-т змісту і методів навчання, 1997. -С.32
412. Верба І. Наступ російського царизму на українську державність у другій половині XVII-початку XVIII ст.- К., 1997. -С.10-13
413. Волк-Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII веков. -К.: Изд. ун-та св.Владимира, 1899. -361 с.
414. Востоков А. Козелецкая рада 1662 г.// Киев. Старина., 1887. - Т.XVII. -Февр. -С.269-284
415. Востоков В. Нежинская рада 1663 года// Киев. Старина., 1888 - Т.XXI. -Май. -С.125-156
416. Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая// Киевская старина. -1890. -Т.XXXVIII. -Янв. -С.35-46
417. Газін В. Причини руйни Української козацької держави у другій половині XVII ст.// Український історичний збірник. Наукові праці аспірантів та молодих вчених. -К.: Вид-во ін-ту історії України НАН України. -1997. -Вип.1. -С.45-60
418. Галайчук Б. Царські компетенції на основі Переяславського договору// ЗНТШ. -Т.169 Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней., 1962. -С.325-335
419. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII в. (Андрусовское перемирие 1667 года). -Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1960. -107 с.
420. Гвоздик Л. Українська гетьманська держава//Хроніка-2000. - 1998. -№27-28. -С.180-187
421. Герасименко Н.О. Історичні події на Україні 1657-1659 рр. (гетьманство І.Виговського) у висвітленні С.В.Величка. -К.: НАН України, ін-т істор. Укр. -96 с.
422. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький . Історичні студії ЗНТШ. -Львів, 1904. -Т. LIX. -С.18-36
423. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р.// Відбитка із “ЗНТШ у Львові”. -Львів, 1913. -149 с.
424. Гнагненко Н. Общественно-политическая мысль на Украине. - Днепропетровск: ДГУ, 1982. -169 с.
425. Голобуцький В. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. -К., 1970. -298 с.
426. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. -К.: Вища школа., 1994. -539 с.
427. Голобуцький В. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648-1657 рр.)// УДЖ. -1979. -№1

428. Греков И.Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657-1659)// Воссоединение Украины с Россией. -К., 1954. -С.7-60
429. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: україно-російські відносини другої половини XVII-першої чверті XVIII ст. - К.: Ін-т іст. України НАН України, 1995. -68 с.
430. Горобець В. Битва під Конотопом року 1659 (політичні аспекти воєнного протистояння України та Росії в середині XVII ст.)// Розбудова держави. -1996. -№7. -С.55-59
431. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII-початок XVIII ст.). - К.: Ін-т іст. України НАН України, 2000. -95 с.
432. Горобець В., Струкевич О. Україно-російські політичні відносини другої половини XVII- XVIII ст.: тенденції, характер, етапи.// УДЖ. - 1997. - №1. -С.22-43
433. Горобець В. Іван Нечай та україно-російські змагання за Білорусь // УДЖ. - 1998 - №2 - С. 33-37
434. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. -К.: Лыбыдь, 1991. -398 с.
435. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. -К.: Наукова думка, 1998. -Т.IX. -408 с.
436. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - Київ-Львів: Друк. С.Кульженко, 1913. -524 с.
437. Гуляй А. До питання україно-російських відносин другої половини XVII ст.// До 100-річчя Національного музею історії України. Матеріали науково-практичної конференції. -К., 1998. - С.77-82
438. Гуржий А.И. Формирование крупного землевладения козацкой старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII - 60 гг. XVIII в.в.)// История СССР. - 1983. -№3. -С.153-162
439. Гуржий О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. (1654-1657 рр.)// УДЖ. -1992. -№10. - С.24-29
440. Гуржий О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. - К.: Основи, 1992. -223 с.
441. Гуржий О. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст.// УДЖ. - 1993. - №4-6. - С.44-48
442. Гуржий О.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. -К.: Наукова думка, 1994. -134 с.
443. Гуржий О. Право в українській козацькій державі (друга половина

- XVII- XVIII ст.). - К.: НАН України, Ін-т іст. Укр., 1994. -С.46
444. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII- XVIII ст.). - К.: НАН України, Ін-т Іст. Укр., 1994. -107 с.
445. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // В Зб.: Україна крізь віки. -Т.8. -Київ.: Альтернативи. -1999. -303 с.
446. Дашкевич Я. Україна і Туреччина: Дослідження взаємовідносин XV-XVIII ст.// Проблеми української історичної медієвістики. - К., 1990.
447. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI-XVIII ст.)// ЗНТШ. -1991. -Т.222. -С.
448. Дашкевич Я. Клан Хмельницького - легенда чи дійсність?// Україна в минулому. - Київ - Львів, 1992. - Вип.2.-С.78-92
449. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні.// Пам'ятки України. - 1992. - №2. -С.11-12
450. Дашкевич Я. Павло Тетеря.// Володарі гетьманської булави. -К.: Ватра, 1994. -С.254-284
451. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. -К., 1991. - 168 с.
452. Дорошенко Д. Нарис історії України. -Т.П. -Київ.: Глобус, 1992. - 349 с.
453. Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII-XVIII ст. - К.: Держполітвидавець, 1954. -53 с.
454. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - поч. XVIII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. -532 с.
455. Ефименко А.Я. Очерки истории Правобережной Украины. -К., 1959. -189 с.
456. Ефименко А.Я. Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. - Спб., 1905.- Т. I. -403 с.
457. Ефименко А.Я. История украинского народа. -К.: Либыдь., 1990. -512 с.
458. Зайцев Л. Становлення і доля української козацької держави// Хроніка-2000. -1998. -№27-28. -С.169-178
459. Замлинський В.О. Роль українських гетьманів у боротьбі за суверенність і державність України// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань. -Черкаси, 1992. - С.6-12
460. Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі та козацькі

- часи// Праці Укр. катол. ун-ту ім. св.Климентя. -Рим, 1975. - Т.XL. -С.11-168
461. Історія Русів. -К., 1991
462. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8 января 1654 - 30 мая 1672 года. - М., 1870. -181 с.
463. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини (1654-1767)// Запис. іст.-філ. від. Укр. АН. -Кн. VII-VIII. -К., 1926. -С.209-224
464. Ключевський В.А. Курс русской истории -М.: Мысль, 1957. - Т.III. -414 с.
465. Коваленко Л. Збройні сили Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст.// Народна Армія. -1999. -1 грудня. -3 с.
466. Ковальський М.П. Політичні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в другій половині XVII ст. (від Визвольної війни українського народу до кінця XVII ст.): Наук. зап. Львівського ун-ту. -Львів, 1957. -Серія: Іст. -Вип.6. -С.84-92
467. Ковальский М., Мыцык Ю. Анализ отечественных источников по истории Украины XVI-XVII в. в. -Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. -82 с.
468. Козловский К. Судьба малороссийского крестьянства XVII-XVIII в. в. -К.: Тип. "Киев. Вестник", 1871. -141 с.
469. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. -К.: Вид-во АН УРСР, 1963. -С.388
470. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского// Исторические монографии и исследования. -Т.II. -СПб., 1872. -234 с.
471. Костомаров Н. Гетманство Ю.Хмельницкого// Исторические монографии и исследования. -Т.II. -СПб., 1872. -376 с.
472. Костомаров Н.И. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича// Исторические монографии и исследования. -Т.XV. -СПб.: Изд-во об-ва для пособия нуждающимся литераторам и ученым., 1882. -С.631
473. Кривошея В. Еліти нації і еліта суспільства// Розбудова держави. -1997. -№11. -С.51
474. Кривошея В.В. Кузнець Т.В. Національна еліта, Уманщина, козацтво. -К., 1998. -80 с.
475. Кривошея В.В. Українська національна еліта (регіональні аспекти формування)// Наукові записки/ Інст-т політ. і етнонаціональних досліджень НАНУ. -К., 1999. -Вип.9. -С.283-295
476. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси з історії Чернігівщини

- періоду козацтва. -К.: ПiED НАНУ. -1999. -126 с.
477. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII в.в. Границы воеводств в свете источников. -К., 1992. -184 с.
478. Крип'якевич І. Студії над державою Б.Хмельницького// ЗНТШ. - Львів, 1931. -Т.151. -С.111-150
479. Крип'якевич І. Історія України. -Львів: Світ, 1990, -520 с.
480. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. -К.: Генеза, 1994. -286 с.
481. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Т.І. - К., 1888. -319 с.
482. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. -Т.ІІІ. - К.: Тип. К.Милевского, 1902. -453 с.
483. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий// Русский архив. -1875. -Кн.1. -С.406-410
484. Лазаревский А. Полтавщина// Киев. Старина. -1891. -Т.XXXIV. -С.359-362
485. Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636 - 1730 гг.)// Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. -К., 1891. - Кн.5. -92 с.
486. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.)/ Ист.-юрид. очерк. -К.: Тип. 1-й Киев. артели печат. дела, 1908. -108 с.
487. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. -Вып. 1. - К.: Тип. Ун-та св.Влад., 1875. -125 с.
488. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. - К.: ред. журн. "Киев. старина", 1902. -311 с.
489. Левицький І. Іван Виговський та Юрій Хмельницький. - Львів, 1879
490. Липинський В. Україна на переломі. Українське державне будівництво в XVII ст. Твори: Студії: Історична секція (за заг. р-цією Я.Пеленського). Інститут Укр. археографії УАН. - Філадельфія, Б.В., 1991. -Т.ІІІ. -346 с.
491. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. - Відень., 1926. -628 с.
492. Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVII в. - Отечеств. Зап. -1882. - №11. - С.91-116
493. Лучицкий И.В. Займанщина и формы займочного владения в Малороссии. - Юридический вестник. - М., 1890. - №4. - С.391-424
494. Лучицкий И.В. Сябры и сябринные землевладения в Малороссии. - СПб., 1889. -365 с.
495. Макарець О. Боротьба українського народу проти панської

- Польщі в XVII ст. -К., 1940. -282 с.
496. Макаруч В.С. Історія держави та права зарубіжних країн. -К.: Агіка. -2000. -415 с.
497. Маркевич Н. История Малороссии. -Т.І. -М.: Изд. О.Хрусталева, тип. А.Семена, 1842.- С.673
498. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну. - К.: Вид-во АН УРСР, 1941. -С.116
499. Матях В. Психологічний аспект Визвольної війни в Україні середини XVII ст.// Історія України. -1998. -№35 (вересень). -С.3
500. Мельник Л. Боротьба за Українську державність (XVII ст.). -К.: Освіта, 1995. -192 с.
501. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. -Львів: Каменяр, 1990. -С.301
502. Мыцык Ю. Украинские летописи XVII в. - Днепропетровск-К., 1978
503. Мицик Ю. І ван Виговський.// Володарі гетьманської булави. К.: Варта, 1995. -С.191-236
504. Мицик Ю. Юрій Хмельницький.// Володарі гетьманської булави. К.: Варта, 1995. -С.237-251
505. Мицик Ю., Степанков В., Стороженко І. Спалахи козацької звитяги: Нариси. -Дніпропетровськ: Січ, 1991, -206 с.
506. Млиновецький Р. Історія українського народу// Нариси політичної історії. -Мюнхен, 1953
507. Модзалевский В.Л. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649-1661 гг.// Киевская старина. - Т. 92. -1906.- Янв.-С.61-68
508. Модзалевский В.Л. Очерки по истории Лохвицкой, Сечанской, Черноуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. - В кн.: Лохвицкий исторический сборник. - К., 1906.
509. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Киев., 1908. - Т. I.
510. Мясотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII в.в. -Т.І. -Прага: Вагага и пламя, 1924. -228 с.
511. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. -К.: Дніпро, 1992. -495 с.
512. Наріжний С. Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII ст. - Прага: укр.іст.-філол. т-во, 1941, -22 с.
513. Нольде В. Автономія України з історичного погляду. -Київ: 221

Україна, 1995. -45 с.

514. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р.// Літературна Україна. -1992. -2 липня. -С.3
515. Оглоблин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. - К., 1895 (Відбиток із “Киев. Старини”). -36 с.
516. Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні - Гетьманщині XVII-XVIII ст.// Праці комісії для вивчення історії західно-руського права. - К.: ВУАН, 1929. - Т.6. -425 с. /Н.-дос.кафедра історії України під голов. М.Грушевського. Промоційні праці кафедри.
517. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. -Ч.1. - К.: Друк. Всеукр. АН, 1929. -425 с.
518. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. -Ч.2. - К.: Друк. Всеукр. АН, 1930. -352 с.
519. Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині// Хроніка-2000. - 1998. -№27-28. -С.188-209
520. Окиншевич Л. Значкове військове товариство на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.// ЗНТШ. -Т.157. -Мюнхен, 1948. - С.28-54
521. Окиншевич Л. Лекції з історії українського права. Доба державна. - Мюнхен, 1947. -С.54-138
522. Окиншевич Л. Ukrainian Society and Government 1648-1781. -Munich., 1978. -368 с.
523. Олійник Л.В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії// Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. -К., 1963. - С.24-53
524. Онуфрієнко О. Українська державність доби козацької: від воєнної демократії до парламентської республіки. -Запоріжжя: Павел, 1998, -72 с.
525. Павлицев Н. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. - Т.П. - СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1882. -405 с.
526. Падох Я. Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648// В 300-ліття Хмельниччини: 36-к за ред. Б.Крупницького(ЗНТШ). - Мюнхен., 1948. -Т.158. -С.48-72
527. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII- XVIII ст. - Львів: Наукове товариство ім.Т.Шевченка., 1994. -198 с.
528. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина

- XVII- XVIII ст.). - К.: інст. іст. Укр. НАН, 1995. -209 с.
529. Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII- XVIII ст.). -К.: інст. іст. Укр. НАН, 1997. -74 с.
530. Пасічник М.С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.) / НАН Укр., Ін-т укр. археогр-ї та державозн-ва. - Львів, 1998. -306 с.
531. Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини./ Запис. ніжин. інст. нар. освіти. -Кн. IX. -1920. -С.69-73
532. Петровський М. До історії Руїни//Запис. ніжин. інст. нар. освіти. - Кн. VIII. -1928. -С.12-31
533. Петровський М. До біографії Івана Богуна// Запис. ніжин. інст. нар. освіти. -Кн. X. -Ніжин., 1930
534. Петровський М. Нариси історії України XVII - початку XVIII століть: Досліди над Літописом Самовидця - Харків.: Держ. видав. України, 1930. - Т.1. -451 с.
535. Петровський М. Три Поповича// Запис. ніжин. інст. нар. освіти. - Кн. VII. -1927. -С.3-15
536. Петровський М. Українські діячі XVII віку. -Ч.І.: Т.Цецюра// Запис. іст.-філ. від. Укр. АН-Кн. XXIV. -К., 1929. -С.79-103; Ч.ІІ.: Роман Ракушка-Романовський// Там само. -Кн. XXVI. -1931. - С.181-212
537. Пичета В.И. Казачье государство на Украине (XVII-XVIII в.в.). - М., 1945./Стеногр. лекции объедин. гос. изд. при СНК РСФСР. Курс лекций по истории СССР. -Лекция 38. -21 с.
538. Покровский М.П. Русская история с древнейших времен. Т. II - М., 1966. -368 с.
539. Полонська-Василенко Н. Історія України. -Т.ІІ. -К.: Либідь, 1992. -605 с.
540. Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській політичній історико-політичній науці). - К., 1992
541. Путро О. До питання про форми власності на землі українського козацтва// УДЖ. -1992. -№2. -С.64-69
542. Путро О. Українське козацьке військо// Київська старовина. - 1997. -№6. -С.3-33
543. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России 1654-1793 гг.// Труды студ. экон. отд. Петрогр. политехн. инстит. импер. Петра Великого. -Петроград, 1915 -№16. -С.191
544. Рознер И.Г. Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI-XVIII в.в.// Вопросы истории. -1970. -

545. Рубинштейн Н. Классовая борьба на Украине в XVII в.// Борьба классов. -1936. - №4.-С.46-48
546. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. - Львів: наукове товариство ім.Т.Шевченка., 1994. -С.94-209
547. Савич О.А. Андрусівське перемир'я 1667 р.// Наук. зап. ін-ту історії і археології АН УРСР. -К., 1946. -Кн.6. -С.148-225
548. Савчук Н.О. Переяславський договір 1659 року// Тези доповідей науково-теоретичної конференції Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету- К.-П., 1993. -С.85-86
549. Савчук Н.О. Українсько-російські відносини в 1659-1660 роках// Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. -Т.2.-К.-П., 1996. -С.21-32
550. Савчук Н.О. Історія українсько-кримських відносин початку 60-х рр. XVII ст. у висвітленні польського дослідника Збігнева Вуйціка.// Творчі вершини вченого. Зб-к наукових праць історичного ф-ту Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. - Кам'янець-Подільський, 1998- С.173-181
551. Савчук Н.О. Зовнішньо-політична діяльність уряду Ю.Хмельницького у 1659-1662 роках// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Восьмих Всеукраїнських читань.-Київ
552. Савчук Н.Українська держава наприкінці 50-х поч. 60-х р.р. XVII ст.: утвердження олігархічно-республіканської форми правління// Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2000. – С.209-213
553. Савчук Н.О. Генеральна та старшинська ради за гетьманування Ю.Хмельницького (1659-1662)//Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: На пошану професора І.І.Винокура. – Т.6. ч.ІІ - Кам'янець-Подільський, 2000
554. Сас П. Політична культура українського суспільства кінця XVI-першої половини XVII ст. -К.: Либідь., 1998. -С.295
555. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. - Одесса: Техник, 1909. -439 с.
556. Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII. -Одесса: Гос. издат., 1911. -292 с.
557. Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст. - Одесса: Гос. издат., 1918. -96 с.
558. Слабченко М.Е. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. -Харків: 224

Вид. ХДУ, -1919. -314 с.

559. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельни-щины до мировой войны. -Одесса: Госиздат Украины, 1922. -Т.I. - 203 с.
560. Слабченко М.Е. Соціально-правова організація Січі Запорозької// Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. -Вип.3. -К., 1927. -С.92-128
561. Смолій В.А. Визвольна війна і державотворчий процес в Україні другої половини XVII-XVIII ст.// Історія України. -1998. -№33 (вересень). -С.1-4
562. Смолій В.А. Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму// УДЖ. -1983. -№9
563. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII-XVIII ст. -К.: Наукова думка, 1985. -264 с.
564. Смолій В., Гуржій О. Становлення української феодальної державності// УДЖ. -1990. -№10. -С.17-18
565. Смолій В. Українсько-козацька держава// УДЖ. - 1991. - № 4. - С.12-13
566. Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті// УДЖ. -1991. -№5. -С.61-72
567. Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. - К.: Наукова думка, 1991. -112 с.
568. Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650-1670)//Київська Старовина. -1993. -№6. -С.2-17
569. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. -К.: Інст. Іст. Укр.; Інст. укр. археології, 1992. -41 с.
570. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна в другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. -К.: інст. іст. Укр.; інст. укр. археології, 1993. -71 с.
571. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. -Вид.2-е.-К.: Либідь, 1995. -621 с.
572. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть// УДЖ.-1998. -№2. -С.3-32
573. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)//36. "Україна крізь віки". -Т.7. -К.: Альтернативи, 1999. -351 с.
574. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. -К., 1997. -368 с.
575. Смолка А. Соціально-економічна думка та політика в Україні

- XVII- початок XVIII ст. -К.: Тов. "Задруга", 1996. -151 с.
576. Слюсарський А. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII-XVIII ст. -Харків, 1954. -264 с.
577. Соловьев С.М. История России в царствование Алексея Михайловича. -Соч. -Т.ХІ. -Изд. 2-е. -М.: Тип. Ун-та (Катков), 1870. -671 с.
578. Стороженко І. Реформування Запорозької Січі Хмельницьким// Київська старовина., 1999. - №2 -С.10-28
579. Софроненко К. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII -начала XVIII в.в. -М.: Изд. МГУ, 1960. -179 с.
580. Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці/Бушин М., Коваль В., Дмитренко М., Горенко Л., Горкун А., Лега Ю., Ліневич Г., Присяжнюк В., Присяжнюк Ю., Шамрай М. -К.: Вища школа, 1998. -271 с.
581. Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького в 1648-1657 роках// Феодалізм на Україні: Зб-к науков. праць. - К., 1990. - С.51-63
582. Степанков В.С. "Богдан Хмельницький і проблеми державності України"// УДЖ. -1991. - №9, 11. -С.129-131
583. Степанков В.С. Становлення розвідки і контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України в середині XVII ст. (1648-1657 рр.)// Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки й контррозвідки (Нариси). - К.: Ін-т СБ України, 1995. -С.9-85
584. Степанков В.С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки): Дисертація... док. істор. наук. - К., 1994
585. Степанков В. С. Політична роль Запорожжя в розвитку національної революції 1648-1676 рр.// Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. - Матеріали міжнародної наукової конференції. - Київ-Запоріжжя., 1997. -С.4-14
586. Степанков В.С. Петро Дорошенко/ Володарі гетьманської булави. - К.: Варта, 1995 -С.285-302
587. Стрельчевский С. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657-1659 гг.// Изд. Ун-та св.Владимира. - Т.2. -К., 1873. -Б.Г. -19 с.
588. Стецюк К. І. Вільні військові села - соціальний наслідок визвольної війни 1648-1654 рр.// Феод. екон.: Зб. наук. праць. -К., 1986. - С.115-125
589. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній Слобідській Україні в 50-70-х рр. XVII ст. -К.: вид-во АН УРСР., 1960. -364 с.
590. Субтельний О. Україна. Історія. -К.: Либідь, 1991. -509 с.

591. Терлецький О. Історія Української держави. -Т.П: Козацька доба. -Львів/ Накладом фонду "Учітеся, брати мої". Б-ка Сірополка, 1923. -290 с.
592. Терлецький О. Гетьманська Україна і Запорізька Січ. -Львів/ Накладом фонду "Учітеся, брати мої". Б-ка Сірополка- Ч. I. - 1935. -86 с.
593. Ткач А.П. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией: Автореф. канд. дис. -К., 1953. -24 с.
594. Ткаченко М. Гетьманщина в XVI-XVII ст.// Запис. іст.-філ. від. Укр. АН. -Кн. XI. -К., 1927. -С.11-40
595. Ткаченко М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України// УДЖ. -№1. -К., 1964. -С.77-81
596. Ткаченко М. Гуманщина в XVI- XVII в.в. - К.: УАН, 1927. -36 с.
597. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII- XVIII ст.// Запис. іст.-філ. від. -Кн. XXVI- К., 1931. -С.31-179
598. Томашівський С. Українська історія. Нарис I. Старинні і середні віки. -Львів. -1919. -312 с.
599. Чухліб Т.В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 р. та проблема територіального поділу української держави у 60-70-х рр. XVII ст.//Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. Матеріали науково-теоретичного семінару. -К.: Ін-т іст. України НАН України. -1995. -С.28-42.
600. Чухліб Т.В. Правобережні та західноукраїнські землі в кінці XVII-XVIII ст.// Історія України за заг. ред. Смоля В.А. -К: Альтернативи, 1997. -С.126-136
601. Шамрай М. Київська сотня на Гетьманщині (XVII-XVIII ст.). Історико-географічна та економічна характеристика. -К.: ВУАН., 1930. - 86 с.
602. Швидько А.К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской Рады (вторая половина XVII - XVIII в.в.). -Днепропетровск: ДГУ, 1983. -235 с.
603. Швидько А.К. Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй половине XVII - середине XVIII веков. - Днепропетровск: ДГУ, 1982. -84 с.
604. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. -К.: Вид. АН УРСР, 1959. -500 с.
605. Шевчук В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. -К.: Абрис, 1995.-389 с.
606. Шевчук В. Українська козацька держава від Б.Хмельницького

- до І.Мазепи// Народна Армія. -1999. - 21 грудня. -С.3
607. Шуст Р. Козацька рада Чигиринського періоду: почин українського державного парламентаризму// Хроніка-2000.-1998.- №23-24 - С.15-21
608. Щербак В. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV - середина XVII ст.// УІЖ -1991.- №11. -С.43-52
609. Щербак В. Нова влада (до початків формування козацької старшини)// Неопалима купина. -1995. -№5-6 -С.187-192
610. Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI - середина XVII ст.// Київська старовина. - 1997 - №5. -С.3-12
611. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII ст. - Т.1. О сношениях малороссийского духовенства. -М., 1899. -1104 с.
612. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. К.: Наукова думка., 1990.- Т.2 -557 с.
613. Яковенко Н. М. Українська шляхта XV-XVII ст.: до постанови проблеми// Прод. упр. іст. медієв. -К., 1991. -С.81-88
614. Яковенко Н.М. Перші сто літ козащини// Генеза., 1994 -№2. - С.108-119
615. Яковенко Н.М. Нарис історії України: з найдавніших часів до кінця XVIII ст. -К.: Генеза, 1994. -312 с.
616. Яковенко Н. Між Правдою та Славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького)// Сучасність. - 1995. -№12. - С.68-75
617. Яковлів А. Україно-російські договори другої половини XVII- XVIII ст.// УІЖ. - 1993. -№11-12 -С.110-124
618. Яковлева Т. Россия и Украина в конце 50-х г.г. XVII в.// Материалы XXVII Всесоюз. наук. конф. -Новосибирск, 1989. -С.14-17
619. Яковлева Т. Начальный этап Руины: социально-экономическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII в.// Автореф. дисер. кандидата исторических наук. - К., 1994. -24 с.
620. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К.: Основи., 1998. - 557 с.
621. Allen W.E.D. The Ukraine. A History// Univ. Press.-Cambridge, 1941. - V.XVI. - P.148-155
622. Baranowski B. Chlop polski w walce z tatarami. - Warszawa, 1952. - 128 s.
623. Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660// Polska w okresie drugiej wojny polnocnej. - Warszawa, 1957. - S.453-489

624. Bickford O'Brien C. Muscovy and the Ukraine. From the Perejaslave Agreement to the Truce of Andrusovo.// University of California Publications in History. -Vol. LXXIV. -Berskeley and Los Angeles, 1963. - 138 p.
625. Chubaty N.P. Moscow and the Ukrainian Church after 1654// Ukr. Quart. -V.10. -№1 - winter 1954. -P.60-70
626. Chubaty N.P. The 300-th Anniversary of the Second Ukrainian State// Ukr. Quart. -V.4. -№2- spr. 1948. -P.144-150
627. Codello A. Konfederacja wojskowa na Litwie w latach 1659-1663/ Studia i Materiały do Historie Wojskowosci - T.VI. -Z.I. - War., 1960. - S.20-46
628. Czaplinski W. Opozycja wielkopolska po krwawym potopie (1660-1668) - Kraków, 1930. -284 s.
629. Czaplinski W. O Polsce siedemnastowiecznej: Problemy i spawy. - Warszawa, 1966. -388 s.
630. Czermak W. Jan Kazimierz.//Kwart. Hist. -Lwow, 1889. -R.III. -Z.I. - S.1-27
631. Czermak W. Proba naprawy Rzeczypospolitej za Jana Kazimierza// Bibl. Warszaw., 1891 - T. CCI. -R. 51. -Z.603. -S.519-547
632. Czermak W. Szczęśliwi rok. Dzieje wojny moskiowsko-polskiej w r/ 1660. // Przegląd Polski. - Kraków. -T.82 -S.501-533
633. Czermak W. Szczęśliwi rok. Dzieje wojny moskiowsko-polskiej w r/ 1660. // Przegląd Polski. - Krakow. - T.83. -S.66-164
634. Czermak W. Szczęśliwi rok. Dzieje wojny moskiowsko-polskiej w r/ 1660. // Przegląd Polski. - Krakow. - T.107. - S.33- 78
635. Czermak W., Sawczynski H. Sprawa reformy sejmowania za Jana-Kazimierza. - Lwow, 1893. -265 s.
636. Darowski A. Przed pokojem Andrusowskim// 30 lat traktatow pokojowych. -T.I. -S.347-419. - Lwow, 1862
637. Darowski A. Do dziejow Ukrainy. - Lwow, 1863. -502 s.
638. Gajecy G. The Cossack administration of the Hetmanate. -Cambridge. Harvard Ukrainian Research institute. Sourcec and Documents series: Ed. Board: O.Pritsak. -1978. - vol.1. -394 p., vol.2. - 758 p.
639. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. -T.I.-Kijow, 1850. - 632 s.
640. Grzyłowski S. Teki Naruszewicza. -Wroclaw -Krakow -Warszawa, 1960. -68 s.
641. Halecki O. Historia Polski. - Warszawa, 1958. -216 s.
642. History of Poland. -Warszawa, 1968. -784 s.
643. Hnilko A. Wyprawa cudnowska w 1660 r. -Warszawa, 1931. -S.167
644. Hnilko A. Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem. - Warszawa., 1922

645. Jablonowski A. Ukraina. - Warszawa., 1911. -S.368
646. Jablonowski A. Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskie. - Kraków.: Akad. um., 1912. -366 s.
647. Jablonowski A. Ziemie ruskie Rzeczypospolitej. -T.I. - War., 1910-1913. -S.349
648. Jasienica P. Rzeczypospolita obojga narodow. -War., 1967. -S.654
649. Kaminski A. The Cossak Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth and it's Citizens: The Hadiach Union// Harward Ukrainian Studies. - 1977. -№2. - June. -P.178-197
650. Kersten A. Jerenim Radziejowski. Studium wladzy i opozycji. - War.: wyd. PAN, 1988. -S.270
651. Kluczewski W. W przededeniu wojny domowej w Polsce. Walka sijnmowa lat 1664-1665. -Lublin, 1984. -S.198
652. Kohut Zenon E. Problems in Studying the Post-Khmelnitsky Ukrainian Elite (1650-1830)// Rethinking Ukrainian History (ed. By I.Rudnitski). - Edmonton, 1891. -P.105-119
653. Kononenko K. Ukraine and Russia: A History of the economic relations between Ukraine and Russia. Milwaukee: the Marquette University Press., 1958. -S.596
654. Konopczynski W. Historia polityczna XVII w. -Warszawa, 1936. -218 s.
655. Konopczynski W. Dzieje Polski nowozytne. - T.II. -Warszawa: Wyd. Instyt. popierania Polskiej tworczości naukowej, 1936. - 129 s.
656. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. - 1629-1674. - Krakow: nakl. Akad. Um., 1898. -T.I. -542 s.
657. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. - 1629-1674. - Krakow: nakl. Akad. Um., 1898. -T.II. -446 s.
658. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. - 1629-1674. - Krakow: nakl. Akad. Um., 1898. -T.III. -542 s.
659. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. -T.I. -Krakow, 1912. - S.405
660. Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdukcji w roku 1668 przez k. Michala Krajewskiego. - Warszawa., 1846. -375 s.
661. Kubala L. Wojny dunskie i pokoj Oliwski (1657-1660).- Lwow: Wyd. H.Altenberg, G.Seyfarth, 1922. - S.651
662. Marcinkowski K. Przedlozenia Stef. Czarnieckiego 1661-1662. - Filadelfia. -1984. -S.131
663. Mironowicz A. Prawoslawie i unia za panowania Jana-Kazimierza. - Warszawa, 1997. -S.248
664. Nahajewski I. History of Ukraine. -Filadelfia, 1962. -492 s.

665. Ochmann S. Sejmy Lat 1661-1662// Acta Universitatis Wratislaviensis. -Historia. - Wrocław, 1977. -280 s.
666. Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659. - Univer. of Ottawa., 1977. -56 s.
667. Piwarski K. Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny// Prace Kraków. polsk. Tow. Hist. -Kraków, 1929. -T.I. -S.63-81
668. Piwarski K. Osłabienie znaczenia międzynarodowego Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w. -Poznań, 1957. -258 s.
669. Plebanski J. Jan Kazimierz Waza, Maria Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy Historyczne. - Warszawa, 1862. -346 s.
670. Podhorodecki L. Polska XVII wieku: państwo-spolczenstwo -kultura. - Warsz., 1974. -400 s.
671. Podhorodecki L. Zarys dziejow Ukrainy. -T.I-II. -Warsz., 1976. -S.386
672. Podhorodecki L. Tatarzy. - Warszawa: Książka i wiedza, 1971. -256 s.
673. Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. - Warszawa: Książka i wiedza, 1987. -320 s.
674. Przybos A. Z problematyki wojny polsko-szwedzkiej. -Kraków: Książka i wiedza, 1957. -S.112
675. Przybos A. Stefan Czarniecki w latach potopu 1655-1660. -Warsz.: KIW, 1957. -S.245
676. Rawita-Gawronski F. Proba pojednania z Rusią. Posolstwo Bieniewskiego od śmierci Chmielnickiego do umowy Hadziackiej. - Kraków., 1907 -93 s.
677. Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko/Zarys monograficzny. - Poznań: nakł. "Ostaji", 1919. -175 s.
678. Rusinski W. Uwagi o zniczeniach po wojnach z połowy XVII w.// Polska w okresie drugiej wojny północnej (1655-1660). - Warszawa., 1957. -S.256-294
679. Serczyk W. Historia Ukrainy. - Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdansk: Ossolineum, 1979. -S.765
680. Sysyn F. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building// Journal of Ukrainian Studies. -Vol.17. -№1-2. - 1992. -P.141-170
681. Sawczynski H. Sprawa reformy sejmowania za Jana Kazimierza (1658-1661). -Lwów: nakł. F.Bondegó, 1893. -S.293
682. Skibinski M. Sejm walny Warszawski r.1661. -Kraków, 1938. -56 s.
683. Siwicki M. Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich. -Warsz., 1992. -269 s.
684. Tomkiewicz W. Kozaczynna Ukraina. -Lwów, 1939. -S.173
685. Topolski J. Polska w czasach nowożytnych (1501-1795). - Poznań: PWN, 1994. - S.568

686. Urwanowicz M. Wojskowe "sejmiki". -Białostok, 1996. -286 s.
687. Waliszewski K. Polsko-francyskie stosunki w XVII wieku. -Krakow, 1889. -126 s.
688. Wasilewski T. Jan-Kazimierz Waza. - Warszawa, 1985. -394 s.
689. Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. Jan-Kazimierz. - Warszawa, 1994. -305 s.
690. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku. - Warszawa: MON, 1965. - S.384
- √ 691. Wojcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukraine na przelomie lat 1660-1661// Przegląd Historyczny. - 1954 - T.XLV. - S.618-633
692. Wojcik Z. Polska i Rosia wobec wspolnego niebezpieczenstwa szwedzkiego w okresie wojny polnocnej: 1655-1660.- Warszawa: PĀN, 1957. -134 s.
- √ 693. Wojcik Z. Polska sluzba dyplomatyczna XVI-XVII w. - Warszawa, 1966. -281 s.
694. Wojcik Z. Zmiana w ukladze sil politycznych w Europie srodkowo-wschodniej w drugej polowie XVII w.// Kwartalnik Historyczny. - T.LXVII. - №1 - 1960 - S.25-54
695. Wojcik Z. Zrodla archiwalne do historii polskiej sztuki wojennej w okresie najazda Szwedzkiego 1655-1660// Stud. i mater. do hist. wojsk. - T.II. -Warszawa, 1956. -S.181-208
696. Wojcik Z. From the Peace of Oliwa to the Truce of Bahczisaraj// Acta Polonia Historica. -1976. -T.34. -S.255-280
697. Wojcik Z. Some problems of polish-tatar relations in 17-th sentury// Acta Polonia Historica. -1966. -T.13. - S.87-102
698. Wojcik Z. The early period of Pavlo Teterja's Hetmansy in the Right-Bank Ukraine (1661-1663)// Harward Ukrainian studies. -1979-1980. P.II. -S.958-972
699. Wojcik Z. Jan Kazimierz Waza. - Wroclaw: Ossolineum, 1997 - S.214
700. Wyczanski A. Polska Rzeczapospolita szlachecka (1454-1764). - War., 1965 - S.214
701. Wolinski J. Z dziejow wojen polsko-tureckich. - War., 1983 - S.183

Генеральні ради за гетьманування Ю.Хмельницького

ДОДАТКИ

№ за/д	Час проведення	Місце проведення	Прийняте рішення	Склад ради
1.	21 - 24 вересня 1659 р.	Урочище Маслів Став на р.Росаві	Обрання Ю.Хмельницького гетьманом Української Держави та визнання протекції за Польською короною.	Всі полки козацької України,окрім переяславського, ніжинського, чернігівського і лубенського прийняли присягу на вірність російському царю.
2.	17 жовтня 1659 р.	м.Переяслав	Затвердження Ю.Хмельницького на гетьманстві російською владою, прийняття статей Переяславського договору та перехід під владу Москви.	Присутні всі лівобережні полки, бурмистри та райці лівобережних міст, чотири правобережних полки - черкаський, канівський, корсунський, калницький. Не прийшли на раду паволоцький, уманський, подільський, брацлавський, чигиринський, кийвський і білоцерківський полковники.
3.	квітень 1661 р.	м.Корсунь	Перехід під владу польського, затвердження Чуднівського договору.	Частина лівобережних полків.
4.	квітень 1662 р.	м.Биків під Ніжином	Я.Сомко добивався гетьманської булави, проте недало.	Частина лівобережних полків.
5.	21 - 22 листопада 1660 р.	м.Козелець	Я.Сомко обраний гетьманом Лівобережної України, однак Москва не санкціонувала це рішення.	Правобережні полки.
6.	1 - 2 січня 1663 р.	м.Чигирин	Ю.Хмельницький склав гетьманські повноваження, новим гетьманом був обраний П.Петеря.	Правобережні полки

Старшинські ради за гетьманування Ю.Хмельницького

№ залп	Час проведення	Місце проведення	Прийняте рішення
1.	початок жовтня 1659 р.	Жердева долина під Терехтемировим	Вироблений проєкт нового договору з Росією.
2.	15 жовтня 1659 р.	м. Переяслав	Обговорений проєкт договору, привезений російською делегацією із Москви.
3.	листопад 1659 р.	м. Чигирин	Про направлення до Москви посольства з метою внести зміни у Переяславський договір.
4.	січень 1660 р.	м. Чигирин	Про участь української делегації в російсько-польських переговорах.
5.	липень 1660 р.	м. Васильків	Обговорений план військової кампанії проти Речі Посполитої та Кримського ханства.
6.	14 жовтня 1660 р.	Воєнний табір під Слободищами	Обговорені умови закінчення миру із польськими та татарськими воєначальниками.
7.	20 листопада 1660 р.	м. Корсунь	Затвердженні Чуднівської статті, прийнята присяга на вірність польському королю.
8.	початок грудня 1660 р.	м. Чигирин	Обговорений план спільного україно-татарського походу на Лівобережжя, відмовлено надати військового допомогу Священній Римській імперії проти Оттоманської Порту.
9.	грудень 1660 р.	м. Переяслав	Заключений військово-політичний союз із Кримським ханством, вирішено направити до Варшави посольство із рядом політичних вимог.
10.	лютий 1661 р.	м. Чигирин	Лівобережна старшина вирішила залипитися у підданстві Росії. Я.Сомка обрано наказним гетьманом.
11.	травень 1661 р.	м. Чигирин	Вироблено інструкцію українській делегації на Варшавській Сеймі 1661 р.
12.	вересень 1661 р.	м. Ставище	Укладена угода із Мехмет-Гіреєм про умови спільного походу на Лівобережжя.
13.	лютий 1662 р.	м. Чигирин	Прийняте рішення про направлення посольства до королівського двору.
14.	квітень 1662 р.	м. Чигирин	Скасований гетьманський універсал про заборону шляхті та польським урядовцям займати маєтки на території козацької України.

Участь української еліти в політичних акціях 1659-1662 років

№	Прізвище, посада	Брали участь в укладенні Жердівської статті	Ухвалили Переяславські статті 1659 р.	Уклали Чуднівську угоду в 1660 р.	Брали участь у Биківській раді 1661 р.	Обрали гетьманом Лівобережжю України Я.Сомка на Козецькій раді 1662 р.
1	Т.Носач, генеральний обозний	+	+	+		
2	І.Безпалій, генеральний суддя	+	+			
3	І.Ковальський, генеральний осавул	+	+			
4	П.Петеря, генеральний писарь			+		
5	І.Лісняцький, генеральний суддя	+				
6	І.Гуляницький, полковник корсунський, гетьман сіверський	+		+		
7	І.Богун, полковник паволоцький, намісний гетьман	+		+		
8	І.Кравченко, полковник білоцерківський генеральний суддя	+		+		
9	О.Гоголь, полковник	+		+	+	
10	М.Зеленський, полковник брацлавський	+		+	+	+
11	Я.Сомко, полковник переяславський, намісний гетьман					
12	І.Цецюра, полковник переяславський					
13	П.Дорошенко, полковник прилуцький, чигиринський, намісний гетьман	+		+		
14	М.Ханенко, полковник уманський	+		+		+
15	І.Силчи, полковник чернігівський		+		+	+
16	Л.Порленко, полковник прилуцький		+		+	
17	Ф.Жученко, полковник полтавський	+		+	+	
18	П.Апостол, полковник миргородський	+		+	+	
19	В.Золотаренко, полковник нижинський		+		+	+
20	В.Дворецький, полковник київський					
21	Я.Засядько, полковник лубенський				+	
22	І.Лизогуб, полковник канівський	+	+			+
23	П.Одинець, полковник черкаський	+	+			
24	І.Сірко, полковник каліницький	+	+			
25	Я.Петренко, полковник корсунський		+			
26	І.Вертепельський, полковник каліницький			+		

**Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування
Ю. Хмельницького (1659-поч 1663 рр.) –Кам’янець-
Подільський, - 2001. –С. 236**

Видання підготували:
Комп’ютерний набір Сухіна Н.Г.

Підписано до друку 28.03.01. Формат 60/84 1/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,75. Зам 21.
Тираж 300

Видавництво “Каліграф”
Кам’янець-Подільський